

“વૈદ્યકદંપતરૂ” માસિકની ૩૧ મા વર્ષની બેઠ.

કષય ચિકિત્સા.

—૦૦૦૦૦૦૦૦—
(General History, Causes, Diagnosis
and Treatment of Various Kinds
of Consumptions.)

કિંમત રૂ. ૧-૬-૦.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૯૨૫૭૦ નર્ગીક

પુસ્તકનું નં. ૬૫૫૩૮૨૧

વિષય ૩૬૫: ૪૨૩: ૬

“વૈદ્યકલ્પતરૂ” માસિકની ૩૧ મા વર્ષની ભેટ.

શાય ચિકિત્સા.

(General History, Causes, Diagnosis
and Treatment of Various Kinds of
Consumptions.)

લેખક:—દાકતર શિવશંકર વિરજીભાઈ રાવળ.
ન્યુખીલી હોસ્પિટલ, ભામનગર.

પ્રકાશક:—વૈદ્ય રવિશંકર જટાશંકર ત્રિવેદી.
તાંત્રી—“વૈદ્યકલ્પતરૂ” નં. ૭૪ રીચીરોડ, અમદાવાદ.

સંવત ૧૯૮૨. ઇ. સ. ૧૯૨૬.
પ્રથમ આવૃત્તિ. પ્રત ૨૦૦૦.

અમદાવાદ—સલાયોસરોડ;
શ્રી “ડાકમંડ ન્યુખિલિ” પ્રીન્ટિંગ પ્રેસમાં,
પરીજ દેવીદાસ ભાનભાઈ બાપુ.

કિં. રૂ. ૧-૮-૦,

મોંઘવારી અને જીવનકલહના આ જમાનામાં શરીરના રસ-
કસ શોસાઈ જમ અનેક વ્યાધિઓ ઉત્પન્ન થાય છે તેમાં વૈદ્યો,
દાકતરો અને સરકારનું ખાસ ધ્યાન ખેંચી રહેલો ક્ષયનો વ્યાધિ
હિંદુસ્તાનમાં દિનપ્રતિદિન વધ્યે જાય છે. થહેરી જીવનની ક્ષોણપતા
અને અનિવાર્યપણું, અહાર વીહારના નિયમોનો ભંગ, સાદા પુષ્ટી-
કારક ખોરાકના સાંસા, વંશપરંપરા, બાળલગ્ન વિગેરે અનેક કાર-
ણોથી ક્ષય રોગ એક સામાન્ય રોગ થઈ પડ્યો છે પણ તે જોટલો
ભયંકર છે તેટલોજ સંહારક છે અને તે લાગુ પડ્યા પછી જોઈતી
સંભાળ કે સાવચેતી ન લેવાય તો પ્રાણધાતક નિવડે છે.

આ રોગનાં કારણો, ચિન્હો, લક્ષણો, ઉપાયો વિગેરે કોઈ
અનુભવી વ્યક્તિને હાથે લખાય તો આવું એક પુસ્તક “વૈદ્યકલ્પ-
તર” ના ગ્રાહકોને ચાલુ સાલમાં ભેટ આપવું, એવો વિચાર આવતાં
જામનગરની જ્યુબીલી ઇન્સ્પીતાલના દાકતર શિવશંકર વીરજીભાઈ
રાવળે આ પુસ્તક લખી આપ્યું અને તે છપાવતાં પહેલાં અમે વિદ્વાન
વૈદ્યોને તે વંચાવી જોયું જેમણે આ પુસ્તક ધણું સરસ લખાયું છે
એવું અમને જણાવ્યા બાદ અમે તે છપાવ્યું છે. પુસ્તક વિજ્ઞાનની
દૃષ્ટિએ લખાયું છે અને ઉપાયો તમામ અંગ્રેજી છે છતાં ધણા સારા
અને અકસીર છે. આ પુસ્તકમાં દેશી ઉપાયો આપવાનો અમારો
ઇરાદો હતો પણ આવી એક અનુભવસિદ્ધ ગ્રંથકૃતિમાં બીજું મિશ્રણ
બંધ બેસેજ નહીં તે એક કારણ અને આ માસિકમાં દેશી ઉપાયો
અગાઉ ધણીવાર આવી ગયા છે અને હજી પણ પ્રસંગોપાત આવતા
રહેશે એ બીજું કારણ અને આ બન્ને કારણોને લઈનેજ અમે દેશી
ઉપાયો આપ્યા નથી. આ પુસ્તકની ઉપયોગિતા લેખકની ટુંકી પણ
સચ્ચોટ પ્રસ્તાવનાથી સિદ્ધ થાય છે.

અમદાવાદ.
તા. ૧-૧-૧૯૨૬.

} વૈદ્ય રવિશંકર જડાશંકર ત્રિવેદી.

પ્રસ્તાવના.

મારા સ્વર્ગસ્થ નાનાભાઈ ચંપકલાલને ક્ષય થયેલ તે માટે મારા સદ્ગત પૂજ્ય પિતાશ્રી દાકતર વિરજીભાઈ ઝીણાભાઈ રાવળ એલ. એમ. એન્ડ એસ. જેઓ જામનગરમાં જ્યુબીલી હોસ્પિટલમાં હાઉસ સર્જન હતા તેમણે અથાગ શ્રમ ઉઠાવ્યો અને તે શ્રમ તથા શ્રી પરમાત્માની કૃપાથી દરદીનું શરીર ૧૦ વર્ષ ટકી શક્યું. સડી-ગયેલાં ફેફસાંવાળો માણસ દશ વર્ષ જીવી શકે એ માટે ભલભલા દાકતરોને પણ નવાઈ લાગતી અને તે એક “વન્ડર એક ધી વર્લ્ડ” એટલે દુનિયાની અજાયબીજ ગણી શકાય.

મારા ભાઈની સારવાર ચાલતી હતી તે અરસામાં મારા પિતાશ્રી નરકથી ક્ષયને માટે કાંઈ ઉપયોગી લખાણ કે ટાંચણ (નોટસ) લખાય તો ફીક એવી ઇચ્છા થતાં મેં તે માટે પ્રયાસ કર્યો અને તેને આધારે આ પુસ્તક લખીને જનસમાજની સેવામાં રજુ થવા માટે મેં વૈદ્ય રવિશંકર જટાશંકરને આપ્યું. મારા પિતાશ્રીની રૂઝ સૂચનાઓ અને દેખરેખ નીચે કરેલી નોંધને આધારે આ પુસ્તક મેં લખ્યું છે એટલે આ પુસ્તક જનસમાજને ઉપયોગી થઈ પડે તો તેનો તમામ યશ મારા પિતાશ્રીને ધટે છે.

જામનગર,
તા. ૧૮-૧૨-૧૯૨૫.

} લી. દાકતર શિવશંકર વિરજી રાવળ.

અનુક્રમણિકા.

પ્રકરણ ૧૭.	ફેફસાંની રચના.	૧
પ્રકરણ ૨૭.	ક્ષયનાં કારણો.	૪
પ્રકરણ ૩૭.	ક્ષયનાં ચિન્હો.	૧૭
પ્રકરણ ૪થું.	ક્ષયમાં શરીરની અંદર થતા ખીજા વ્યાધિ. ...	૩૩
પ્રકરણ ૫મું.	રોગવિજ્ઞાન Pathology	૪૧
પ્રકરણ ૬ઠું.	ક્ષયનું નિદાન.	૫૭
પ્રકરણ ૭મું.	ક્ષયમાં દરદીની સ્થિતિ Prognosis. ...	૭૧
પ્રકરણ ૮મું.	ક્ષયની માવજત, તે અટકાવવાના ઉપાયો...	૭૫
પ્રકરણ ૯મું.	ક્ષયનો પથ્યાપથ્ય વિચાર.	૮૫
પ્રકરણ ૧૦મું.	હવાફેર.	૯૭
પ્રકરણ ૧૧મું.	ક્ષયનો ઔષધોપચાર	૧૦૬
પ્રકરણ ૧૨મું.	વરમ તથા લોહીનો ભરાવો.	૧૨૭
	તાવ, પરસેવો, ઉધરસ, ઉલટી, લોહી પડવું, પાચન ક્રિયાની વિકૃતિ, ઝાડા, ૧૨૮ થી ૧૬૦	
પ્રકરણ ૧૨મું(ચાલુ).	ક્ષયનાં ક્રામ્પ્લીકેશન્સની માવજત. ...	૧૬૨
પ્રકરણ ૧૩મું.	હવાફેર કરવાનાં સ્થળો.	૧૭૬

ક્ષય ચિકિત્સા.

પ્રકરણ ૧ લું.

ફેફસાંની રચના.

શ્વાસોશ્વાસની ક્રિયાને માટે ફેફસાં એ ખાસ અવયવો છે. ફેફસાં બે છે. છાતીની અંદરનાં બે પડખાંમાં તે રહેલાં છે. તેમની વચ્ચે હૃદય તથા મીડીયાસ્ટાઇનમની અંદરના ભાગો રહેલા છે. તેમનો આકાર શંકુ જેવો છે અને તે દરેકને એક શિખર, એક તળીયું, બે કાર તથા બે બાજુ છે.

શિખર:—શિખર અણીદાર શંકુના આકારનું છે; તેનું મથાણું પહેલી પાંસળીથી એક કે દોઢ ઇંચ ઊંચું છે.

તળીયું:—તળીયું પહોળું તથા અંતર્ગોળ છે. તે ઉરોદર પટલની ઉપરની બાહ્યગોળ બાજુપર રહેલું છે. જમણા ફેફસાંનાં તળીયાં નીચે યકૃતનો જમણો વિભાગ છે. હોજરી, ખરોલ તથા યકૃતનાં ડાબા વિભાગ ઉપર ડાબા ફેફસાંનું તળીયું રહેલું છે. તળીયાંની કાર પાતળી છે અને પાંસળીઓ તથા ઉરોદરપટના સંયોગથી થયેલી નહેરમાં તે રહે છે. તે આગળ કરતાં પછવાડે વધારે ઢળતું તેમજ નીચું છે.

ફેફસાંની બહારની અગર છાતીને લગતી બાજુ:—લીસી, બાહ્યગોળ તથા મોટા વિસ્તારવાળી છે અને છાતીની અંદરની બાજુને બરાબર બંધબેસતી આવે છે. ફેફસાંની આગળની સપાટી કરતાં પાછળની સપાટી વધારે નીચે લંબાયેલી છે.

ફેફસાંની અંદરની બાજુ:—અંતર્ગોળ છે; તેના આગળના ભાગમાં ખાડો છે; તે ખાડામાં હૃદય રહે છે. પછવાડેનાં

ભાગમાં એક ઉંડો ચીરો અથવા ફાટ છે; તેમાં ફેફસાંનું મૂળ રહેલું છે.

ફેફસાંની પછવાડેની કોર:—ગોળ તથા પહોળી છે અને તે કરોડની બાજુમાં રહેલી છે. આગળની કોર કરતાં તે ઘણી લાંબી છે અને પછવાડે ઉરોદરપટલ તથા પાંસળીઓના મંથોગથી થયેલી નહેરમાં પહોંચે છે.

ફેફસાંની આગળની કોર:—પાતળી તથા ધારવાળી છે; અને હૃદયના આગલા ભાગ ઉપર રહેલી છે. જમણા ફેફસાંની આગળની કોર ઉભી છે. ડાબા ફેફસાંની આગળની કોરમાં હૃદયને રહેવા માટે ખાડો છે.

દરેક ફેફસાંનો ઉપલો અને નીચલો એમ બે વિભાગ પડેલા છે. તેમની વચ્ચે પછવાડેની કોરના ઉપરના ભાગથી આગળની કોરના નીચલા ભાગ સુધી લાંબી ફાટ છે. જમણા ફેફસાંના ઉપરના વિભાગની મધ્યમાં પણ એક ફાટ છે. આ ફાટની નીચે રહેલ તેના ત્રિકોણાકાર ભાગને મધ્ય વિભાગ કહે છે.

જમણું ફેફસું વધારે મોટું અને ભારે હોય છે. હૃદય ડાબી બાજુ તરફ વધારે રહેલું હોવાને લીધે જમણું ફેફસું ડાબા કરતાં વધારે પહોળું છે. યકૃતને લીધે ઉરોદરપટલ જમણી બાજુ વધારે ઉંચો હોવાથી જમણું ફેફસું ડાબા કરતાં સહેજ ટુંકું છે.

ફેફસાંનું મૂળ:—હૃદય અને શ્વાસ નળીની સાથે ફેફસું પોતાના મૂળથી જોડાયેલું છે. ફેફસાંનું મૂળ નીચેના ભાગોનું બનેલું છે:—શ્વાસનળી, ફેફસાંની ધમની તથા જવનીકાઓ, શ્વાસનળીની ધમનીઓ તથા જવનીકાઓ, ચાન્નતંતુઓનું ગુંચળું, રસનળીઓ તથા રસપીડો. ફેફસાંનાં મૂળની આસપાસ રસપટ્ટનું આવરણ છે.

બંને ફેફસાંનું સામાન્ય વજન આશરે ૪૨ ઔંસ થાય છે. ડાબા કરતાં જમણા ફેફસાંનો ભાર ૨ ઔંસ વધારે છે. સ્ત્રી કરતાં પુરુષનાં ફેફસાં વધારે ભારે હોય છે.

જન્મ વખતે ફેફસાંનો રંગ ઘોળો ગુલાબી હોય છે. પુખ્ત ઉમરના માણસોમાં ડાઘાવાળો કાળો પાટી જેવો હોય છે. જુદાવ-વસ્થામાં આ ડાઘા કાળા થતા જાય છે.

ફેફસું વાદળી જેવું હલકું તથા સહિદ્ર છે. તે પાણીમાં તરે છે. તેની અંદર હવા હોવાને લીધે ન્યારે આપણે તેને દાબીએ ત્યારે કડકડ અવાજ થાય છે. તે બહુજ સ્થિતિસ્થાપક છે. ફેફસાંનો બહારનો ભાગ ચળકતો તથા લીસો છે.

ફેફસાંની આસપાસ તેના પાતળા પારદર્શક રસપડનું આવરણ છે. ફેફસાંનો ગર્ભ લોખ્યુસ્સનો બનેલો છે. તે લોખ્યુસ્સ એકબીજા સાથે સ્થિતિસ્થાપક તંતુઓથી જોડાયેલા છે. દરેક લોખ્યુલમાં શ્વાસનળી તથા તેને છેડે રહેલા વાયુકોષો, રક્તનળીઓ, રસનળીઓ તથા જ્ઞાનતંતુની દોરીઓ હોય છે.

શ્વાસનળીને છેડેથી જન્મણી અને ડાબી એમ બે શ્વાસનળીઓ નીકળે છે. આ શ્વાસનળીના ઝાડની શાખાની પેઠે વિભાગ થતા જાય છે અને ફેફસાંની છેક અંદરના ભાગમાં (લોખ્યુસ્સમાં) તે બહુજ નાની તથા બારીક થઈને જાય છે. તેને શ્વાસનળિકા કહે છે. શ્વાસનળિકાને છેડે પરપોટા જેવા વાયુકોષો હોય છે આ વાયુકોષો પાણીના પરપોટા જેવા ઝીણા નાણુક તથા પારદર્શક હોય છે. આખાં ફેફસાંની ઉપર તથા અંદર આવા વાયુકોષો હોય છે. તેમની ઉપર લોહીની કેશવાડાંનીઓની જળ પથરાયેલી હોય છે. તેમાં આવતું મેલું લોહી સ્વચ્છ થઈને જાય છે; લોહી અને હવા વચ્ચેનું અસ્તર એટલું તો સુક્ષ્મ હોય છે કે તેમાંથી હવાની આવજ થઈ શકે છે.

શ્વાસનળીને ઉપલો ભાગ પહોળો તથા મોટો છે. બહારથી આપણને ગળાંના ભાગમાં જે ટેકરો જણાય છે અને જે નળમોટો કહેવાય છે તે ટેકરાને અંગ્રેજીમાં લેરીંક્સ (સ્વરનળી) કહે છે. સ્વરનળીનું કામ અવાજ પેદા કરવાનું છે. નળમોટાની નીચેની નળી

વાયુનળ અથવા શ્વાસનળ કહેવાય છે. આ નળી કુર્યાની કઠીઓની બનેલી છે અને તેની અંદર શ્વેભાવરણનું અસ્તર છે.

શ્વાસોશ્વાસની ક્રિયામાં જે હવા અંદર જાય છે તે અંતર-શ્વાસ કહેવાય છે, અને જે હવા બહાર નીકળે છે તે બાહ્યશ્વાસ કહેવાય છે. હવા મોઢાંના પાછલા ભાગમાં થઈને શ્વાસનળી વાટે ફેફસાંમાં જાય છે અને પાછી આવે છે, શરીરના બીજા ભાગો-માંથી ફરીને આવેલ અશુદ્ધ લોહી ફેફસાંમાં આવે છે અને તેલોહી ફેફસાંનાં વાયુકોષોમાં રહેલ હવાના સંબંધમાં આવે છે. અશુદ્ધ લોહીની અંદરની કારખોનીક એસીડ નામની હવા વાયુકોષો મારફત ફેફસાંમાં થઈને બહાર નીકળી જાય છે. અંતરશ્વાસની હવામાં રહેલ ઓક્સીજન (પ્રાણવાયુ) લોહી સાથે મળે છે જેથી લોહી શુદ્ધ થઈને પાછું શરીરમાં ફરવા જાય છે.

પ્રકરણ ૨ જી.

ક્ષયનાં કારણો.

ક્ષયની કારણ જૂત બાબતોમાં નીચેના વિષયોનો સમાવેશ થાય છે:—૧. પરંપરાગમન, ૨. એપ. ૩. વિકૃતિ પ્રવેશ યોગ્યતા. ૪. જનન, તથા પ્રદેશ, ૫. ઉંમર.

૧ પરંપરાગમન—માણસોમાં અને બીજા પ્રાણીઓમાં, માબાપમાંથી બચ્ચાંમાં ક્ષયનું વિષ આવે છે એમ હવે સિદ્ધ થયું છે અને કેટલાક તો એમ માને છે કે આ વિષ કેટલાક કાળ સુધી શાન્ત સ્થિતિમાં રહી શકે છે અને બ્યારે કોઈ કારણોથી શરીરની શક્તિ ઓછી થાય ત્યારે તે વિષ જોસમાં આવી ફેફસાં તથા બીજા અવયવોમાં ક્ષય પેદા કરે છે. વળી તે વિષ કેટલીક પેઢી સુધી ઉતરે છે; પણ તેમાં કેટલાકને ક્ષય થાય છે અને કેટલાકને થતો નથી.

દાખલા તરીકે, બચ્ચાંની દાદીમાં જો ક્ષય હોય અને તે બાપમાં ઉતર્યો હોય તો તે બચ્ચાંમાં પણ ઉતરે. જો બાપની શારીરિક સ્થિતિ સારી હોય તો તેને થવા વગર પણ બચ્ચાંને થવા સંભવ છે.

ગર્ભની અંદર ક્ષયનું વિષ સ્ત્રીનાં રક્ત અગર પુરુષનાં વિર્યમાથી જાય છે. અગર ગર્ભ જ્યારે ગર્ભાશયમાં હોય ત્યારે તેને એવ લાગે છે. બચ્ચું જ્યારે ગર્ભાશયમાં હોય ત્યારે તેનામાં ક્ષયનાં ચિન્હ નથી હોતાં. કારણ કે ક્ષયનાં જંતુ ગર્ભાશયમાં રહેલાં બચ્ચાંનાં પીડામાં અને અસ્થિના મેદમાં શાન્ત રહે છે. આવી રીતે ક્ષયજંતુ શાન્ત રહે છે તેનું કારણ એજ કે ગર્ભાશયમાં રહેલ બચ્ચાંની જીવનશક્તિ ખુબ તેજ અને સખળ હોય છે; તેથી ક્ષયજંતુઓ કાંઈ અસર કરી શકતાં નથી. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે જો મા ક્ષયવાળી હોય તો તેના બચ્ચાંમાં પણ ક્ષય ઉતરે છે. વળી બચ્ચાંમાં સાધા, પીડા તથા અસ્થિમાં ક્ષય થાય છે. (જ્યારે ક્ષયનું બાહ્યકારણ ન હોય ત્યારે) તે ઉપરથી પણ એમ ખાતરી થાય છે કે માતામાંથી બચ્ચામાં ક્ષય ઉતરે છે.

૨ એવ—જેવી રીતે વૃક્ષને ઉગવા માટે ખીજ તથા જમીનની જરૂર છે તેમ મનુષ્યના શરીરમાં પણ સાધારણ રીતે ક્ષય થવા માટે ક્ષયજંતુની તથા તે જંતુને શક્તિ પામવા માટે એવા સ્થળની જરૂર છે. જેમ દર્દને ખાળવાની શક્તિ માણસમાં વધારે હોય તેમ ક્ષય જંતુઓની અસર કમી હોય છે. દર્દને ખાળવાની શક્તિને આધાર નીચેની બાબતો ઉપર છે:-૧. દરદીના શરીરનું અંધારણુ-૨. એવવાળા વાતાવરણમાં હોવા વખતે દરદીની તન્દુરસ્તીની સ્થિતિ. ૩. શરીરમાં દાખલ થનાર ક્ષયના જંતુઓની સંખ્યા અને ૪. તે જંતુઓની શક્તિનું પ્રમાણ.

અંતરધાસ, ખોરાક, ત્વચા, તથા ગર્ભાશય એ ચાર રસ્તા વાટે ક્ષય જંતુઓ શરીરમાં દાખલ થઈ શકે છે.

૧ અંતરધાસ:-ખાસ કરીને પુખ્ત ઉમરના માણસોમાં

ક્ષયના જંતુવાળો અંતરશ્વાસ ઘણીવાર ક્ષયનું કારણ થઈ પડે છે. કારણ કે કેટલાક દરદીમાં ફક્ત ફેફસાં અગર છાતીના રસપીડામાંજ ક્ષયનાં ચિન્હ જણાય છે. આવો અંતરશ્વાસ જો બીજા પ્રાણીઓનાં ફેફસાંમાં જાય તો તેમને પણ ક્ષય થાય છે. આ ઉપરથી એમ ન સમજવું કે અંતરશ્વાસમાં જેટલાં ક્ષય જંતુઓ જાય તે બધાંએ શરીરના ઉંડા ભાગોમાં પેસી જાય છે. શ્વાસોશ્વાસની સાધારણ ક્રિયામાં ક્ષય જંતુઓ શ્વાસનળિકાઓ સુધીજ જાય છે. ફેફસાંમાં જતાં નથી. શ્વાસ નળીઓનાં રસ પડમાં તે ચોટી રહે છે અને તેમની વૃદ્ધિ ઘણીજ થીમે થીમે થતી હોવાથી તે જંતુઓ આ સ્થળે કાંઈ પણ બગાડ કરીને અંદરના ઉંડા ભાગમાં પેસી જાય તે પહેલાં તો તેમાંનાં કેટલાક જંતુઓ શ્વાસ નળીના રસ પડના વાળ જેવા પરમાણુઓ (cilia)થી ઉધરસમાં નીકળી જાય છે. પણ ઉધરસ ખાવાની ક્રિયામાં જે હવા નીકળી જાય છે તેને ઠેકાણે બીજી હવા પૂરી પાડવા જે ઉંડો અંતરશ્વાસ ઉઘાડે એટલે લેવાય છે તે અંતરશ્વાસની હવાના જોરને લીધે તે જંતુઓ લગભગ વાયુકોષ સુધી ઘસડાઈ જાય છે અને જો છાતી નળણી હોય અગર ફેફસાંનું રસપડ અને ફેફસું ચોટી ગયાં હોય તો અંદરનો બગાડ એમને એમ રહે છે અને પાછો નીકળી શકતો નથી; જેથી તે જંતુઓ પણ તે સ્થળે રહે છે.

ક્ષયના જંતુઓને પોતાને ગતિ ન હોવાથી, રસ પડમાંથી તેમને જો કોઈ લઈ જનાર હોય તો તેઓ ઉંડા ભાગમાં પ્રવેશ કરી શકે છે.

રસપડમાં જે સ્થળે ક્ષયના જંતુઓ હોય તે સ્થળે લોહીના કોઈ સ્વેત રજકણો ફરતા ફરતા આવી ચડે છે અને ત્યાં ક્ષયના જંતુઓના સંબંધમાં આવે છે. ક્ષયના જંતુઓને તે સ્વેત રજકણો ગળી જાય છે, અને કોઈવાર ઉંડા ભાગમાં લઈ જાય છે. જે સ્થળે ક્ષય જંતુઓ હોય તે સ્થળનાં પરમાણુઓ અને નવાં આવેલાં ક્ષયના જંતુઓ વચ્ચે તે સ્થળે ટકી રહેવાની હરીફાઈ ચાલે છે. જો કોઈ પણ કારણથી શરીરના તે ભાગનાં પરમાણુઓ નિર્બળ થઈ જાય તો

ક્ષય જંતુઓ ફાવી જાય છે, અને તે સ્થળે તેઓ બિનહરકતે રહી શકે છે, વૃદ્ધિ પામી શકે છે અને પોતાના લાક્ષણિક દાણા પેદા કરી શકે છે. શ્વાસનળિકાઓના રસપડના વરમમાં (ઉધરસમાં) સુન્દેશાં રસપડ ઉપર ધણું શ્વેત રંજકણો આવે છે અને તે વખતે જે ક્ષય જંતુઓ ત્યાં હોય તેને અંદરના ભાગમાં પોતાની સાથે લઇ જાય છે. જે શ્વાસનળીના રસપડ ઉપરથી તેમને લઇ જનાર કેઈ શ્વેત રંજકણો કે ઉંડા અંતરશ્વાસની હવા ન હોય તો તેજ સ્થળે તેઓ રહે છે; અને ત્યાંજ વૃદ્ધિ પામી શ્વાસનળીના રસપડનો સ્થાનિક ક્ષયજન્ય વરમ ઉત્પન્ન કરે છે. જ્યારે તેઓ પરભાર્યા વાયુકોષમાં ઘસડાઈ જાય છે ત્યારે તેઓ ત્યાં વૃદ્ધિ પામે છે અને વાયુકોષનાં પરમાણુઓની વચ્ચે ઘુસ્યા પહેલા પોતાના વિષથી તેમને નબળાં પાડી મારી નાખે છે. જે છોકરાંઓ ટેવથી અગર નાકમાં અવરોધને લીધે મોઢેથી શ્વાસ લે છે તેમાં પણ આ પ્રમાણે મોઢાનાં રસપીંડમાંથી ક્ષયનાં જંતુઓ ગળાનાં રસપીંડમાં અને દૂરના ભાગોમાં જઈ શકે છે.

ક્ષયના જંતુવાળી હવાના એક અંતરશ્વાસમાં એકી વખતે બે અગર ત્રણ ક્ષય જંતુઓ શરીરમાં જાય છે.

જે ઓરડામાં ક્ષયના દરદી રહેતો હોય તે ઓરડાની રંજમાં ક્ષયનાં જંતુઓ હોય છે. ક્ષયની ઇસ્પીતાલોમાં કામ કરનાર ડાક્ટરો, નર્સો, વિદ્યાર્થીઓ વિગેરેને ક્ષય થતો નથી. કારણ કે ત્યાં હવા ચોખ્ખી હોય છે, તેથી જંતુ નાશ પામે છે અગર તેની શક્તિ હરાઈ જાય છે અગર કમી થઈ જાય છે.

ક્ષયના દરદીના બલગમમાં ક્ષયનાં જંતુઓ હોય છે. તે બલગમ ધુળમાં જવાથી, ધુળની રંજમા પણ ક્ષય જંતુઓ શુષ્ક સ્થિતિમાં મળી આવે છે.

સાધારણ રીતે ફેફસાં અને છાતીના રસપીંડમાં પ્રથમ ક્ષય શરૂ થાય છે; તે ઉપરથી, અંતરશ્વાસ ક્ષયજંતુઓને અંદર લઈ જાય છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

ક્ષયના દરદીના બાહ્યશ્વાસમાં ક્ષયનાં જંતુઓ હોતાં નથી; તેથી તે હવા જે બીજા કાંઈના શ્વાસમાં જાય તો તેને ક્ષય થતો નથી.

રજમાં ક્ષયનાં જંતુઓ હોય છે; તે રજ શ્વાસમાં જવાથી ક્ષય થાય છે. પણ પુખ્ત ઉમરનાં માણસોનાં ફેફસાંમાં શ્વાસના રસ્તા કરતાં ગળી જવાથી ક્ષયજંતુઓ વહેલાં પહોંચે છે.

૨ ખોરાક—ક્ષયના જંતુવાળા ખોરાકમાં અન્નમર્જેથી પણ ક્ષયના જંતુઓ દાખલ થાય છે. કેટલીકવાર જ્યારે ક્ષયજંતુઓ મોદાનાં રસપડમાંથી દાખલ થાય છે ત્યારે તેઓ એપી ખોરાકમાંથી આવેલાં હોય છે; પણ ઘણું ભાજે જે જંતુઓ ખોરાકમાંથી આવે છે તે આંતરડાં વાટે શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે.

ખાસ કરીને છોકરાંઓમાં કેટલીકવાર એમ જણાય છે કે જે સ્થળેથી ક્ષયના જંતુઓ શરીરમાં દાખલ થયાં હોય તે સ્થળે કાંઈ ફેરફાર હોતો નથી; પણ રસપીડમાં અગર આવેના અવયવોમાં ઘણો ફેરફાર જોવામાં આવે છે. વળી એટલું પણ ખરું કે આંતરડાંની દીવાલમાં જે જે સ્થાનિક મોટા ફેરફાર હોય છે તે એપી ખોરાકને લીધે હોવા કરતાં, ગળાઈ જવાયેલા એપી અલગમથી થયા હોય છે. ખોરાકના કરતાં ક્ષયવાળા દરદીના અલગમમાં ક્ષયના જંતુઓ વિશેષ પ્રમાણમાં હોય છે અને પ્રવેશ સ્થળે મોટા ફેરફારો હોવા અગર ન હોવા એ એપના ઝેરના પ્રમાણ ઉપર આધાર રાખે છે.

નાનાં છોકરાંના ક્ષયમાં ક્ષયનું બીજા પ્રથમ ક્યાં રોપાયું તે નક્કી થઈ શકતું નથી. પુખ્ત ઉમરના માણસનાં ફેફસાંમાં જેટલા પ્રમાણમાં ક્ષય થાય છે તેટલા પ્રમાણમાં અગ્નિનાં ફેફસાંમાં થતો નથી. સાધારણ રીતે અગ્નિમાં ક્ષય એટલો બધો સ્થાનિક પ્રકારનો હોતો નથી, પણ તેમનામાં તિફલુ ક્ષય વધારે પ્રમાણમાં થાય છે. અગ્નિની અંદર અસ્થિમાં ક્ષય ઘણીવાર થાય છે. વળી તેમના આખા શરીરના રસપીડોમાં ક્ષય પ્રસરે છે. નાનાં અગ્નિઓ ઘુંટણ-

બાર ચાલતાં હોવાથી કેટલીકવાર તેમના નખોમાં ઝેરી ક્ષયના જંતુઓ ભરાઈ રહે છે. નખમાંથી મોઢામાં ચેપ લાગે એ સંભવીત છે.

તિક્ષણ ક્ષય કેટલાક અવયવોમાં થાય છે અને કેટલાકમાં નથી થતો તેનું કારણ એ છે કે જે અવયવોની વિકૃતિ ક્ષયના જંતુના પ્રવેશ માટે યોગ્ય હોય છે તે અવયવો આ દર્દના ભોગ થઈ પડે છે.

મોઢાંની અસ્વચ્છતા એ કદાચ છોકરાંમાં ક્ષયનું કારણ થઈ પડે છે.

ક્ષયના જંતુને શરીરમાં દાખલ કરવામાં દુધ એ એક બહુ મોટું વાહન છે. બચ્ચાંમાં આંતરડાંનાં પીડામાં ક્ષય થાય છે તેનું કારણ પણ દુધ છે. જે ગાયને અંદરના અવયવોમાં ક્ષય થાય પણ આંતરડાંમાં ક્ષય ન હોય, તો તે ગાયનું દુધ ચેપી નથી; પણ જે આંતરડાંમાં ક્ષય હોય તો તે દુધ ધણુંજ ચેપી હોય છે. આવાં ચેપી દુધમાંથી બનેલું માખણ વિગેરે પણ ચેપી હોય છે. ઘી સાધારણ રીતે ચેપી નથી હોતું કારણકે માખણ ગરમ કરતી વખતે તેની અંદરના ક્ષયના જંતુઓનો નાશ થાય છે. ચેપી દુધ કોઈ દીવસ વાપરવું નહીં. આથી બચ્ચાંમાં થતા ક્ષયનું પ્રમાણ ઓછું થઈ જશે. ક્ષયવાળાં પ્રાણીઓનાં માંસ તથા માંસરસ પણ ચેપી હોય છે.

આંતરડાંના રસપીડામાં દાખલ થયેલ ક્ષયજંતુઓ ત્યાંજ રહે છે અગર થોરેસીક ડકટમાં થઈને ફેફસાંની કેશવાહીનીઓમાં જાય છે.

૩ ત્વચ્ચા—તન્દુરસ્ત મનુષ્યને જખમ હોય તો તે જખમમાં કોઈવાર ક્ષયના જંતુઓનો ચેપ લાગે છે. ક્ષયવાળા બલગમના ભાંગેલાં વાસણની કોર હાથમાં ખુંચી જવાથી નસોમાં કેટલીક વાર આ દરદ થાય છે. ક્ષયના દરદીના મૃત્યુ પછી તેના શરીરની ઓળવરડે તપાસ કરતાં હાથ ઉપર જે છરી લાગી જાય તો તે સ્થળે કેટલીકવાર ચેપ લાગે છે. ક્ષયવાળા દરદીનાં ઘરેણાં પહેરવાથી પણ ચેપ લાગવા સંભવ છે. આવી બાબતમાં ત્વચ્ચાને સ્થાનિક વરમ થાય છે; અગર જખમ કુદરતી રીતે રૂઝાતો નથી અને લવિષ્યમાં

રસપીડમાં કે બીજા અવયવોમાં ક્ષય થવા સંભવ રહે છે. ફેફસાં તથા અન્નમાર્ગની પોટે પ્રવેશસ્થાને કાંઈ પણ ફેરફાર કર્યા વગર શરીરના દૂરના અવયવોમાં ક્ષય દેખાવ દે છે. જે હાથ ઉપર છાલાં હોય તો બગલમ લુવા વારતે રાખેલા રૂમાલમાંથી પણ તે છાલાંમાં ચેપ લાગે છે. ચેપ લગાડવાથી ક્ષય થાય છે એમ હવે માનવામાં આવે છે. ફેફસાંનાં ક્ષયવાળાં તથા જેની જીભમાં ક્ષયનાં ક્ષત હોય તેવા દર-દીઓ જે કોઈને ચુંબન લે તો તેને ક્ષય લાગુ પડે.

ગર્ભાશય—જે ઓળમાં ક્ષય હોય તો બચ્ચાંમાં ક્ષય થાય છે. જુઓ ‘વારસો’ તથા ‘પરંપરાગમન.’

વિકૃતિ પ્રવેશયોગ્યતા—શરીરની અંદર દરદ દાખલ થઈ શકે એવી શરીરની જે સ્થિતિ તે વિકૃતિ પ્રવેશયોગ્યતા કહેવાય છે. ક્ષયમાં વિકૃતિ પ્રવેશયોગ્યતા કરનારાં કારણો નીચે પ્રમાણે છે:—

૧. વારસો. ૨. જીવનશક્તિ કમિ કરનાર સામાન્ય સ્થિતિ.
૩. પ્રથમ થયેલ વ્યાધિઓ.

૧ વારસો—જે બચ્ચાંના જન્મ પહેલાં માબાપમાં ક્ષય હોય તો તે ક્ષય વારસામાં બચ્ચાંમાં આવે છે. વળી જે કુળમાં ક્ષય હોય તો માબાપને તે થયા વગર બચ્ચાંમાં પણ થઈ શકે છે. હવે એમ માનવામાં આવે છે કે વારસામાં ક્ષયનાં જંતુઓ બચ્ચાંમાં આવતાં નથી પણ ક્ષયના જંતુઓ જલ્દીથી પગપેસારો કરી વધી શકે અને ક્ષય પેદા કરી શકે એવી પ્રકૃતિ વારસામાં ઉતરે છે. આવી પ્રકૃતિવાળાં બાળકો ક્ષયજનક પ્રકૃતિવાળા કહેવાય છે. ક્ષયજનક પ્રકૃતિ જે જાતની હોય છે:—૧. લોહીઆળ પ્રકૃતિ તથા ૨. નિસ્તેજ પ્રકૃતિ. લોહીઆળ પ્રકૃતિમાં શરીરના સ્નાયુની સંપૂર્ણ વૃદ્ધિનો અભાવ હોય છે. જે કે શરીર જનકું તથા ભરેલું જણાય છે તોપણ હાથપગ પોચા તથા નરમ હોય છે. શરીરની ત્વચા ગોરી, સ્વચ્છ તથા પાતળી હોય છે અને તેમાંથી ખૂબ રંગની નસો દેખાય છે. ચહેરાનો દેખાવ ઘણો નાજુક હોય છે અને ગાલ ઉપર ગુલાબી રંગની લાલો

હોય છે. ગાલની આસપાસના પ્રદેશનો રંગ શીકા હોય છે. આંખો જુરી તથા મોટી હોય છે. આંખની કીકીમાં સંક્રાંતિવાની શક્તિ મંદ હોય છે. પાંપણો લાંબી તથા સુંવાળી હોય છે. વાળ પાતળા સુંવાળા, જાંખા, તપખીરીયા રંગના હોય છે. દાંત ઘાળા તથા બટકણા હોય છે. ઉપલો હોઠ તથા નસકોરાંની પાસેનો ભાગ ભરેલો લાગે છે. આંગળીઓનાં ટેરવા સાધારણ રીતે મોટાં હોય છે. નખ બાહ્યગોળ તથા આંગળીનાં ટેરવાં ઉપર વળેલા હોય છે. આવી પ્રકૃતિનાં માણસો ઉત્સાહવાળાં, ક્રોધાળ હૃદયનાં તથા પ્રદુર્લભ મનનાં હોય છે. કોઈ કોઈ તો બહુજ ખુબસુરત હોય છે.

નિસ્તેજ પ્રકૃતિવાળાં માણસોની ચામડી શીકી, કાળી અગર ધુળીયા રંગની, જાડી અને કર્કશ હોય છે. દેખાવમાં તેઓ ભારે અને મંદ જણાય છે. વાળ કાળા અને બરછટ હોય છે. મન ચાંચુ (મંદ) અને ઢંગધડા વગરનું હોય છે. ખાસ કરીને છોકરાંઓ કે જેમાં આવી પ્રકૃતિ હોય તેમની છાતી સાંકડી તથા આગળ પડતી હોય છે. પેટ મોટું હોય છે. ચહેરો લોહી જેવો હોય છે. હાથપગ ક્ષીણ થઈ ગયેલા હોય છે. તેઓનું રૂધિરાભિસરણ મંદ હોય છે. સિયાળામાં હાથપગની ચામડીમાં ચીરા પડે છે. શરીરનાં રસપડોની જીવનશક્તિ ઓછી હોય છે. ખાસ કરીને અન્નમાર્ગના રસપડમાં કાંઈને કાંઈ વિકાર હોય છે. શ્વાસ ખાટો અને ગંધાતો હોય છે. જીભ ઉપર છારી વળેલી હોય છે, અને જીભનાં ટેરવાં ઉપર મોટા લાલ દાણા હોય છે. તેમને ઝાડો અનીયમિત તથા કોઈવાર ઘટ તો કોઈવાર પાતળો ઉતરે છે અને સાધારણ રીતે તે વાસ મારે છે. પાચનશક્તિ કમિ હોય છે; સુધા મંદ અને તેજ થયા કરે છે.

૨. જીવનશક્તિ કમિ કરનાર સામાન્ય સ્થિતિ:—જોકે વારસામાં વિકૃતિપ્રવેશયોગ્યતા ન ઉતરી હોય તો પણ જો અન્ય કારણોથી શરીરની જીવનશક્તિ ઓછી થાય તો દર્દને ખાળવાની શક્તિ પણ ઓછી થાય છે અને તેથી કોઈ પણ ચેપી

દરદ શરીરમાં પગપેસારે સહેલાઈથી કરી શકે છે. આ નિયમ ક્ષયને પણ લાગુ પડે છે. વળી જો કે માણસ પુષ્ટ હોય અને બીજો કોઈ પણ વ્યાધિ ન હોય તો પણ જો ક્ષયનાં જે જંતુ શરીરમાં પ્રવેશ કરે તેની સંખ્યા ઘણી હોય અને તે જંતુઓની શક્તિ માણસની દર્દ ખાળવાની શક્તિ કરતાં વધુ પ્રમાણમાં હોય તો તે માણસને ક્ષય થાય છે. પણ આવું ક્ષયિતજ બને છે. સાધારણ રીતે જ્યારે જીવનશક્તિ કમિ હોય છે ત્યારે જ ક્ષયનું બીજ રોપાય છે. માટે જે જે કારણો શરીરની જીવનશક્તિ કમિ કરે તે તે કારણો ક્ષયનાં જંતુઓને માટે રસ્તો સહેલો કરે છે.

શરીરની આરોગ્યતાને હાનિકારક કારણો:—જેવાંકે અસ્વચ્છ હવા તથા સૂર્યના તેજનો અભાવ વિગેરે ક્ષયનાં કારણો થઈ પડે છે. જે ઘરોમાં હવા ગંદી રહે તથા સૂર્યનાં કીર્ણો દિવસના કોઈ પણ ભાગમાં ઘરમાં ન આવી શકતાં હોય તે ઘરોમાં ક્ષય થવા સંભવ છે.

ઘરની હવાને ખગાડનારાં કારણો:—૧. ઘરની પાસેના ઉકરડા ૨. ઘરની અંદર તથા પાસે સંડાસ (ગજર). ૩. ઘરની આસ-પાસ ગંદું પાણી ભરાય રહે તેવી નીચી જમીન. ૪. થોડી જગ્યામાં ઘણા માણસોનો સમાવેશ. ૫. ઘરની નજીક મીઠો તથા કારખાનાં. કેટલીકવાર દારૂ, સુવાવડ તથા ધંધો ક્ષયનાં કારણો તરીકે હોય છે.

૧. ઘરની પાસે ઉકરડા રાખવાથી તેમાંથી નીકળતી ખરાબ હવા ઘરમાં આવે છે. તે હવા ઘરમાં રહેનાર માણસોના શ્વાસમાં જાય છે. ઇશ્વરી નિયમ પ્રમાણે ફેફસાંમાં રક્તને સુધારવા માટે સ્વચ્છ હવા જવી જોઈએ; પણ આવી ખરાબ હવા જો ફેફસાંમાં જાય તો રક્ત પૂર્ણ રીતે સુધરતું નથી. તેથી શરીરની જીવનશક્તિ કમિ થાય છે. વળી તે ખરાબ હવામાં કચરાનાં પરમાણુઓ હોય છે તે પણ ખરાબ હવાની સાથે ફેફસાંમાં જાય છે. આવી રીતે ખરાબ હવા લાંબા વખત સુધી ફેફસાંમાં જવાથી ધીમે ધીમે ફેફ-

સાંમાં કચરાનાં પરમાણુઓની સંખ્યા વધે છે; અને તેથી ફેફસાંમાં દીર્ઘ વરમ થઈ તેની જીવનશક્તિ કમિ થાય છે; તેથી ક્ષયના જંતુઓને વૃદ્ધિ પામવા આવાં ફેફસાં એક અત્યુત્તમ સ્થાન થઈ પડે છે.

૨. આવી રીતે સંગ્રાસનું પણ સમજવું.

૩. નીચી જમીનમાં ઘર બાંધેલ હોય તો ઘરની આસપાસ પાણી ભરાઈ રહે છે અને તેથી મેલેરીયા વિગેરે તાવો થાય છે. તે પાણીમાંથી નીકળતી બેજવાળી ગંદી હવા શ્વાસમાં જવાથી ચેરીયા, સ્વરનળી તથા ફેફસાંમાં દર્દો થાય છે. વળી આવી રીતે મેલેરીયા, ઝાડો, મરડો વિગેરે મરજ થવાથી શરીરની જીવનશક્તિ કમિ થાય છે જે મેલેરીયા કે એવાં બીજાં દરદો ન હોય. તો પણ આવી જગ્યામાં રહેવાથી આરોગ્યના બગડે એ સ્વાભાવિક છે. શરીરની આવી સ્થિતિમાં જે ક્ષયનાં જંતુ શ્વાસમાં જાય તો ક્ષય થાય એમાં કાંઈ નવાઈ જેવું નથી.

૪. થોડી જગ્યામાં ઘણું માણસો રહેવાથી હવા બગડે છે. તે માણસોમાંથી નીકળતો ઝેરી બાહ્યશ્વાસ પાછો તેજ માણસોમાં પ્રવેશ કરે છે. ઘરની હવામાં બાહ્યશ્વાસની હવા વધારે હોવાથી તે હવામાંનો પ્રાણવાયુ ઘણોજ ઓછો થઈ જાય છે. આ બાહ્યશ્વાસની હવા લાંબો વખત સુધી જે શ્વાસમાં જાય તો તેનું વિષે ફેફસાંમાં થઈ લોહીમાં પ્રવેશ કરે છે અને તેને બગાડે છે, જેથી આખા શરીરના અવયવો તે ઝેરથી બગડે છે અને વિકાર પામે છે. તેમાં વળી રાત્રે તો બારણાં બંધ કરીને ઘણું માણસો સુવે એટલે બહારની શુદ્ધ હવા ઘરમાં ન આવવાથી તે ઝેરી બાહ્યશ્વાસની હવાજી પાછી શરીરમાં જાય છે. આવાં માણસો સાધારણ રીતે શીકાં, નિસ્તેજ તથા કમિ શક્તિવાળાં હોય છે. વળી તેમાં જે કાંઈને ક્ષયનું દરદ હોય તો સાધારણ રીતે તે દરદ ઘણાં લાગુ પડે છે. કારણ કે ક્ષયવાળો દરદી જમીન ઉપર થુંકતો હોવાથી તે ક્ષયના જંતુવાળો બહુજમ

ધરની રજમાં મળી જાય છે. તે રજ સુકાવાથી તેમાં રહેલાં ક્ષયના જંતુઓ પણ ધરની હવામાં ઉડે છે અને શ્વાસમાં જાય છે.

૫. ધરની નજીકમાં મીલો હોય તો તેમાંથી નીકળતો ધુમાડો આસપાસની હવાને અશુદ્ધ કરે છે. વળી તે ધુમાડામાં નીકળતાં કાયલાનાં ખારીક પરમાણુઓ પણ તે હવામાં ઉડતાં હોવાથી પાસે રહેનારાના શ્વાસમાં જાય છે જેથી ક્ષયનું ખીજ રોપાવા વાસ્તે જમીન તૈયાર થાય છે.

ગામડામાં રહેનારાં માણસો કરતાં શહેરમાં રહેનારાં માણસોને ક્ષય વિશેષ થાય છે. તેનું કારણ એજ કે શહેરની ગંદકી, ગંદી હવા, વિગેરે હવાને અશુદ્ધ કરે છે, પણ ગામડાંમાં શુદ્ધ હવા હોવાથી શ્વાસમાં પ્રાણવાયુનો ભાગ વિશેષ જાય છે; અને તેથી ફેફસાં વધારે તન્દુરસ્ત રહે છે.

ચિંતા, ધણા માણસોનો જમાવ, ભુખમરો, આરોગ્યતાને બગાડે તેવા ધંધા, ઝેરી હવા, તથા ચેપી રોગોનું હોવું વિગેરે કારણોથી શહેરની અંદર ક્ષય વિશેષ પ્રમાણમાં થાય છે.

દારનું દીર્ઘ વ્યસન પણ જીવનશક્તિ કમિ કરી ક્ષયની વિકૃતિ-પ્રવેશયોગ્યતા કરે છે.

સ્ત્રીઓને ઘણીવાર પ્રસૂતિ થવાથી અને બાળકને વધારે વખત ધવરાવવાથી ક્ષય થવા સંભવ છે. કેટલીક સ્ત્રીઓ ગર્ભ વહેંચે ન રહે તે માટે બાળક મોટું થાય ત્યાંસુધી ધવરાવ્યા કરે છે. આથી તેમનાં શરીર ધસાર્ધ જાય છે અને ક્ષય થાય છે. જો સ્ત્રીને ગર્ભ રહ્યા હોય અને ક્ષય પણ હોય તો પ્રસૂતિ પહેલાં સાધારણ રીતે તે દરદ શાન્ત રહે છે; પણ પ્રસૂતિ પછી થતી નબળાઈને લીધે તે દરદ જોર-કરી આવે છે અને દરદને ચોક્કસ મારી નાખે છે.

સાંકડી દુકાનો, જેમાં રજ ઉડતી હોય તેવાં કારખાનાં, ખાણો વિગેરે જગ્યામાં કામ કરનારાઓને સાધારણ રીતે શ્વાસનળીકાઓનો વરમ થાય છે, જેમાં ક્ષયના જંતુને દાખલ થવા દ્વાર ખુલાં થાય છે.

પત્થર, ચક્રમક, અસ્ત્રા, ચપ્પુ, દાતરડાં વિગેરે લોહનાં ઓળ-
રતું કામ કરનારા, તથા કુંભારો, હીરા ઘસનારા. તથા મોતીની
છીપો કાપનારા, માણસોમાં સીલીકા અગર એલ્યુમીનમના ખુણાવાળા
ખારીક પરમાણુઓ શ્વાસમાં જવાથી ફેફસાંનો તથા શ્વાસનળીઓનો
દીર્ઘ વરમ થાય છે. મરણ પછી જો આવાં માણસોનાં ફેફસાં ત-
પાસ્યાં હોય તો તેમાંથી સીલીકા, એલ્યુમીના તથા લોહનાં ખારીક
પરમાણુઓ મળી આવે છે.

કાચલાની ખાણોમાં કામ કરનારા મજૂરોનાં ફેફસાંમાં કાળા
રંગના ડાઘ હોય છે. ચારકોલ, ત્રાંચું તથા બીજાં ધાતુનું કામ કર-
નારાઓનાં ફેફસાંમાં કારબનના પરમાણુઓ જાય છે.

જો માણસો પરોક્ષાઈડ ઓફ આયર્નનાં ભુકાતું કામ કરતા
હોય છે તેઓનાં ફેફસાં રાતા ભુરા રંગનાં હોય છે. અરીસાઓ
પાલીસ કરનારાઓનાં ફેફસાંમાં પરોક્ષાઈડ ઓફ આયર્ન તથા લોહના
ખારીક પરમાણુઓ મળી આવે છે.

પીંજરા તથા શણ, તમાકુ અને લોટનું કામ કરનારાઓ ક્ષયના
જોખમમાં હોય છે. રતું કામ કરનારાઓના બલગમમાં રૂનાં ખારીક
તાંતણાં જોવામાં આવે છે.

ઉપર વર્ણવેલી ચીજોના પરમાણુઓ ફેફસાંમાં જઈ તેનો દીર્ઘ
વરમ કરી તેની જીવનશક્તિ ઓછી કરે છે. તેથી, જો ક્ષયનાં જંતુઓ
તેવાં ફેફસાંમાં જાય તો ક્ષય થતાં વાર લાગતી નથી.

૩. પ્રથમ થયેલ વ્યાધિઓ:—૧. પ્લ્યુરીસી અથવા ફેફ-
સાંનાં રસપડનો વરમ:—કેટલીકવાર ક્ષયની શરૂઆત થતાં પહેલાં
પ્લ્યુરીસી થાય છે. ક્ષયનું બીજ પ્રથમ ફેફસાંનાં રસપડમાં રોપાયું
હોય તો તેના પરિણામે ફેફસાંમાં ક્ષય થાય છે. રસપડના વરમથી
ફેફસાંની જીવનશક્તિ કમિ થાય છે. તેથી ક્ષયનું બીજ રોપાય છે.
ઘણીવાર, ફેફસાંની અંદરના ક્ષયને લીધે પ્લ્યુરીસી થાય છે. કેટલીક
વાર ફેફસાંનાં રસપડનો વરમ તિફ્થુ ક્ષયના એપને લીધે હોય છે.

૨. **શ્વાળનળીઓના રસપડનો વરમ**—જેને ધણા વખતથી વારંવાર શરદી થઈ આવતી હોય, એવા દરદીમાં ક્ષય જલ્દી થઈ આવવા સંભવ છે. શ્વાસનળીઓના રસપડનો વરમ ક્ષયજન્યુને પગ-પેસારો કરવા રસ્તો સહેલો કરે છે; વળી ક્ષયવાળા દરદીમાં અવાર-નવાર શરદી થઈ આવવી એ ઘણું સાધારણ છે.

૩. **ફેફસાંનાં તીક્ષ્ણ વરમને લીધે ક્વચિત્ ક્ષય થઈ આવે છે.**

૪. **હૃદયના પડદાના વ્યાધિ**—જેને પદ્મોત્તરી આર્ટરીનું દાર જનમથીજ સાકડું હોય છે તેવા માણસોને સાધારણ રીતે મોટી ઉમરે પહોંચતાં ક્ષય થાય છે.

૫. **મધુપ્રમેહ**—મધુપ્રમેહમાં કેટલીકવાર ફેફસાંનો સડો તથા તિક્ષ્ણ વરમ થઈ આવે છે. પણ તે કળા મધુપ્રમેહમાં ક્ષય વધારે પ્રમાણમાં થાય છે. મધુપ્રમેહની અંદર દરદીઓમાં આશરે ૫૦ ટકા ક્ષય હોય છે. ક્ષય, મધુપ્રમેહની શરૂઆતમાં થતો નથી, પણ જ્યારે મધુપ્રમેહને થયા એક બે વરસ થયાં હોય ત્યારે ક્ષયનાં ચિન્હ જણાવા માંડે છે. મધુપ્રમેહમાં થતો ક્ષય સાધારણ રીતે ચરબીમય પ્રકારનો હોય છે. મધુપ્રમેહમાં થતો ક્ષય કોઈવાર અટકી પણ જાય છે.

૬. **કેન્સર અથવા વિદ્રધિ**—કેન્સરના દરદીમાં ક્ષય ક્વચિતજ જોવામાં આવે છે, પણ જો વિદ્રધિવાળા દરદીઓનાં ફેફસાં, તેમના મરણ પછી તપાસ્યાં હોય તો તેઓમાં ક્ષય થઈને પાછો બંધ પડી ગયો હોય એવાં ચિન્હો મળી આવે છે.

૭. **ગરમી ચાંદી અગર ટાંકી**—ગરમીનું દરદ શરીરની ઊવનશક્તિ તથા દર્દ ખાળવાની શક્તિ ધણી કમિ કરે છે; જેથી ગરમીના દરદવાળાં શરીરમાં ક્ષયનું બીજ રોપાવાનો ધણો સંભવ રહે છે.

૮. **જાત તથા પ્રદેશ**—માણસની દરેક જાતમાં ક્ષયનો રોગ થઈ શકે છે. અમુક જાતમાં ક્ષય વધુ થાય છે અને અમુકમાં ઓછો થાય છે, તેનું કારણ જાત નથી, પણ જીવંતીની સારી નરસી સ્થિતિ

અને પ્રદેશની અસર છે, જે પ્રદેશમાં વધારે ગરમી હોય તથા હવાની ભીનાશ હોય, તથા નીચેની જમીનની ગટરોની સ્થિતિ સારી ન હોય અને જે પ્રદેશ નીચાણમાં હોય તેવા પ્રદેશોમાં ક્ષય વધારે પ્રમાણમાં થાય છે. સમુદ્રની સપાટીથી જેમ પ્રદેશ ઉંચો તેમ તે પ્રદેશમાં ક્ષય થવાનો મંદવ થોડો છે. આનું કારણ એટલું જ કે તેવા પ્રદેશમાં હવા ઘણીજ સ્વચ્છ તથા પાતળી હોય છે, વસ્તી કમિ હોય છે અને ગંદકી વિગેરે હવાને અશુદ્ધ કરનારાં કારણોનો અભાવ હોય છે.

૫ ઉમર—જીંદગીનાં પહેલાં પાંચ વર્ષોમાં છોકરા તથા છોકરીઓમાં ક્ષય આશરે સરખા પ્રમાણમાં થાય છે. પાંચથી પાંત્રીસ વરસમાં સ્ત્રીઓમાં ક્ષયથી વધારે મરણ થાય છે. આ વખતે પ્રસૂતિથી તથા ધવરાવવાથી સ્ત્રીનું શરીર વધારે ઘસાય છે. પાંત્રીસ વરસ પછી પુરૂષમાં ક્ષયથી મૃત્યુ વધારે પ્રમાણમાં થાય છે. જીંદગીના બીજા ભાગ કરતાં જીંદગીનાં પહેલાં બે વર્ષમાં ક્ષય સૌથી વધારે પ્રમાણમાં થાય છે.

પ્રકરણ ૩ જી.

ક્ષયનાં ચિન્હો.

ક્ષયની શરૂઆત—ક્ષયની શરૂઆત નીચે વર્ણવેલ પાંચ રીતમાંથી એક રીતે થાય છે.

૧. છુપીરીતે:—ક્ષયનું દરદ ઘણું કરીને છુપી રીતે શરૂ થાય છે. પોતાની તબીબત ક્યારથી બગડવા માંડી એ દરદી નક્કી કહી શકતો નથી. શરદી થયા પછી તબીબત ઠીક રહેતી નથી એવી કોઈ કોઈ વાર હકીકત મળી આવે છે. તે પછી દરદી કમતાકાત તથા શીકા થતો જાય છે. હિંમત આવે છે. બલગમ પડે છે અને દરદી દીવસે દીવસે દુબળો થતો જાય છે. રાત્રે પરસેવો વળવાની પથ્થુ

હકીકત હોય છે, અને કાંઈ પણ શ્રમ કર્યા પછી તેને શ્વાસ ભરાઈ આવે છે. આવી હકીકત વાળા દરદીઓમાં ખાવાની અરચિ હોય છે અને જમ્યા પછી અશુભ અગર ઉલટીની હકીકત પણ ઘણે ભાગે હોય છે. જીભ ઉપર જારી વળી ગયેલી હોય છે. અને તેના ઉપર લાલ દાણા ઉપડી આવેલા હોય છે. આવા દરદીની શરીરની ગરમી જો માંજને વખતે તપાસી હોય તો સાધારણ રીતે શરીરની કુદરતી ગરમી કરતાં એકાદ બે ડીગ્રી વધુ હોય છે.

૨. ઉધરસથી:—ઘણીવાર ક્ષય ઉધરસથી શરૂ થાય છે. દરદીને સ્થેજ ઇન્કુ હોવાની હકીકત મળી આવે છે, અગર તો તેને કેટલીકવાર ઉપરા ઉપર ઉધરસનો વ્યાધિ થયો હોય છે. કેટલાંક વરસ મુખી શિયાળામાં ઉધરસ ઉપડે છે અને હાંફણની સાથે દમ ભરાઈ આવે છે. બલગમ ઘણો પડે છે અને કોઈ વાર તેની અંદર ઝોહીનો સ્થેજ અંશ જણાય છે. ક્ષયનો ચેપ ક્યારે લાગ્યો તે દરદી એક્સ કહી શકતો નથી; પણ દુખળા પડતું જવું અશક્તિ, ઉધરસમાં વધારો, અને રાતના પરસેવાની હકીકત હોય છે. શિયાળામાં ઉપડીને વરસના ખીજા ભાગમાં બંધ રહેતી ઉધરસ ધીમે ધીમે કરતા આખું વરસ રહેવા માંડે છે; અને આવતા શિયાળામાં બહુજ નેર પકડે છે.

૩. પ્લ્યુરીસી અગર ફેફસાંનાં રસપડના વરમથી:—કેટલાકમાં શરૂઆતમાં ફેફસાંનાં રસપડનો વરમ થાય છે. આ વરમ (સોજો) એક બાજુ થયા પછી કેટલેક વખતે બીજી બાજુ પર થાય છે. જો વરમને લીધે રસપડમાં પાણી ભરાઈ હોય તો તે પાણી ધીમે ધીમે શોષાઈ જાય છે. આ થયા પછી દરદીને સ્થેજ ઉધરસ આવવા માંડે છે. તે દુખળો પડતો જાય છે. સ્થેજ તાવ તથા રાતનો પરસેવો આવે છે. આ તથા ઉપરની બે જાતના દરદીઓના કુટુંબમાં ક્ષયની હકીકત હોય છે.

૪. રક્તસ્ત્રાવથી:—દરદી તન્દુરસ્ત હોય ત્યાં અચાનક લો-

હીની ઉલટી થાય છે. આ ઉલટી થયા પછી ધીમે ધીમે ક્ષયનાં સાધારણ ચિન્હો ઉત્પન્ન થવા માંડે છે; અગર વળી દરદી પાછો નન્દુરસ્ત થઇને ફરે છે. પણ કેટલાક વખત પછી વળી તેને ખીજી લોહીની ઉલટી થાય છે. અને તે પછી ક્ષયનાં ચિન્હો જણાવા માંડે છે. એટલું તો ખરૂં કે ફેફસાંમાં રક્તનળી પુટવાથી આ ઉલટી થાય છે. પણ કોઈ પણ કારણથી ક્ષય હોવા છતાં તેનાં ચિન્હો દરદીને માલુમ પડ્યાં હોતાં નથી. અતિશય શ્રમ કરનાર અને જુવાન માણસમાં આ રીતે ક્ષય કેટલીક વાર શરૂ થાય છે. આવા દરદીઓનાં કુટુંબમાં ધણું કરીને ક્ષયની હઠીકત હોતી નથી.

૫. સ્વરનળીથી:—જો કે ક્ષયમાં ફેફસાં પછી સ્વરનળીમાં દરદ થાય છે તોપણ કેટલીકવાર તેથી ઉલટું બને છે. આવી બાબતમાં સ્વરનળીમાં સળવળાટ થાય છે, ઉધરસ આવે છે અને પાતળો શ્લેષ્મ જેવો બલગમ પડે છે. તે પછી અવાજ ભારે અને ખોખરો થઈ જાય છે અને કોઈવાર છેવટમાં બેસીપણુ જાય છે. આવા દરદીઓનો બલગમ સુક્ષ્મદર્શક યંત્રથી તપાસ્યો હોય તો તેમાં કાય-જંતુઓ જણાય છે.

બહાર જણાતાં ચિન્હો.

૧. ઉધરસ:—ખીજાં ચિન્હો જો કે થઇને પાછાં બંધ પડી જાય છે, પણ ઉધરસ તો ચાલુજ રહે છે. શરૂઆતમાં સહેજ ઠણકું આવવા માંડે છે; બલગમ થોડો પડે છે અગર ઉધરસમાં બલગમ પડવા માંડે છે અને તે શીણવાળો તથા પાતળો હોય છે. ઉધરસ દીવસના કેટલાક ભાગમાં આવે છે અને કેટલાકમાં નથી આવતી, પણ સાધારણ રીતે જમ્યા પછી અને શ્રમ કર્યા પછી તે વધારે આવે છે. રાત્રે સૂતી વખતે પણ સખ્ત હોય છે અને સવારમાં ઉઠતી વખતે ઘણી ઉધરસ આવી ઘણો બલગમ પડે છે. જ્યારે સ્વરનળીમાં ક્ષય થાય છે ત્યારે ઉધરસનો અવાજ ખોખરો થઇ જાય છે

જ્યારે દર્દ બહુ જોસમાં હોય ત્યારે ઉધરસ ઉપરાઉપરી આવ્યા કરે છે. બલગમ નીકળતાં ઘણી મુશ્કેલી પડે છે. ઘણી ઉધરસ ખાવાથી દરદીને કાષ્ઠવાર ઉલટી પણ થઈ જાય છે. તેને શ્વાસ ભરાઈ આવે છે અને તે ચાકી જાય છે. ફેફસાંના ખાડાઓની અંદરના ફેરફારથી થતો બલગમ જો જલ્દીથી ન નીકળી શકે તો તેને કાઢવા માટે ઉધરસ સખ આવે છે અને તેવે વખતે સાધારણ રીતે દરદીને ઉલટી થઈ જાય છે. જો ખાડાઓની દિવાલ કડક હોય અગર ખાડાઓની સાથે સંબંધ ધરાવનારી વાયુ નળી સાંકડી હોય તો ખાડાઓમાં પેદા થયેલ બલગમને બહાર નીકળતાં મુશ્કેલી પડે છે. વાયુ નળી અગર મોટી શ્વાસ નળીઓની ઉપર છાતીની અંદરના રક્તી ગયેલા રસપીડાના દબાણથી પણ ઉપરા ઉપર ઉધરસ આવ્યા કરે છે. છોકરાંઓમાં આ કારણ ઘણીવાર જોવામાં આવે છે. ઉધરસ આવવાથી બલગમ પડીને શાન્તિ થાય છે કે ઉધરસ માત્ર ઠાલી અને પીડાકારક છે એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું; કારણ કે આ બાબત ઉપર ઉપચારનો આધાર રહેલો છે.

૨. બલગમ:—દર્દનાં ચિન્હો જણાવાને આશરે બે મહીના થયા હોય ત્યારે બલગમ થોડો ઘણો પડે છેજ. જો દીર્ઘ ઉધરસ થવા પછી ક્ષય શરૂ થયો હોય તો બલગમ પાતળો તથા ઘણો પડે છે. સરખાતમાં તે ચીકણો ચળકતો ચોખ્ખો પાણી જેવો હોય છે. આમાં થુક પણ કેટલેક અંશે હોય છે. પાછળથી તેમાં ભુરા અગર લીલાશવાળા રંગનું પણ જણાય છે. આવા પણ જેવા બલગમમાં ક્ષયના જંતુઓ સાધારણ રીતે હોય છે. કાષ્ઠવાર પાતળા બલગમમાં પણ તે માલુમ પડે છે. જ્યારે ફેફસાંનો સડો થઈ તે નરમ થવા માટે છે ત્યારે બલગમ પીળા રંગનો તથા ઘણો હોય છે. સાધારણ રીતે જો બલગમમાં પીળા પણ જેવા ચીકણા તથા ચપટા દાણા હોય અને તેને પાણીમાં નાખવાથી જો તે એક બીજા સાથે મળી જાય તો તે દાણા ફેફસાંના ખાડામાંથી આવેલા હોય છે. આવા

અપટા કટકાને જે સોષથી વીખેરીને સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રમાં તપાસ્યો હોય તો તેમાં ફેફસાંનાં સહી જતાં તંતુઓ તથા સ્થિતિસ્થાપક તાંતણા જણાય છે. આમાં ક્ષય જંતુઓ પણ સાથે હોય છે.

અલગમ વધતો ઓછો પડવો એ દર્દના જેર ઉપર આધાર રાખે છે. જ્યારે ફેફસું જલદીથી ખવાતું જતું હોય ત્યારે આશરે ૧૫ થી ૨૫ રૂપીઆભાર અલગમ પડે છે. કોઇ કોઇવાર અલગમ ખારો અગર મીઠો લાગે છે. દર્દની સરખાતમાં અલગમ ખારો હોય છે. પછીથી જ્યારે અલગમ પડે જેવો હોય છે ત્યારે તે મીઠો લાગે છે. પરંપ્રાય અલગમની વાસ રહેજ મીઠી આવે છે. દર્દવાળાં ફેફસાંની અંદરની શ્વાસ નળીઓ પહોળી થવાથી, ફેફસાંનાં મૃત્યુથી (સડી જવાથી) અને ખાડાઓમાં અલગમ લરાઇ રહીને સડવાથી દુર્ગંધ આવે છે.

અલગમમાં લોહી આવતું હોય તો તેમાં લોહીના રંગના તાંતણા, ટપકાં અગર ગાંઠા હોય છે. તાંતુ લોહી રાતા રંગનું હોય છે; પણ જે લોહી થોડીવાર ખાડામાં કે શ્વાસ નળીમાં રહ્યું હોય તો તે કાળું હોય છે. લોહીની ઉલટી થવા પછી આવા ગાંઠા કેટલાક દિવસ સુધી અવશ્ય પડ્યા કરે છે.

૩. ક્ષય જ્વર:—ક્ષયમાં જ્વરના પ્રકાર જાણવાથી ફેફસાંની અંદર થતા ફેરફારનું નિદાન થઇ શકે છે. ક્ષયના દાણાદાર, ચરખી-મય અને તંતુમય પ્રકારમાં તાવ પણ જુદાજુદા પ્રકારના આવે છે. સાધારણ રીતે અને છે તેમ જે દીર્ઘ ક્ષયમાં ઉપર કહેલ ક્ષયનો કોઇપણ પ્રકાર થાય તો જ્વરનો પણ પ્રકાર બદલી ક્ષયના તે પ્રકારનો જ્વર આવે છે.

સાધારણ રીતે ક્ષયમાં અપોરના એ વાગ્યે તાવ આવે છે; અગર હોય તો વધે છે. આ તાવ ધીમે ધીમે વધતાં સાંજના ૭ થી રાતના ૬ થી વચ્ચે તેની ટોચે પહોંચે છે. આ પછી ધીમે ધીમે ઉતરતાં સવારના આશરે ૪ કે ૫ વાગ્યે તદ્દન ઉતરી જાય છે. કોઇ કોઇ-

વાર તો આ વખતે દરદીના શરીરની ગરમી કુદરતી ગરમીના પ્રમાણ કરતાં એક બે અગર ત્રણ ડીગ્રી સુધી ઓછી થઇ જાય છે. શરીરની ગરમી કમી થયા પછી પાછી કુદરતી સ્થિતિએ આવતી જાય છે અને સવારે ૧૦ થી ૧૧ વાગ્યે સાધારણ હોય તેવી થઇ જાય છે. આવી જાતનો તાવ ક્ષયના દરેક દરદીમાં થાય છે એમ નથી, પણ સાધારણ રીતે ધણાખરામાં થાય છે. તન્દુરસ્ત શરીરની ગરમીમાં જે પ્રમાણે કુદરતી ફેરફાર થયા કરે છે તે ફેરફારની અતિશયોક્તિ ક્ષયમાં હોય છે.

જ્યારે ફેફસું જલ્દી ખવાતું જતું હોય, અને તાવની ઉંચામાં ઉંચી અને નીચામાં નીચી સ્થિતિવચ્ચે ધણોજ અંતર રહેતો (હેક્ટીક પ્રકારનો તાવ) હોય તો સાધારણ રીતે ફેફસાંમાં ક્ષયના જંતુની સાથે સડાના જંતુઓ પણ હોય છે. જો ૧૦૦. ૪ ડીગ્રીથી વધારે જ્વર હોય તો સડાનાં જંતુ અવશ્ય હોવાં જોઇએ. જો સડાનાં જંતુઓનો ચેપ ફેફસાંમાં લાગ્યો હોય તો ખરાલ (તલ્લી) વધી ગયેલી હોય છે. એકલાં ક્ષય જંતુઓને લીધે આવતા આવી જાતના તાવમાં ખરાલ (spleen) વધેલી હોતી નથી.

જેમ જેમ ફેફસું જલ્દીથી ખવાતું જાય છે તેમ તેમ તાવનું જોર પણ વધતું જણાય છે. જ્યારે જ્યારે ફેફસાંના નવા નવા ભાગમાં ક્ષય થતો જાય છે ત્યારે ત્યારે તાવ અવશ્ય જોર કરી આવે છે.

એટલું ધ્યાનમાં રાખવું કે જેમ ક્ષય વિનાના માણસોને ખીજ જાતના (મેલેરીયા વિગેરે) તાવ આવે છે તેમ ક્ષયવાળા માણસોને પણ આવી શકે.

ધણીજ જીવનશક્તિવાળા અગર દર્દી ખાળવાની શક્તિવાળા દરદીમાં જો ક્ષય જલ્દીથી પ્રસરતો જતો હોય તો તેને તાવ ધણોજ સખ આવે છે.

આખા શરીરમાં ક્ષયનો ચેપ પ્રસરી જાય ત્યારે તેના એક ભાગ તરીકે અને દીર્ઘક્ષયની આખરમાં દાણાદાર ક્ષય થાય છે.

દાણુદાર ક્ષયનો જ્વર બે પ્રકારનો હોય છે; એક જારી તાવ અને બીજો ઉલટો તાવ.

જારી તાવ:—જ્યારે આ ક્ષયના દાણુનો ઉદ્ભવ વધતો જતો હોય છે ત્યારે તાવ કેટલાક દિવસ સુધી રોજ ધીમે ધીમે વધતો જાય છે. આ તાવ બહુ તો ૧૦૪ ડીગ્રી સુધી ચડે છે. તેની ટોચે પહોંચી આ તાવ ત્યાંજ રહે છે અને પાછો ઉતરતો નથી; પણ સવારના વખતમાં સહેજ કમિ જણાય છે.

ઉલટો તાવ:—આ પ્રકારમાં સાંજને બદલે સવારમાં તાવ સૌથી વધારે હોય છે. આ પ્રકારનો તાવ ખાસ દાણુદાર ક્ષયમાં (પછી જો કે તે દાણુદાર ક્ષય, દીર્ઘક્ષયની આખરમાં થયો હોય તો પણ) જોવામાં આવે છે; તો પણ તે ઉલટો તો રહે છે જ.

ચરબીમય ક્ષયમાં રેમીટન્ટ પ્રકારનો અને સખ્ત જ્વર આવે છે. જ્યારે આ ક્ષયનું બહુજ તિક્ષ્ણ સ્વરૂપ હોય ત્યારે આવે તાવ અવશ્ય આવે છે જ અને એમને એમ ચાલુ રહે છે. આ જ્વર ૧૦૧ થી ૧૦૪ ડીગ્રી વચ્ચે રહે છે અને દાણુદાર ક્ષયના જ્વર કરતાં તે વધારે પ્રમાણમાં ચઢ ઉતર ચાય છે.

ક્ષયની પાછળની સ્થિતિમાં જ્યારે બન્ને ફેફસાંના ઉપરના વિભાગમાં ખાડા થઇ ગયેલ હોય અને નીચેનો વિભાગ એકદમ નરમ થતો હોય તો તાવ ઇન્ટરમીટન્ટ પ્રકારનો આવે છે. સાંજે ૧૦૨ થી ૧૦૩ ડીગ્રી સુધી અગર તેથી વધારે ચઢે છે; અને સવારે ૯૭ કે ૯૬ ડીગ્રી સુધી ઉતરી જાય છે.

તંતુમય ક્ષયમાં કેટલીક વાર જ્વરનો અભાવ હોય છે. વળી કેટલીકવાર ધણા ઘાંખા વખત સુધી સહેજ તાવ અણુઉતાર ભર્યો રહે છે અને કેટલીકવાર ધણા વખત સુધી એમને એમ શરીરની કુદરતી ગરમી કરતાં ઓછો રહે છે. કેટલાક ઘરેલીમાં સાંજે ૯૯ સુધી ચડી પાછો સવારે સાધારણ થઈ જાય છે.

દીર્ઘક્ષયનો જ્વર અનેક રૂપ ધારણ કરે છે, દીર્ઘક્ષયમાં

ન્યારે ચરખીમય અગર તંતુમય ક્ષયથી ફેફસાંમાં તીક્ષ્ણ ફેરફાર થાય છે ત્યારે તે તે પ્રકારના ક્ષયનો જવર આવે છે.

ન્યારે ક્ષયજંતુઓ ફેફસાંમાં પ્રવેશ કરી, વ્યાધિની શરૂઆત કરે છે ત્યારે પણ તાવ આવી જાય છે.

ન્યારે ક્ષયવાળાં ફેફસાંમાં કાંઈ પણ ફેરફાર થાય છે, અગર ન્યારે દર્દ જોર કરી આવે છે અથવા તો ફેફસાંના બીજા ભાગમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે તાવ વધી આવે છે.

ન્યારે ફેફસાંમાં ખાડા પુરેપુરા પડી રહે છે ત્યારે તાવ તદ્દન બંધ થઈ જાય છે એમ પણ કેટલીકવાર બને છે. આવું હોય ત્યારે ક્ષયનું જોર તેટલો વખત શાન્ત રહ્યું છે એમ જૂઠ્ઠાસમજવું.

પણ સાધારણ રીતે દીર્ઘક્ષયનો તાવ બહુજ નિયમિત હોય છે. જોટલે સુધી આગલે દીવસ સાંજે ચડ્યો અને સવારે ઉતર્યો હોય તેટલે સુધીજ તે પછીને દીવસે ચડે છે અને ઉતરે છે. આવી રીતે કેટલાંક અઠવાડીયાં સુધી રોજ નિયમિત રહે છે. ફક્ત ન્યારે ક્ષયના દાણા પેદા થાય છે અગર ફેફસું વધારે પ્રમાણમાં ખવાતું જાય છે ત્યારે તેનો નીચમ બદલીને તે તાવ વધે છે.

તાવનું તથા શરીરના વજનનું પ્રમાણ ક્ષયમાં બળવાની જરૂર છે. જો તાવ નરમ પડતો જતો હોય અને શરીરનું વજન વધતું જતું હોય તો દરદ તદ્દન શાન્ત હોય છે; અને કદાચ મરી પણ જાય એમ આશા રાખી શકાય.

જો શરીરની ગરમી તથા વજન બન્ને કમિ હોય તો સાફ નહીં.

૪. છાતીમાં શૂળ:—ઘણું કરીને હાંસડીની નીચેના અગર ઉપરના ખાડામાં આ શૂળ થાય છે અને છાતીની અંદર તે સ્થળે રહેલ ફેફસાંનું અગર તેના રસપડનું દર્દ સૂચવે છે. જો કે આપણને ક્ષયનાં બીજાં ચિન્હો ન જણાય તો પણ એક ફેફસાંનાં શિખરને સ્થળે શૂળ થાય એ કાંઈ નાનું ચિન્હ નથી. બગલની નીચે અગર સ્તનની નીચે, ફેફસાંનાં રસપડના વરમને લીધે, અગર

ઉધરસ ખાવાથી છાતીની અંદર થયેલ તંતુમય દોરડાં ખેંચાવાને લીધે, કેટલીકવાર શૂળ થાય છે. ફેફસાંનાં શિખરનો ખાડો સંકોચાવાથી તે સ્થળના રસપડમાં થતા ફેરફારથી તે સ્થળે દર્દ થાય છે. ખભાના પછવાડેના ભાગમાં, અગર છાતીની પછવાડે નીચલા ભાગમાં દર્દ પ્રસરવાથી તે સ્થળે શૂળ થાય છે.

૫. શ્વાસોશ્વાસઃ—કુદરતી રીતે શ્વાસોશ્વાસની ક્રિયા એક મીનીટમાં આશરે ૧૭ વાર થાય છે. ક્ષયમાં આ ક્રિયા તેથી વધારે વખત થાય છે. જેમ જેમ ફેફસું વધારે ને વધારે ખવાતું જાય છે અને દર્દ જલ્દીથી પ્રસરતું જાય છે તેમ તેમ આ ક્રિયાનું પ્રમાણ પણ વધતું જાય છે. સાંજરે જ્યારે તાવ આવે છે ત્યારે શ્વાસોશ્વાસની ક્રિયા વધારે પ્રમાણમાં ચાલે છે.

૬. શ્વાસ લેવાની મુશ્કેલીઃ—ક્ષયવાળો દરદી સ્હેજ અમથી થાકી જાય છે અને તેનો શ્વાસ જલ્દીથી ભરાઈ જાય છે. જેના ફેફસાંમાં ક્ષય વધારે પ્રસર્યો હોય એવા દરદીને એકદમ અચાનક શ્વાસ ઉપડે તો ફેફસાંના સાબ્જ ભાગમાં તિક્ષણ ક્ષય થયે છે એમ સમજવું. નખળી મગજ શક્તિ વાળા દરદીઓમાં આ ચિન્હ વધારે સખ્ત જણાય છે. ફેફસું ખવાઇ જવાથી કોહીને પુરતો પ્રાણવાયુ મળતો નથી તેથી તેની ખોટ પુરી ઝાડવા શ્વાસ વધારે ચાલે છે. જેમ જેમ ફેફસું વધારે ખવાય છે તેમ તેમ શ્વાસ લેવાની મુશ્કેલી વધુ પડે છે.

૭. નાડીઃ—જ્યારે દર્દ જોરમાં વધતું જતું હોય અને દર્દીને બહુ તાવ હોય ત્યારે નાડીની ગતિ ત્વરિત હોય છે. પણ તાવ કરતાં દર્દીની શક્તિ ઉપર નાડીની ગતિનો વધારે આધાર હોય છે. જો દર્દીની શક્તિ બહુજ કમિ થઇ ગઇ હોય તો નાડી ઘણી ત્વરાથી ચાલે છે. જ્યારે તાવ સ્હેજ હોય ત્યારે નાડી ધીમી ચાલે છે. રાતના નવ વાગ્યા પછી નાડીની ગતિ મંદ થાય છે અને સવારે પાંચ વાગ્યા પછી ધીમે ધીમે વધવા માંડે છે. દીર્ઘક્ષયના

છેવટના વખતમાં નાડી કમતાકાત હોય છે અને તે ધણી ત્વરાથી ચાલે છે. હૃદયના ભાગમાં શૂળ ઉપજે છે અને છાતીમાં થડકારા થાય છે. ક્ષયને લીધે જેનું ડાણું ફેફસું સંકોચાઈ ગયું હોય એવા દરદીઓમાં થડકારા વધુ થાય છે. શરીરની કમતી ગરમી સાથે ત્વરિત નાડી હોય તો તે બહુજ અશક્તિની નિશાની છે.

૮. દૂબળાપણું:—જેમ જેમ ફેફસાંનું દર્દ વધતું જાય છે તેમ તેમ દરદીનું શરીર શોષાતું જાય છે; અને તેનું વજન કમિ થતું જાય છે. સારો પોષણકારક ખોરાક ધણો ખાવાથી તથા ક્ષવા વિગેરે ચોખ્ખા માવજતથી શરીરનું વજન વધે છે. જો દર્દ શાન્ત થઈ જાય તો દર્દીનું વજન વધવા માંડે છે. દીર્ઘક્ષયમાં તાવ ન હોય તો પણ શરીરની જીવનશક્તિ ધીમે ધીમે મંદ પડવાથી વજન ઘટવા માંડે છે.

૯. અન્નમાર્ગને લગતાં ચિન્હો:—

અરુચિ—દર્દની શરૂઆતમાંજ અરુચિ થાય છે. તરસ બહુ લાગે છે અને અજીર્ણ હોય છે. અજીર્ણનાં બીજાં ચિન્હો જેવાં કે ખરાબ ઓડકાર, પેટમાં ભાર લાગવો, બળવું અગર દુખવું, અનિયમીત ઝાડો, તથા છાતીમાં થડકારા વિગેરે થાય છે. જેમ જેમ દર્દ વધતું જાય છે તેમ તેમ પાચનશક્તિમાં વિકાર થતો જાય છે. જો દર્દી રુચિ હોય તો તે સાફ ચિન્હ છે. કારણ કે રુચિ સારી હોવી એ સારી પાચનશક્તિની નિશાની છે, પાચનશક્તિમાં ફેરફાર થવાથી રુચિમાં પણ ફેરફાર થાય છે.

જીભની સ્થિતિ:—જીભ ઉપર આછી છારી વળેલી હોય છે અને તેના ઉપરના લાલ દાણા બહાર પડતા જણાય છે. અગર જીભ ઉપર કોઈ ઠેકાણે છારી હોય છે અને બીજો ભાગ ચોખ્ખો હોય છે. મોઢાનું રસપડ લાલ તથા સુજોડું જણાય છે. ન્યાંરે હોજરી પોતાના કામમાં મંદ પડે છે ત્યારે જીભ ઉપર જડો થર વળેલ હોય છે. જો પાચનક્રિયાના અવયવો અશક્ત હોય તો જીભ

મોટી, શીકડી તથા નરમ હોય છે અને તેની કોર ઉપર ફાંતના દબાણથી થયેલી નીશાનીઓ હોય છે. દર્દની આખરમાં ન્યારે રીમીટન્ટ જાતનો ચાલુ તાવ હોય અને આંતરડાંમાં ક્ષત હોય ત્યારે જીભ લાલ, કાચા માંસના કટકા જેવી, શુષ્ક તથા ચીરાવાળી હોય છે.

ઉલટી:—એ દર્દની આખરમાં થતું સાધારણ ચિન્હ છે; પણ કોઇવાર તે દર્દની શરૂઆતમાં પણ થાય છે. ન્યારે સખ્ત ઉધરસ આગ્યા પછી ઉલટી થાય છે ત્યારે તેને હોજરીના ફેરફારની સાથે સંબંધ હોતો નથી. પણ ન્યારે ફેફસાંમાં દર્દ જોરમાં હોય ત્યારે જમ્યા પછી થોડીવારે દર્દની ઉલટી થાય છે. આવી ઉલટી થવાનું કારણ ન્યુમેગેસ્ટ્રીક નર્વમાં દર્દ હોય એમ જણાય છે.

કબજાબદ—દર્દની શરૂઆતમાં અને પાચનશક્તિના ફેરફારમાં ઝાડો કેટલીકવાર કબજ રહે છે.

ઝાડો:—દર્દની શરૂઆતમાં કેટલીકવાર દર્દની ઝાડો થઇ આવે છે. ખાવામાં ફેરફાર વિગેરે ખીજાં નાનાં કારણોથી કોઇવાર ઝાડો થઇ આવે છે; પણ સારી માવજત કરવાથી મટી જાય છે. દર્દની આખર સ્થિતિમાં આંતરડાંનાં ક્ષતને લીધે ઝાડો થાય છે. આંતરડાંમાં એમાઇલોઇડ ફેરફારથી પણ ઝાડો થઇ આવે છે. આંતરડાંમાં ક્ષત પડ્યાં હોય તો પેટપર તે સ્થળે દાખવાથી કોઇવાર દુઃખે છે.

રક્તસ્રાવ—આંતરડાંમાંથી રક્તસ્રાવ કવચિતજ થાય છે.

ભગંદર—આ ચિન્હ ઓછા કરતાં પુરુષોમાં વધારે થાય છે. સાધારણ રીતે ન્યારે ક્ષય બહુ મુદતનો થયો હોય ત્યારે તે થાય છે.

ફેફસાંની ભગંદર જણાતાં ચિન્હો:—દીર્ઘક્ષયની સાધારણ રીતે ચાર સ્થિતિ કહેવાય છે:—૧. ફેફસાંમાં ક્ષયજન્ય પદાર્થોના

ભરાવો. ૨. ફેફસું નરમ પડવાની સ્થિતિ. ૩. ફેફસામાં ખાડા પડવા.
૪. ખાડાઓનું સંકોચન.

ફેફસાંમાં ક્ષયજન્ય પદાર્થોના ભરાવાથી જણાતાં ચિન્હો.

જોવાથી જણાતાં ચિન્હો:—હાંસડીની ઉપરના તથા નીચેના ખાડામાં ધ્યાન આપવું. દર્દની શરૂઆતમાં ત્યાં કંઈ જણાતું નથી; પણ જ્યારે ફેફસાંના વધારે ભાગમાં ક્ષયજન્ય પદાર્થોનો ભરાવો થાય છે ત્યારે જાતીની તે બાજુનો ઉપરનો ભાગ શ્વાસોશ્વાસમાં સાધારણ કરતાં થોડો ઉપરે છે. દરદીની વાંસે ઉભા રહીને તેના ખભા ઉપરથી જોયું હોય તો આ ફેરફાર જલ્દી માલુમ પડે છે. વળી દરદીની સામે ઉભા રહીને તેની હાંસડીની નીચે ખીજ પાંસળા ઉપર બંને બાજુ અંગુઠો હોય અને દરદી ઉંડો શ્વાસ લે તો કંઈ બાજુની જાતી ઓછી વૃદ્ધિ છે તે માલુમ પડી આવશે.

હાથ લગાડવાથી જણાતાં ચિન્હો:—તન્દુરસ્ત માણસ બોલતો હોય ત્યારે જો આપણે તેની જાતી ઉપર આપણો હાથ રાખીએ તો બોલવાથી થતો તેની જાતીનો ધ્રુગરો આપણા હાથને લાગે છે. આ ધ્રુગરને અંગ્રેજીમાં ટેકટાઈલ વોકલ ટ્રેમીટસ અથવા ટેકટાઈલ વાઈબ્રેશન કહે છે. તન્દુરસ્તીમાં ડાબી કરતાં જમણી હાંસડી નીચેના જાતીના ભાગ ઉપર ધ્રુગરો વધારે લાગે છે. જો આ ધ્રુગરો ડાબી તેમજ જમણી બાજુપર સરખો લાગતો હોય અને સ્પષ્ટ હોય તો ડાબી બાજુપર તે કુદરતી કરતાં ઘણું કરીને વધારે છે અને તે સ્થળે દર્દ હશે એમ શંકા થાય છે. જો આ ધ્રુગરો જમણી કરતાં ડાબી બાજુ ઉપર વધારે હોય તો ડાબી બાજુ ઉપર કંઈ દર્દ છે એમ નક્કી થાય છે. પણ જો બંને હાંસડી નીચે આ ધ્રુગરો સરખો હોય પણ કુદરતી કરતાં ઓછો હોય તો આ ધ્રુગરો જમણી બાજુ ઓછો થયો છે એમ સિદ્ધ થાય છે. આમ હોય તો જમણી બાજુનું ફેફસું ધ્યાન રાખીને તપાસવું.

છાતી પર ઠોકવાથી જણાતાં ચિન્હો:—આધાત:— છાતીને ઠોકવાથી થતો અવાજ શરૂઆતમાં તન્દુરસ્ત બાળુ કરતાં દર્દવાળી બાળુપર બોદો હોય છે. જે દર્દ ફેફસાંના પછવાડેના ભાગમાં પ્રસરતું જતું હોય તો ખભા ઉપર ઠોકવાથી બોદો અવાજ નીકળશે. તન્દુરસ્ત છાતીને ઠોકવાથી પોકળ અવાજ નીકળે છે.

કર્ણનળીથી જણાતાં ચિન્હો:—તન્દુરસ્તીમાં શ્વાસ ધ્વનિ ડાબી કરતાં જમણી બાળુપર વધારે ઉંચો સંભળાય છે, અને બાહ્ય-શ્વાસ વધારે લાંબો હોય છે. દર્દની શરૂઆતમાં શ્વાસ ધ્વનિમાં શાશ્વા ફેરફાર ચોક્કસ રીતે થાય છે એ કહી શકાતું નથી. કોઈવાર તે કઠોર હોય છે અને કોઈવાર મંદ હોય છે, પણ સાધારણ રીતે ક્ષયની શરૂઆતમાં શ્વાસધ્વનિ પ્રથમ કઠોર તથા ધ્રુજતો હોય છે અને તેની સાથે બાહ્યશ્વાસ લાંબો હોય છે. તે પછી શ્વાસધ્વનિ મંદ થાય છે. જે શ્વાસધ્વનિ મંદ હોય તો નિદાન કરવામાં બહુ મુશ્કેલી પડતી નથી. કારણ કે શ્વાસધ્વનિ મંદ હોય તો દરદીના ઉધરસ ખાવાથી સંભળાતા પરપોટાવત્ ધ્વનિ સ્પષ્ટ સંભળાય છે, પણ કઠોર, ધ્રુજતા તથા લાંબા તુટયા શ્વાસધ્વનિ સાથે તે હોતા નથી. કેટલીક વાર એમ પણ જણાય છે કે જે હાંસડીની ઉપર અને નીચે શ્વાસધ્વનિ મંદ હોય તો બીજી પોસણીની નીચે કઠોર, ધ્રુજતો તથા અચકતો શ્વાસધ્વનિ સંભળાય છે. જે આમ હોય તો જે ભાગમાં શ્વાસધ્વનિ મંદ હોય તે ભાગમાં દર્દ વધારે પ્રમાણમાં છે એમ સમજવું.

નબળા મગજશક્તિવાળાં માણસોમાં કુદરતી રીતે બન્ને બાળુ પર શ્વાસ ધ્વનિ કઠોર, ધ્રુજતો તથા અચકતો સંભળાય છે. જે સ્થળે ફેફસું નકર થયું હોય તે સ્થળે વાકધ્વનિ તથા હૃદયનો ધબકારો વધારે સ્પષ્ટતાથી સંભળાય છે.

જેમ જેમ દર્દવાળાં ફેફસાંના ભાગમાં ક્ષયજન્ય પદાર્થોનો ભરાવો વધારે ને વધારે થતો જાય છે, તેમ તેમ શ્વાસધ્વનિ વધારે તીવ્ર સંભળાય છે. અને નળીમાંથી હવા જતી હોય તેવો અગર

પુઠકવાથી થતા અવાજ જેવો હોય છે. આવો અવાજ અંતરશ્વાસ તેમજ બાહ્યશ્વાસમાં સંભળાય છે. વાકુધ્વનિ ઉંચો સંભળાય છે. જેમ જેમ ફેફસાંમાં દર્દ પ્રસરતું જાય છે તેમ તેમ આ ચિન્હો ઉત્પન્ન થતાં જાય છે. દર્દવાળાં ફેફસાંમાં શ્વાસધ્વનિ મંદ હોય ત્યારે કેટલીક વાર તન્દુરસ્ત ફેફસાંમાં તે વધારે સ્પષ્ટતાથી સંભળાય છે. આ સારી નિશાની છે. કારણ કે દર્દફેફસાંનું કામ સાબું ફેફસું કરવાથી આમ થાય છે. સાબું ફેફસું જે વધારે કામ કરતું હોય તો તે તરફ શ્વાસધ્વનિ વધારે હોય છે; છાતી વધારે પુલે છે અને કાંઈ વાર સ્હેજ મોટી પણ લાગે છે. જે બાબુ ઉપર શ્વાસધ્વનિ કંઠોર, આદોલિત. તથા તુટક તુટક સંભળાય અને છાતી ઓછી પુલે તે બાબુ દર્દવાળો હોય છે.

ક્ષયની શરૂઆતમાં બાહ્ય અવાજો નથી સંભળાતા. જે સંભળાય તો પ્રથમ શુષ્ક પરપોટાવત્ ધ્વનિ ક્રૂર ઉંડો શ્વાસ લેવાથી સંભળાય છે. અને તે બહુજ થોડા ભાગમાં સંભળાય છે. જેમ જેમ દર્દ વધતું જાય છે તેમ તેમ આ પરપોટાવત્ ધ્વનિને બદલે ટીક ટીક અવાજ સંભળાય છે. શ્વાસમાં જે કાંઈ અવાજ ન સંભળાય તો દરદીને ઉધરસ ખવરાવવાથી કેટલાક અવાજ સંભળાય છે. ક્ષયની શરૂઆતમાં હાંસડીની ઉપર તથા નીચે તેમજ પછવાડે બહારની ઉપર બારીકીથી તપાસ કરવી. કારણ કે જે દર્દ ફેફસાંના પછવાડેના ભાગમાં શરૂ થયું હોય તો હાંસડીની પાસે અવાજ નથી સંભળાતા પણ પછવાડે સંભળાય છે.

ક્ષયની પ્રથમ સ્થિતિમાં બરોબર માવજતથી કેટકવાર ક્ષય બંધ પડી જાય છે. તેથી કાંઈ વાર આ અવાજો પછી નથી સંભળાતા.

જો દર્દ બંધ પડી ગયું હોય તો દર્દને સ્થળે શ્વાસધ્વનિ મંદ હોય છે અને પરપોટાવત્ ધ્વનિ હોતા નથી. તે સ્થળે તાંતુ મય ફેરફાર થવાથી તે સ્થળ સંકોચાય છે; અને વાયુ કાષો કુલીને

ફેડલા જેવા થાય છે. આવે સ્થળે ઠોકવાથી વધારે પોકળ અવાજ આવે છે.

૨. ફેફસું નરમ થવાથી થતાં ચિન્હો:—

ક્ષયની પ્રથમ સ્થિતિમાં સંભળાતા બાહ્ય અવાજોમાં ફેરફાર થવા માટે ત્યારે ફેફસું નરમ પડવા માંડ્યું છે એમ સમજવું. જાણે પાણીમાં મોટા અને ઘણા પરપોટા ફુટતા હોય તેમ સંભળાય છે. શ્વાસધ્વનિ વધારે તિવ્ર હોય છે અને ટુંકવા જેવો અગર નળીમાંથી નીકળતી હવાથી થતા અવાજ જેવો હોય છે. શ્વાસધ્વનિની પોતાની ખાસીઅત જતી રહે છે. વાકુધ્વનિ વધારે ઉંચો સંભળાય છે. ક્રોધ-વાર દરદી ધીમેથી બોલે તો કર્ણનળીથી આપણા કાનમાં બહુજ મોટો અવાજ સંભળાય છે.

૩. ફેફસાંમાં ખાડા પડવાથી થતાં ચિન્હો:—

જેવાથી જણાતાં ચિન્હો:—ખભાની અણી નીચી થઈ જાય છે. ખભાનું હાડકું અને હાંસડી વધારે બહાર પડતાં જણાય છે અને તેમની ઉપરના ખાડા વધારે ઉંડા થઈ જાય છે. હાંસડીની નીચેનો ભાગ સપાટ લાગે છે અને ઉપરની ત્રણ પાંસળી વચ્ચેની જગ્યા પહોળી તથા ઉંડી થાય છે. દર્દવાળી બાજુ ઉપર છાતી બરાબર ફુલતી નથી. જે ડાબાં ફેફસાંનાં શિખરમાં દર્દ હોય તો હૃદયનો થડકારો જે સાધારણ રીતે ડાબા સ્તનની રહેજ નીચે અને અંદર સંભળાય છે તે હવે ઉપર સંભળાય છે.

હાથ લગાડવાથી જણાતાં ચિન્હો:—વાકુધ્વનિ છાતીના આગળના ભાગમાં અને ખભાની પછવાડે વધારે ઉંચો હોય છે.

છાતી ઉપર ઠોકવાથી જણાતાં ચિન્હો:—છાતી ઉપર ઠોકવાથી નીકળતો અવાજ ઉંચો જણાય છે; અગર પોલી નળી ઉપર ઠોકવાથી થતા અવાજ જેવો હોય છે; જે ખાડાની આસપાસ નકર ફેફસું હોય તો આવો અવાજ થાય છે. જે ખાડો મોટો હોય અને તેની દીવાલ પાતળી હોય, અને જે તે ફેફસાંની સપાટી હોય પાસે

તો તરડ પડેલ માટીના ઠામને ઠોકવાથી થતા અવાજ જેવો થાય છે. આ અવાજ સ્પષ્ટ સંભળાવા માટે, ન્યારે ઉઘાડે મોઢે દરદી ઉંડો શ્વાસ લે ત્યારે જોરથી ઠોકવું જોઈએ.

કર્ણનળીથી જણાતાં ચિન્હો:—શ્વાસધ્વનિ મોટી પોલી વસ્તુમાંથી આવતા અવાજ જેવો હોય છે; અને અંતરશ્વાસ કરતાં બાહ્યશ્વાસ ઓછો તિવ્ર, વધારે પોસો અને વધારે લાંબો હોય છે. ખાડો બહુ મોટો હોય તો મોટી ગુફામાં પવન જોસથી આવતો હોય તેવો અવાજ સંભળાય છે. ઉધરસ ખાવાથી આ અવાજ સ્પષ્ટ સંભળાય છે. છાતીની અંદર બાહ્યધ્વનિ, કોઇવાર ઝીણી ઝીણી ટોકરીઓ વાગતી હોય એવો હોય છે. વળી હોઠામાં થતા ગુડ ગુડ અવાજ જેવા ધ્વનિ થાય છે. ખાડા સાથે સંબંધ ધરાવતી શ્વાસ-નળી ઉઘાડી હોય અને જો ખાડામાં રહેલા પ્રવાહીમાં હવા જાય તો આવો અવાજ થાય છે. ખાડાની દિવાલ પાતળી હોય તો ઉધરસ ખાધા પછી થતા અંતર શ્વાસ વખતે એક જાતનો ઉંચો સ્વર સંભળાય છે. ન્યારે એક અંતર ફેફસાંમાં આ ચિન્હો હોય ત્યારે બીજા ફેફસાંના શિખરમાં ખાડાનાં અગર ફેફસું નરમ પડવાનાં ચિન્હો હોય છે.

૪. ખાડાનાં સંકેતનથી થતાં ચિન્હો:—ન્યારે ફેફસાંનાં શિખરનો દીર્ઘ ખાડો સંકેતાયો હોય અને તેની આસપાસ ક્ષય-જન્ય પદાર્થોનો ભરાવો હોય અને તેને લગતું રસપડ જાડું થઇ ગયું હોય ત્યારે નીચે પ્રમાણે ચિન્હો જણાય છે.

જોવાથી જણાતાં ચિન્હો:—છાતીનો ઉપરનો ભાગ બહુ સંકેતાયો ગયો હોય છે; અને કરોડ સ્થેજ વાંકી વળેલી હોય છે. છાતી બિલકુલ ઉપસતી નથી. પાંસળાઓ વચ્ચેની જગ્યા ઉડી થાય છે. ડાબાં ફેફસાંના ઉપરના વિભાગમાં દર્દ હોય તો હૃદય પોતાની સ્થિતિથી ઉપર અને બહાર હોય છે; અને તેનો ધબકારો

ત્રીજી અને ચોથી પાંસળી વચ્ચેના ખાડામાં જણાય છે. જો ડાબું ફેફસું આપું સંકેત્યાદ ગયું હોય તો હૃદયનો ધબકારો ડાબી બગલ નીચે સંભળાય છે. જમણી બાજુનું ફેફસું સંકેત્યાવાથી હૃદય જમણી બાજુપર ધસડાઇ આવે છે અને કોઇવાર સીનાની જમણી બાજુએ હોય છે.

આધાતથી જણાતાં ચિન્હો:—રસપદ જનું ધવાથી અને ફેફસું કઠણ હોવાથી દર્દની જગ્યાએ દોકવાથી બહુજ ઉંચો બોદો અવાજ નીકળે છે. તે સ્થળની પાંસળીઓનું સ્થિતિસ્થાપકત્વ કમિ થઇ જાય છે. એક ફેફસું સંકેત્યાવાથી જો બીજું ફેફસું મોટું થયું હોય તો તેનો કુદરતી પોકળ અવાજ વધારે વિસ્તારમાં સંભળાય છે.

કર્ણનળીથી જણાતાં ચિન્હો:—છાતીના આગલા ઉપલા ભાગમાં શ્વાસધ્વનિ સંભળાતો નથી. જો દરદીનો હાથ ઉંચો કરીને કર્ણનળીથી તેની બગલમાં છેક ઉંચે સાંભળ્યું હોય તો ગુફામાંથી આવતા અવાજ જેવો ધ્વનિ સંભળાય છે. સંકેત્યાયલા ફેફસાંના ખાડા શુષ્ક હોય છે એટલે તેમાં પ્રવાહી હોતું નથી અને તેથી બાહ્ય ધ્વનિ સંભળાતા નથી. જો સામેનું ફેફસું સાબું હોય અને તે વધારે કામ કરતું હોય તો તેમાં શ્વાસ ધ્વનિ કઠોર સંભળાય છે, અને બાહ્ય શ્વાસ લાંબો હોય છે.

પ્રકરણ ૪ થું.

ક્ષયમાં શરીરની અંદર થતા બીજા વ્યાધિ:—

(અ) ક્ષયના ક્રમમાં અંદર નીચે પ્રમાણે ફેરફારો થાય છે:—

૧. શ્વાસમાર્ગ.

સ્વરનળીમાં ક્ષયના દાણા.

વાયુનળીઓનાં ક્ષત.

વાયુનળાઓનું પુલવું.

રક્તસ્નાવ.

દેહસાંનાં રસપડનો વરમ.

દેહસાંનાં રસપડમાં હવાનો ભરાવો.

„ „ હવા તથા પડનો ભરાવો.

„ „ તેના રસનો ભરાવો.

દેહસાંનો સડો.

દેહસાંના રસપડમાં રક્તનો ભરાવો.

દેહસાંનું નિર્ગતપણું અથવા બેસી જવું.

૨. રૂઢિરમાર્ગ:—

હૃદયનું ક્ષીણ થવું.

હૃદયના રસપડનો ક્ષયજન્ય વરમ.

„ „ તીક્ષ્ણ „

„ „ દીર્ઘ „

દેહસાંની અંદરની રક્તનળાઓનાં ક્ષત.

દેહસાંમાં રક્તગડ.

સાથળની શિરામાં લોહીનું જામી જવું.

૩. અજ્ઞમાર્ગ:—

જીભનાં ક્ષય જન્ય ક્ષત.

કંઠનાં „

અન્નનળીનાં „

હોજરીનાં „

આંતરડાંનાં „

આંતરડાંનું પુટવું „

ભગંદરનાં „

૪. ઉદરના અવયવો:—

ઉદરના રસપડનો ક્ષયજન્ય તથા સાદો વરમ.

ચક્રત:—

એમાઇલોઇડ, ચરખીમય, તથા તાંતુમય વિકૃતિ.
ક્ષયના દાણા.

બરેલ:—

એમાઇલોઇડ તથા ચરખીમય વિકૃતિ.
ક્ષયના દાણા.

ગુરદા:—

એમાઇલોઇડ તથા ચરખીમય વિકૃતિ.
વરમ.
ક્ષયના દાણા.
ગુરદાના મુખનો ક્ષયજન્ય વરમ.

મૂત્રાશય:—

ક્ષયજન્ય ક્ષત.

મૂત્રપીંડની ઉધ્વ રસપેશીઓ:—

ક્ષયયુક્ત.

જનનેદ્રિય (પુરુષ):—

ઉપવૃષ્ણ
ટ્રોસ્ટેટ.
વિર્યાશય } ક્ષયવાળાં.

જનનેદ્રિય (સ્ત્રી).
ઓઝિડ.
ગર્ભાશય. } ક્ષયવાળાં.

૫. રસપીંડ:—

છાતીની અંદરના.

ત્રોટા ચરખીમય ક્ષારમય.

ગરદનના. ચરખીમય.

આંતરડાંના. ચરખીમય.

૬. મગજસ્થળી:—

મગજના આવરણોનો ક્ષયજન્ય વરમ.

ક્ષયજન્ય ગડ.

મગજનું ગડ.

શળ.

હાથ પગનાં જ્ઞાનતંતુઓનો વરમ.

૭. અસ્થિ તથા સાંધા:—

કરેડ તથા પાંસળીઓનો સડો.

સોઆસ એબસેસ.

૮. ત્વચા:—ત્વચાનાં ગડ.

૯. તીક્ષ્ણ ક્ષય.

(બ) ક્ષયમાં થતા મોટા ફેફસાંરોનું વિસ્તૃત વર્ણન:—

૧. શ્વાસમાર્ગ:—

(અ) શ્વાસનળ તથા શ્વાસનળીઓ:—ક્ષયમાં શ્વાસનળીઓના રસપડનો તીક્ષ્ણ વરમ થાય છે. તે રસપડ બહુજ રાતું હોય છે; અને તેમા સોજને લીધે લોહીનો જમાવ થયેલો હોય છે, અને નળીઓમાં પાનળો પડમય બલગમ હોય છે. જ્યારે શ્વાસનળમાં ક્ષત હોય છે ત્યારે તે ક્ષત કેટલીકવાર શ્વાસનળીઓમાં પ્રસરે છે.

જે શ્વાસનળીઓ ફેફસાંના ખાણ સાથે અગર સુજી ગયેલ ફેફસા સાથે સંબંધ ધરાવતી હોય છે તેમનું રસપડ ઘણીવાર અત્યંત લાલ થઈ ગયેલું હોય છે; અને તેઓમાં ક્ષયજન્ય ક્ષત હોય છે. ખાસ કરીને નાની શ્વાસનળીઓમાં ક્ષયના દાણા જોવામાં આવે છે. આવા દાણા ઝૂટવાથી તે સ્થળે નાનાં ઘોળાશવાળાં જાણાં થાય છે. આ જાણાંની આસપાસનું રસપડ સુજેલું તથા લાલ હોય છે. શ્વાસ નળીઓમાં ફેફસાંવાર મોટા પીળા દાણા પણ જોવામાં આવે છે. તે દાણા ઝૂટવાથી તે નળીઓની દીવાલમાં તે સ્થળે છિદ્ર પડે છે. શ્વાસનળીઓની આસપાસ જે ક્ષયજન્ય વરમ તથા પરમાણુઓનો

ભરાવો હોય તો તેથી તે નળીઓ ભરી અને સાંકડી થઇ જાય છે.

દીર્ઘક્ષયમાં, તંતુમય ફેરફારથી જે સ્થળે ફેફસું કંઠણ થઇ ગયું હોય તે સ્થળની કેટલીક શ્વાસનળીઓ પહોળી થઈ ગયેલી હોય છે. તિક્ષ્ણ ક્ષયમાં તે વધારે જોવામાં નથી આવતી. આવી નળીઓ (વચમાંથી પુલેલી) મોરલી જેવા આકારની જણાય છે; અને તેમની દીવાલ ભરી હોય છે; તથા અંદરનું રસપડ સુજેલું હોય છે. જે મોટા, ક્ષારમય, અગર ચરબીમય રસપીડના દળાણથી અગર આસપાસના સંયોજક તંતુના સંકેતનથી શ્વાસનળીપર દળાણ થાય તો તેની નીચેનો ભાગ પહોળો થાય છે. આવી પહોળી નળીઓમાં પણ કોઈવાર ક્ષત તથા દાણા હોય છે.

(ખ) ફેફસાં:—

૧. ફેફસાંનું પુલવું:—ક્ષયવાળાં ફેફસાંના કેટલાક તન્દુરસ્ત વાયુકોષો સાધારણ રીતે પુલેલા હોય છે. આવા પુલેલા વાયુકોષો એક બીજા સાથે મળવાથી તેઓ મોટા ફેફલા જેવા થાય છે. ક્ષયથી નાશ પામતા વાયુકોષોનું કામ તન્દુરસ્ત વાયુકોષોને કરવું પડે છે. વધારે કામથી તેઓની અંદરના સ્થિતિસ્થાપક તંતુઓ નબળા પડવાથી તે વાયુકોષ હવાના જોરથી પુલે છે. કોઈવાર તિક્ષ્ણ ક્ષયમાં આ કારણથી થોડા વખતમાં આ ફેફલા ઉપડી આવે છે.

૨. ફેફસાંનું નિર્ગતપણું અથવા બેસી જવું:—ખાસ કરીને ફેફસાંના નિચલા વિભાગમાં, શ્વાસનળીઓ ઉપર દળાણ થવાથી, જેટલા ભાગમાં તેની શાખાઓ પ્રસરી હોય તેટલા ભાગનું નિર્ગતપણું થાય છે. દાણાઓની વચ્ચેનો કેટલોક ભાગ પણ કોઈ કોઈ વાર બેસી ગયેલો હોય છે.

૩. ફેફસાંનાં રસપડમાં હવાનો ભરાવો:—ક્ષયનો ખાડો છેક ફેફસાંની સપાટી સુધી ઉંડો થઈ જાય છે. અને તે સ્થળનું રસપડ પૂટે તો રસપડમાં હવા ભરાય છે. રસપડમાં હવા ભરાવાથી અંદરનાં ફેફસાં ઉપર દળાણ થાય છે; અને તેથી તે ભાગ બેસી જાય છે. જે

ફેફસાંનો અને રસપડનો તંતુમય સંબંધ ન થયો હોય તો આખું રસપડ હવાથી ભરાવાથી આખું ફેફસું દબાઈને બેસી જાય છે.

૪. ફેફસાંનો સડો અથવા ફેફસાંનું મૃત્યુ:—હાયમાં ફેફસાંનો સડો ક્વચિતજ નોવામાં આવે છે. નો થાય છે તો કઠણ થયેલ ફેફસામાં તથા બહુજ ક્ષતવાળા ખાડાઓમાં નોવામાં આવે છે.

૫. ફેફસાંમાં થિથર:—પગે સોજા ચડે છે તેવી રીતે ફેફસાંના નીચલા ભાગમાં પાણી ભરાય છે.

(ક.) ફેફસાંના રસપડનો વરમ:—દીર્ઘક્ષયમાં ફેફસા સાથે રસપડ અવશ્ય ચોંટી ગયું હોય છેજ. કોઈવાર તાંતણાથી અને કોઈ વાર જાડાં પડથી તે ચોંટી ગયેલાં માલુમ પડે છે. ન્યારે ફેફસાંના ઉપરના ભાગમાં દીર્ઘક્ષયના સંકેતો ઘણાં જોવામાં આવે છે ત્યારે તે સ્થળનું રસપડ બહુજ જાડું થયું હોય છે. કોઈ કોઈ વાર તે ફેફસું છાતી સાથે એવું ચોંટી ગયું હોય છે કે મૃત્યુ પછી તેને બહાર કાઢતા ઘણીજ મુશ્કેલી પડે છે. રસપડમાં પણ દાણા હોય છે. તેમાંના કેટલાક પીળા પણ થઈ ગયેલા હોય છે. નો મૃત્યુ પહેલાં થોડે સમયે રસપડનો તિફલુ વરમ થયો હોય તો રસપડમાં ચીકણો રસ માલુમ પડે છે. નો આ તિફલુ વરમ ક્ષયની શરૂઆતમાં થયો હોય તો રસપડના નીચલા ભાગમાં અરબીમય ગાંઠા નોવામાં આવે છે, ફેફસાંનો ખાડો રસપડમાં ઘુટવાથી તે રસપડનો તિફલુ વરમ થાય છે; એટલુજ નહીં પણ, ફેફસાંમાં હોતું પડે તથા લોહી તેમાં ભરાય છે. તિફલુ વરમમાં રસપડમાં તેનો રસ ભરાય છે. રસપડમાં હવા ભરવાથી ફેફસું દબાય છે અને તેથી શ્વાસોશ્વાસની ક્રિયા મંદ પડતાં તત્કાળ મૃત્યુ થાય છે.

૨. રૂધિર માર્ગ.

(અ.) હૃદય:—ક્ષયમાં હૃદય ક્ષીણ થઈ નાનું તથા નબળું થઈ જાય છે. દીર્ઘક્ષયમાં કેટલીકવાર જમણી જવનિકા ધ્રુવે છે, અને રહેજસાજ જાડી થાય છે.

ખ. બાહ્યપટલ:—હૃદયના બાહ્યપટલનો તીવ્રણ અગર દીર્ઘ વરમ કોઈવાર ક્ષયમાં થઈ આવે છે. ક્ષયજન્યુના પ્રવેશને લીધે આ થાય છે એમ સંભવે છે.

(ક) ધોરીનસો:—ફેફસાંની અંદરની ધમનીઓની દીવાલ ઉપર ક્ષયના દાણા થાય છે. તે દાણામાં થતા ફેરફારને લીધે તે નળી ઝૂટે છે. તેમાં કેટલીકવાર ક્ષત પડેલાં હોય છે; જો ન ઝૂટે તો દીવાલ નબળી થઈ જવાથી તે પુકે છે અને રક્તગડ થાય છે.

(ડ) નસો:—સાથળના મૂળમાં આવેલી શિરામાં કોઈ કોઈવાર લોહી જમી જાય છે. આ ફેરફાર ડાખા સાથળની શિરામાં થાય છે. વળી આ ચિન્હ દરદીના અંત સમયેજ થાય છે.

૩. અન્નમાર્ગ.

(અ). જીભ તથા હોળરી:—ક્ષયવાળા દરદીનું કોઈ વાર મોઢું મુઝ આવે છે. અરિચિ, અપચો, ઉબકા, ઉલટી વિગેરે ક્ષયમાં વહેલાં મોડાં થાય છેજ. ચરખીવાળા ખોરાક દરદીને બિલકુલ ગમતો નથી. શ્રી, માખણ, તેલ વિગેરે ચરખીમય પદાર્થોપર અરિચિ, ફેફસાંમાં ક્ષયના ચીન્હો ન જણાય તે પહેલાં કોઈવાર થાય છે. દરદીને વિવિધ ચીજો ખાવાનું મન થાય છે, પણ જ્યારે તે ચીજો તેને આપવામાં આવે ત્યારે તેને તે ચીજ ભાવતી નથી.

(બ) આંતરડાં:—ક્ષયના દરદીમાં વહેલાં મોડાં પણ આંતરડાંમાં ક્ષયજન્ય ક્ષત થાય છે. નાનાં આંતરડાંના નીચલા ભાગમાં તે વધારે પ્રમાણમાં થાય છે. ક્ષયવાળા દરદીને છેવટ ઝાડો થઈ આવે છે તેનું એક કારણ આંતરડાંનાં ક્ષત છે. વળી, આંતરડાંનાં રસપડના વરમથી, અને એમાઇલોઇડ ફેરફારથી પણ ઝાડો થાય છે. ઝાડો સાધારણ રીતે પીળા હોય છે. તેમાં શ્લેષ્મ અગર લોહી હોય છે. ક્ષયજન્ય ક્ષતથી આંતરડું ક્વચિતજ પુકે છે.

૪. ઉદરના અવયવો.

દીર્ઘક્ષયમાં ઉદરના અવયવોમાં એમાઇલોઇડ ફેરફાર થાય છે.

આ ફેરફાર ખરોલમાં સૌથી વધારે પ્રમાણમાં થાય છે. યકૃત અને ગુરદામાં સરખા પ્રમાણમાં થાય છે. તેથી ઉતરતો આંતરડાંમાં થાય છે; અને હોજરીમાં સૌથી થોડા પ્રમાણમાં થાય છે.

ઉદરના રસપડનો વરમ કોષ્ટકાર થાય છે. કોષ્ટ વાર રસપડ ઉપર ક્ષયના દાણા હોય છે.

યકૃત:-દીર્ઘ ક્ષયમાં યકૃતમાં ચરખીનો ભરાવો થાય છે. ફેફસાંનાં દરદને લીધે શરીરના બીજા ભાગોને પુરો પ્રાણવાયુ ન મળવાથી આ ફેરફાર થાય છે. પણ જ્યારે દરદીનું શરીર નખાતું જાય છે ત્યારે શરીરના બીજા ભાગોમાં ચરખી કમિ થઇ યકૃતમાં ભરાય છે. તેનું કારણ અનિશ્ચિત છે. છોકરાંના ક્ષયમાં યકૃતમાં દાણા જોવામાં આવે છે.

ખરોલમાં ક્ષયના દાણા બહુજ ઓછા પ્રમાણમાં થાય છે. ગુરદાના બહારના ભાગમાં અને આંત્રજળેવી જુડીઓમાં દાણા થાય છે. ઉપવૃષ્ણ અને વિર્યાશય સિવાય બીજા ભાગમાં ક્ષયના ફેરફાર ક્વચિત જોવામાં આવે છે. સ્ત્રીઓમાં સ્ત્રીઅંડ અને ફળવાહીનીમાં ૨.૭ જેટલા પ્રમાણમાં થાય છે.

૫. રસપીંડ.

જાતીના રસપીંડો સેંકડે ૬૬ ટકામાં ક્ષયવાળા હોય છે. ઘણાક દરદીઓમાં આ તેમજ આંતરડાંના પીંડો ચરખીમય અગર ક્ષારમય હોય છે;

૬. મગજસ્થળ.

મગજ અને તેના આવરણોમાં ક્ષય, બચ્ચાંમાં તિફળુ ક્ષયમાં થાય છે. દીર્ઘ ક્ષયમાં ભાગ્યેજ હોય છે. દરદીને શૂળ થાય છે. જાતીમાં શૂળ નીકળે તે ફેફસાંનાં રસપડના વરમને લીધે સાધારણ રીતે હોય છે. કોષ્ટવાર હાથપગમાં શૂળ નીકળે છે. કોષ્ટવાર હાથપગનાં તંતુઓનો વરમ થઇ આવે છે.

૭. અરિથ તથા સાંધા.

સાંધાઓનો ક્ષયજન્ય વરમ કોષ્ઠવાર ક્ષય સાથે જોવામાં આવે છે. ક્ષયજંતુને લીધે કરોડ તથા પાંસળીઓમાં સડો થાય છે.

૮. ત્વચા.

ત્વચાની નીચે ગુમડાં થાય છે. તે સાધારણ રીતે શીતળ હોય છે. કોષ્ઠ કોષ્ઠવાર નબળા રૂધિરાભિસરણને લીધે અંતમાં પગે સોજા ચડી આવે છે.

૯. તિક્ષ્ણક્ષય.

કોષ્ઠવાર દીર્ઘ ક્ષયમાંથી તિક્ષ્ણ ક્ષય થઇ આવવાથી દરદીનું મૃત્યુ વહેલું થાય છે.

પ્રકરણ ૫ મું.

Pathology.

ક્ષય એ એક ચેપી રોગ છે અને તે શરીરના અવયવોમાં ક્ષયના જંતુની વૃદ્ધિને લીધે થાય છે. ક્ષયનાં જંતુની વૃદ્ધિને લીધે થતાં લાક્ષણિક ચિન્હ તરીકે અવયવના વરમથી નાના અસંખ્ય દાણા થાય છે. જ્યારે આ દાણા આખા શરીરમાં પ્રસરેલા હોય છે ત્યારે દર્દની ગતિ ત્વરિત હોય છે; અને ત્યારે તે તિક્ષ્ણ દાણાદાર ક્ષય કહેવાય છે. જ્યારે ક્ષયજંતુઓ ખાસ અમુક અવયવમાં અગર સ્થળમાં હોય ત્યારે દર્દની મુદત લાંબી હોય છે; અને ત્યારે તે સ્થાનિક ક્ષય કહેવાય છે; જેમકે ફેફસાંનો ક્ષય અગર ગુરદાનો ક્ષય. વિગેરે. સ્થાનિક ક્ષયમાંથી કેટલીકવાર તિક્ષ્ણક્ષય થઇ આવે છે.

૧. ક્ષયના જંતુનું વર્ણન:—ક્ષયના જંતુઓ નાના સળીયા જેવા આકારના હોય છે. તે બહુજ બારીક પરમાણુ જેવા છે. તેની લંબાઇ ૨ થી ૬ “ મ્યુ ” હોય છે. બે ત્રણ ક્ષયજંતુઓને હાર-

અંધ ગોઠવ્યા હોય તો લોહીના એક રક્તરજકણના વ્યાસ જેટલી લંબાઈ થાય છે. લંબાઈના $\frac{1}{3}$ કે $\frac{1}{4}$ ભાગ જેટલી તેની જડાઈ હોય છે. ઝીલ નીલસન અગર આમની રીતથી આ જંતુઓ સહેલાઈથી રંગી શકાય છે. કોઈવાર તેનો આકાર માળાના મણકા જેવો હોય છે અને ત્યારે કાળાં ઘોળાં ટપકાં તેમાં અનુક્રમવાર જણાય છે. આ જંતુઓ સીધાં હોય છે. કોઈ સ્થેજ વાકા પણ હોય છે. ધાગું કરીને તેઓ દરેક જુદા જુદા હોય છે પણ કોઈવાર બમેની બેડી પણ જણાય છે. આ જંતુઓનો વિસ્તાર બહુ ધીમે થાય છે અને એકના કેટકા થઈને બે થાય છે.

સ્ત્રીસંરોધન અગર રક્તના સીરમમાં તેમની વૃદ્ધિ કરી શકાય છે. હવા વિના તે જીવી શકતાં નથી. તેમની વૃદ્ધિ ધિમે ધિમે થાય છે; અને તેમની વૃદ્ધિના લાક્ષણિક દેખાવો કેટલાંક અઠવાડીયાં પછી દેખાય છે. નરી આંખે જોયું હોય તો આટલા વખતમાં તેમનો જથ્થો છોતરાંના ઢગ જેવો લાગે છે. જુનો ભાગ સુકાઈ ગયેલ અને કરમાયેલ લાગે છે. આ ઢગલાનો બાજુનો ભાગ બે સુક્ષ્મદર્શક યંત્રથી તપાસ્યો હોય તો તેમની વિવિધતા સમાંતર હારે સપાંકારમાં જણાય છે. અનુકુળ સ્થિતિમાં ક્ષયના જંતુ અનેક રૂપ ધારણ કરે છે. કોઈવાર તેઓ શાખાવાળા તાંતણા જેવા દેખાય છે. તેથી આ જંતુ બહુરૂપી કહેવાય છે. તેઓને સ્ટ્રેપ્ટોઝીકસ નામની જાતના ગણવામાં આવે છે.

ક્ષયના જંતુઓ બહુ ઉજ્જુનામાંજ વૃદ્ધિ પામી શકતા હોવાથી (૮૨ થી ૧૦૮ ડીગ્રી ફેહરનહીટ સુધી) શરીરની બહારની સ્થિતિમાં વધી શકતા નથી, પણ પરદેહોપજીવી સ્થિતિમાં શાન્ત રહે છે. શરીરની બહાર તે કેટલાંક અઠવાડીયાં સુધી રહી શકે છે; વૃદ્ધિ પામી શકતાં નથી. ગંધાતા બલગમમાં ૬ અઠવાડીયાં સુધી તે પોતાની વિષમય શક્તિ સાચવી શકે છે; અને શુષ્ક સ્થિતિમાં છ મહીના સુધી સાચવી શકે છે.

સકાવાળા પ્રવાહી પદાર્થોમાં તે વધારે વખત ટકી શકતા નથી. કારણ કે તેવા પદાર્થોમાં સકાનાં જંતુઓ હોય છે જે શરીરની બહારની સાધારણ સ્થિતિમાં ક્ષયના જંતુ કરતાં વધારે ઝડપથી વૃદ્ધિ પામે છે. ક્ષયના જંતુઓનું વિષ ઘણું અચળ છે. ઉકાળવાથી તથા સૂર્યનાં તીવ્રરોશીથી ક્ષયજંતુઓ નાશ પામે છે. સૂર્યનાં કિરણ વગરનાં સ્થળમાં તેમને સુકવ્યાં હોય તો તે નાશ પામતાં નથી. પરંતુ સૂર્યનાં ઓઝ મરક્યુરીના વૈજ્ઞાનિકોના મિશ્રણ સામે તેઓ કેટલીક મીનીટ સુધી ટકી રહે છે. કાર્બોલીક એસીડનું જૂઠું મિશ્રણ તેમના ઉપર જલ્દી અસર કરે છે.

ધુળમાં રહેલાં ક્ષયજંતુઓ ગરમી તથા હવાથી મરી જાય છે, પણ અંધારામાં તે મરતાં નથી.

માણસનાં અને બીજાં પ્રાણીઓનાં ક્ષયના જંતુઓ ઘણું દરીને એકજ હોય છે.

૨. ક્ષયના જંતુમાંથી બનતા પદાર્થો:— ક્ષયના જંતુઓની ત્રટ કરીને ગાળી લીધેલ પેદાશને ટ્યુબરક્યુલીન કહે છે. ક્ષયવાળાં પ્રાણીઓમાં જે આ ટ્યુબરક્યુલીન પીચકારીથી ચામડી નીચે નાખ્યું હોય તો તે સ્થળે સખ વરમ સાથે ક્ષયના દાણા થાય છે. ક્ષય વગરના પ્રાણીમાં નાખ્યું હોય તો કાંઈ અસર નથી થતી. ફક્ત રહેજસાજ ગરમ થાય છે. ક્ષયજંતુઓ ત્રણ જાતનાં વિષ પેદા કરે છે:—૧. એલ્યુમોસીસ. આ પદાર્થો શરીરમાં તાવ પેદા કરે છે ૨. ચરબી-મય પારદર્શક એસીડ (નીકોટીક એસીડ). આ પદાર્થ શરીરના જે જે ભાગના સંબંધમાં આવે તે તે ભાગનો સડો કરે છે. ૩. બીજાં વિષ, કે જેને માટે હજી વધારે જણાયું નથી.

જો મરેલાં ક્ષય જંતુઓને પીચકારીથી નસમાં અગર ઉદરની અંદરના અવયવોના આવરણમાં નાખ્યાં હોય તો તે જંતુઓ જે ભાગમાં જાય છે તે ભાગનાં ક્ષયના દાણા થાય છે.

૩. અવયવો ઉપર થતી ક્ષયના જંતુઓની અસર:—

ક્ષયના જંતુઓ અવયવોમાં દાખલ થયા કે તરતજ વૃદ્ધિ પામવા માંડે છે; અને ક્ષયના લાક્ષણિક દાણા (ટ્યુબરકલ્સ) પેદા કરવા માંડે છે. સાધારણ રીતે દરેક દાણાની રચના નીચે પ્રમાણે હોય છે:—

૧. દાણાની મધ્યમાં એક અગર વધારે રાક્ષસી પરમાણુઓ હોય છે. આ પરમાણુઓમાં ક્ષય જંતુઓ હોય છે.

૨. રાક્ષસી પરમાણુઓની આસપાસ મોટા ન્યુક્લીઅસવાળાં અને દાણાદાર જીવનરસ (પ્રોટોપ્લાઝમ) વાળાં મોટાં પરમાણુઓ હોય છે. આ પરમાણુઓ એપીથીલીઓઈડ સેલ્સ અગર તંતુકારક પરમાણુઓ કહેવાય છે.

૩. નંબર ૨ ની આસપાસ લોહીના શ્વેત રજકણોનો જથ્થો હોય છે. આ જથ્થાની અંદરની કે બહારની હદ ચોખી જણાતી નથી. જ્યારે ક્ષયનાં ફેરફારો ધીમે ધીમે થતા જતા હોય, ત્યારે આ રાક્ષસી પરમાણુઓ પોતામાંથી શાખાઓ ફેલાવે છે, અને ક્ષયના દાણાના ઘેરાવમાં આ શાખાઓ એકમેક સાથે જોડાવાથી જળી થાય છે. એ પીથીલીઓઈડ સેલ્સ અને શ્વેત રજકણો આ જળીમાં હોય છે. કેઈ કેઈ વાર આ જળી હોતી નથી. ક્ષયના આ દાણાઓનું ખાસ લક્ષણ એ છે કે તેમાં રક્તનળીઓ બિલકુલ હોતી નથી. તિલ્લુ ક્ષયમાં કેટલીક વાર રાક્ષસી પરમાણુઓ અને શ્વેત રજકણો હોતાં નથી. પણ દક્ત નાનાં ગોળ પરમાણુઓ હોય છે. ફેફસાંના દાણામાં વાયુ કેવાના પરમાણુઓ પણ કેઈવાર જણાય છે.

નરી આંખે દેખાતા દરેક નાનામાં નાના દાણામાં ઉપરની રચનાવાળાં ૩ કે ૪ રાક્ષસી પરમાણુઓ હોય છે. આવી રચનાવાળાં બિંદુઓને ભુરા દાણા કહે છે. આ દાણા ભુરા રંગના, સમપાર દર્શક, તથા ગોળાકાર હોય છે અને બિંદુથી ટાંચણીના માથા જેવડા હોય છે. આ દાણા દ્રઢ, કઠણ અને સંપૂર્ણ રીતે સમર્પાદ હોય છે; અને કાપેલા લાગની સપાટી ઉપર સાફ જણાઈ રહે છે.

જુરા દાણા કરતાં વધારે મોટા, અનીયમીત, અને પોચા દાણાને પીળા દાણા કહે છે. આ પીળા દાણા અખોડના કદ સુધી વધી શકે છે. કેાઈ સ્થળે જુરા અને કેાઈ સ્થળે પીળા દાણા હોય છે, પણ જો એક અવયવન દાણા તપાસ્યા હોય તો જુરા દાણામાંથી થતા પીળા દાણાના અનેક પ્રકાર જોવામાં આવે છે. જુરા દાણાની મધ્યનો ભાગ અરબીમય થવાથી તે દાણો પીળો થઈ જાય છે. એક જુરા દાણો વધીને મોટો થવાથી એક મોટો પીળો દાણો થતો નથી, પણ તેવો મોટો પીળો દાણો અનેક જુરા દાણાઓનો તથા સુજેલાં તંતુઓ મળીને થયો હોય છે. કેટલીક વાર આ પીળા અરબીમય જથ્થાની આસપાસ જુરા દાણા હોય છે. આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે પીળા અરબીમય દાણાની આસપાસ તેનો એપ વધવાથી ત્યાં જુરા દાણા થાય છે; અને આ જુરા દાણા ધિમે ધિમે મધ્યમાંથી અરબીમય થતા થતા આખા અરબીમય થઈ પીળા થઈ જાય છે; આવી રીતે પીળો જથ્થો વધતો જાય છે. આવી રીતે થતો પીળો દાણો “ સંમિલિત દાણો ” કહેવાય છે. ખાસ કરીને ફેફસાંમાં આ દાણાઓથી કાંઈવાર એટલો બધો વરમ થાય છે કે તેથી દાણા પોતે તે સોજામાં જણાતા નથી.

૪. ક્ષયના દાણાના પરમાણુઓનો ઉદ્ભવ:—રાક્ષસી અને એપીથીલીઓઇડ (તંતુકારક) પરમાણુઓ, સ્થાનિક એપીથીલીઅલ અને સંયોજક તંતુના પરમાણુઓમાંથી ઉદ્ભવે છે. એક તંતુકારક પરમાણુ મોટું થવાથી અને તેની અંદરનાં ન્યુક્લીઅસની સંખ્યા વધવાથી તે રાક્ષસી પરમાણુ થાય છે. ફેફસાં, યકૃત, ગુરદા તથા વૃષણના દાણામાં રાક્ષસી પરમાણુઓ તે તે અવયવોના એપીથીલીઅલ પરમાણુઓમાંથી પણ થાય છે.

ક્ષયના દાણાનાં રાક્ષસી પરમાણુઓનાં ન્યુક્લીઆઈ તે દાણાની મધ્યમાં હોતાં નથી પણ ઘેરાવવામાં હોય છે. તેનું કારણ એમ માનવામાં આવે છે કે પરમાણુઓનું પોષણ ન્યુક્લીઆઈથી થતું હોવાથી

બહારના ભાગમાં, કે જ્યાં પોષણનો પદાર્થ વધારે મળી શકે ત્યાં, ન્યુક્લીઆઇડ રહે છે. રાક્ષસી પરમાણુઓનો મધ્યનો ભાગ પુરતું પોષણ નહીં મળવાથી સડી જાય છે. વળી ક્ષયના દાણામાં રક્તન-ળીઓ નહીં હોવાથી તેમને મુરકેલીથી પોષણ મળે છે અને તેથી તેમાં ચરબીમય વિગેરે ફેરફારો થાય છે એમ સંભવે છે.

૫. ક્ષયના દાણામાં થતા ફેરફારો:—ક્ષયના દાણાની રચનામાં આવેલા પરમાણુઓમાં અવશ્ય બીજા ફેરફારો થાય છે. આ ફેરફારોમાં મુખ્ય ચાર છે:—૧ ચરબીમય ફેરફાર. ૨. તંતુમય ફેરફાર. ૩. ક્ષારમય ફેરફાર. ૪ નરમ થઇ જવું તે.

(અ) ચરબીમય ફેરફાર. (ફેટી ડીજનરેશન, કેઝીએશન) ક્ષયના દાણામાં આ ફેરફાર થાય છેજ. આ ફેરફાર દાણાની મધ્યમાં શરૂ થાય છે. ઘણાં ન્યુક્લીઆઇડવાળાં સ્વેત રંગકણો આ ફેરફારનો ભોગ પ્રથમ થઇ પડે છે, તંતુકારક પરમાણુઓમાં આ ફેરફાર મોડો થાય છે. આ ફેરફારને લીધે દાણાની વચમાં, નાશ પામેલા પરમાણુઓનો કચરો તથા તેમનાં અવશેષ રહેલાં કરમાયેલાં ન્યુક્લીઆઇડ હોય છે. કેાઇ કેાઇ વાર ક્ષય જંતુવાળાં રાક્ષસી પરમાણુઓમાં આ ફેરફાર જોવામા આવે છે. જે સ્થળે દાણા મોટા હોય અને તેમનો ફેલાવો ઘણો હોય તે સ્થળે આ ફેરફાર જલ્દીથી થાય છે અને તેથી આવા મોટા દાણા પીળા રંગના અને પોચા હોય છે.

(બ) તંતુમય ફેરફાર. કેટલીક વાર ચરબીમય ફેરફાર વધારે હોતો નથી ત્યારે દાણાનો મધ્ય ભાગ ચરબીમય થઇ જાય છે. આ ચરબીમય કચરો ધિમે ધિમે થોડો ઘણો શોષાર્થ જાય છે; અને દાણાના બહારના ભાગનાં પરમાણુઓ બહલીને તેમને ઠેકાણે ધિમે ધિમે ઘાડું, સંકોચશીળ, તંતુમય આવરણ થઈ જાય છે. આવા ફેરફાર ધીમે ધીમે વધતો જવાથી દાણાને ઠેકાણે ચાકું રહે છે; પણ આવાં તંતુમય ચાકાંમાં અવશેષ રહેલો ચરબીમય કચરો હોય છે.

આ તંતુમય ફેરફાર, હાનીકર્તા બાણ પદાર્થોને આવરણમાં બંધ

કરી દષ્ટ શરીરના તંતુઓને તેની હાનીકારક અસરથી બચાવવા એક પ્રયત્નરૂપે છે. જેવી રીતે શરીરના તંતુઓમાં રહી ગયેલ સોયના કે કાંટાના કટકાની આસપાસ તંતુમય આવરણ થાય છે તેમ ચરબીમય કચરામાં રહેલા ક્ષયના જંતુને પુરી દેવા વારતે ક્ષયમાં પણ આ ફેરફાર થાય છે. આ તંતુમય ફેરફાર થવો એ એક સુધારાની નિશાની છે. આ ફેરફારથી શરીરના બીજા ભાગમાં થતો એમનો પ્રસાર દેખીતી રીતે અટકે છે અને ક્ષયના જંતુઓને બંદીવાન કરી શરીરના પરમાણુઓ કાઢી ગયાં છે એમ સૂચવે છે. જો આ ફેરફાર સંપૂર્ણ હોય તો તેના જેવો શરીરને કાયદાકારક બીજો ફેરફાર નથી.

કેટલીકવાર જ્યારે દર્દી ઘણું દીર્ઘ હોય અને નિદાનમાં તે દર્દી શ્વાસનળીઓનો દીર્ઘ વરમ ધારવામાં આવ્યો હોય તેવા દરદીના ફેફસાંમાં કાચ જેવાં, કાળાં ટપકાંવાળાં કઠણુ ચાદાં હોય છે. આ ચાદાંમાં ચરબીમય ફેરફાર હોતો નથી; અને સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રથી તપાસ કરતાં તેનું બંધારણ ક્રૂત સ્વેતતંતુઓનું હોય છે.

આ સંપૂર્ણ તંતુમય ફેરફાર કેટલીક વાર રસપીડામાં મળી આવે છે; અને ક્ષયજંતુઓ નાશ પામ્યાં છે એમ સૂચવે છે. પણ, જો આવાં તંતુમય ચાદાંમાં ક્ષેષ પણ ચરબીમય પદાર્થ રહી ગયો હોય તો તે જગ્યા ચોપી હોય છે; કારણ કે તેની અંદરનાં ક્ષય જંતુઓ જો કે તદ્દન શાન્ત સ્થિતિમાં હોય તો પણ જીવતાં હોય છે.

(ક) ક્ષારમય ફેરફાર—જ્યારે ચરબીમય પદાર્થોની આસપાસ તંતુમય આવરણ બંધાય છે, અને તેમનો પ્રવાહી ભાગ સઘળો શોષાઈ જાય છે ત્યારે ક્ષારમય ફેરફાર થવા માંડે છે; અને તેથી ચરબીમય પદાર્થોને ઠેકાણે ઝીણી ઝીણી રેતી અગર કાંકરી થાય છે. આંતરબંધનના ચરબીમય રસપીડામાં આ ફેરફાર ખાસ કરીને થાય છે. મુખ્યત્વે કરીને જે સ્થળે દર્દી ઘણું જીવું હોય તે સ્થળે આ ફેરફાર થાય છે. જ્યારે દર્દીવાળું સ્થળ આખું ક્ષારમય થઈ જાય છે ત્યારે તે સ્થળમાં બિલકુલ ચોપ રહેતો નથી.

ક્ષારની કાંકરીએને કાપીને, રસાયણી પ્રયોગથી તેની અંદરના ક્ષાર કાઢી નાખીને, જો તેમને સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રથી તપાસી હોય તો તે સમકેંદ્ર પડોની બનેલી જોવામાં આવે છે; એટલે કે ડુંગળીનાં ફાતરાંની પેઠે ઉપરા ઉપર તેમનાં પણ ગોઠવાયલાં હોય છે. રાક્ષસી પરમાણુઓની અંદર રહેલાં ક્ષયના જંતુની નબળી હાલતથી થતા ફેરફારથી આ પડો થાય છે; અને તે થયા પછી તેમાં ફેરફેટ ઓફ કેસ્યમ નામનો ક્ષાર ભરાય છે. ક્ષયજંતુઓ અને શરીરનાં પરમાણુઓ વચ્ચે ટકી રહેવાની લડાઈમાં શરીરનાં પરમાણુઓની ફોતેડનું આ એક ચિન્હ છે.

(૬) નરમ થઈ જવું :—(દીર્ઘ ગડ; શીતળ ગડ.) ચરબીમય ફેરફારથી થતા પદાર્થો હમેશાં શુષ્ક થઈને આવરણુમા ટંકાઈ જતા નથી; પણ ધણીવાર નરમ થઈને પણ થવાથી તેનું દીર્ઘ ગડ થાય છે. જ્યારે ફેફસાંના ખાસ કરીને છેક અંદરના ભાગમાં ક્ષયના દાણાવાળાં નાનાં સ્થળો શુષ્ક થઈને તેમાં ક્ષાર એકઠો થાય છે ત્યારે સપાટી ઉપર રહેલાં આવાં સ્થળો નરમ થઈ જવા માંડે છે. જેમ જેમ શરીરના તંતુઓની ઊવનશક્તિ કમિ તેમ તેમ આ દાણાની અંદરના ભાગો વધારે ને વધારે નરમ થતા જાય છે, શરીરનાં તંતુઓ ઉપર ક્ષયજંતુના વિપની અસર થવાથી તેઓ ઉશ્કેરાય છે અને તેમાંથી એક જાતનો પ્રવાહી પદાર્થ નીકળે છે. ચરબીમય પદાર્થો આ પ્રવાહી સાથે મળી પણ જેવા થઈ જાય છે. કારણ કે જો દીર્ઘ ગડના પણ તપાસ કરી હોય તો તેમાં પ્રવાહીમાં તરતા ચરબીના દાણા તથા ચરબીમય થઈ ગયેલ કોષક સ્ત્રેન રજકણ જણાય છે. માટે આ દીર્ઘ ગડ અને તિફળુ ગુમડાંનાં પણ વચ્ચે મોટો તફાવત છે. તિફળુ ગડનાં પણ કરતાં દીર્ઘ ગડનું પણ વધારે ઘોળું તથા પાતળું હોય છે અને ક્ષારમય ફેરફાર થવાથી તેમાં પથરીવાળા દહીંના જેવા ફેદા હોય છે. દીર્ઘ ગડ સાધારણ રીતે ક્ષયના જંતુજન્ય હોય છે. દીર્ઘ ગડની દીવાલની અંદરની બાજુએ

ઝાંખા જાંચુડા રંગના દાણાદાર તંતુઓનું પડ હોય છે; આ પડમાં ક્ષયના પીળા દાણા દેખાય છે; અને તેમાં રક્તનળીઓ હોતી નથી. ક્ષયજંતુઓ આ પડમાં હોય છે. આવા ગડની અંદરના પદાર્થો એપી હોય છે અને જો પીચકારીથી કોઇ પ્રાણીની ત્વચાની અંદર નાખ્યા હોય તો તેમાં તિફલુ ક્ષય થાય છે.

ક્ષયમાં ફેફસાંમાં આવાં દીર્ઘ ગડો થાય છે; તે શ્વાસનળીમાં ઝુટે છે; અને બધું પર બલગમ રૂપે નીકળે છે. કોઇ કોઇવાર દરદીને એકસામટો ઘણો બલગમ નીકળે છે તે આ દીર્ઘ ગડનું પર હોય છે. દીર્ઘ ગડનું પર વહી જવાથી તેને ઠેકાણે ખાડો રહે છે; તેને ક્ષયજન્ય ખાડો કહે છે.

૬ ક્ષયમાં ફેફસાંમાં થતા ફેરફારોનું વિસ્તૃત વર્ણન:—
પુખ્ત ઉમરના માણસમાં પ્રથમ ફેફસાંના ઉપરના વિભાગના શિખરમાં (ઘણું કરીને ડાબા વિભાગના શિખરમાં) ફેરફાર થવા માંડે છે. જે થોડાં ક્ષયજંતુઓ વાયુનળીકામાં, વાયુકોષમાં અગર રસનળીઓમાં પહોંચ્યાં હોય, અને નાશ થતાં બચી ગયાં હોય, તે તે સ્થળે વૃદ્ધિ પામવા માંડે છે, અને રાક્ષસી પરમાણુઓનાં મંડળો કરે છે. આ મંડળોનો સમૂહ તે “ બૂરો દાણો ” કહેવાય છે. આ બૂરો દાણાઓ ધીમે ધીમે વધી, એકમેક સાથે મળી, ચરબીમય કેંદ્રવાળા મોટા દાણા અગર ગાંઠા (પીળા દાણા) થાય છે. આવા દાણાઓની આસપાસનાં ફેફસાંનો તથા બારીક શ્વાસનળીઓનો વરમ હોય છે. જે રક્તનળી ઉપર થયેલા દાણાથી તે નળી ફાટે તો તેમાંથી રક્તઆવ થાય છે. ક્ષયના દરદીને શરૂઆતમાં કોઇવાર ઉધરસમાં લોહી પડે છે તે આ કારણથી.

જે સ્થળે એક તરફથી આ નાશકારક ફેરફારો થતા જાય છે, તે સ્થળે બીજી તરફથી શરીરના રક્ષણ અર્થે સંયોજક તંતુઓ ઘણા પ્રમાણમાં વધતાં જાય છે. કેટલીક વાર આ તંતુઓ એટલાં બધાં

વધી જાય છે કે દર્દવાળું સ્થળ તદન તેમાં પુરાઈ જાય છે. સંયોજકતંતુના સંક્રાંચનથી આ સ્થળ સંક્રાંચાધને નાનું થઈ જાય છે અને આખરે તેના અવશેષ તરીકે નાનું સંક્રાંચાધ ગયેલ ચાકું ફેફસાંની છેક ટોચ ઉપર રહે છે. શરીરને સૌથી વધારે કાયદાકારક આ ફેરફાર છે, પણ કમનશીબે ધણીવાર જ્યાં દર્દ શાન્ત હોય છે ત્યાં સંયોજક તંતુઓ ધણા પ્રમાણમાં હોય છે; અને જ્યાં રસ-નળીને માર્ગે ચેપ જોસમાં પ્રસરતો જતો હોય છે તે દેકાણે બિલકુલ જણાતાં નથી.

સાધારણ રીતે, ફેફસાંનો આખો ઉપરનો વિભાગ હજી દર્દનો ભોગ ન થયો હોય તે પહેલાં તે નીચલા વિભાગના શિખર ઉપર ક્ષયના દાણા દેખાય છે. જેવી રીતે ક્ષયનાં જંતુઓ ઉપલા વિભાગમાં પ્રથમ દાખલ થયાં હોય છે તેવી રીતે બીજા ક્ષયના જંતુઓ પણ નીચલા વિભાગમાં દાખલ થઈ દ્વિતીય ચેપ લાગવાથી નીચલા વિભાગમાં દાણા પેદા થાય છે.

ક્ષયના દરદીને ક્ષયવાળા સ્થળમાં સતત રહેવાથી, બહુજ ઉંડા અંતરશ્વાસથી અને કસરતથી આ દ્વિતીય ચેપ લાગુ પડે છે.

દર્દના મૂળ સ્થળમાંથી ચેપ પ્રસરતો જવાથી, ચેપના રસ્તામાં ફેફસાંના જે જે તન્દુરસ્ત ભાગ આવતા જાય છે તે બધા આ ચેપનો ભોગ થઈ પડે છે; અને તેમાં ક્ષયના દાણા થાય છે અગર તે સ્થળમાં આવેલ શ્વાસનળીઓ તથા ફેફસાંને વરમ થાય છે. આવા ભાગો એકએક સાથે મળવાથી દર્દના પ્રથમ સ્થળ સાથે જોડાઈ જાય છે; અને ફેફસાંનો તેટલો ભાગ પોલો મટીને નકર થઈ જાય છે. આવાં ફેફસાંમાંથી જે અરખીમય અને તંતુમય ભાગ બાદ કરી, બાકાનો ભાગ સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રથી નપાસ્યો હોય તો તેમાં નીચે પ્રમાણે ફેરફાર થયેલા જોવામાં આવે છે:—

(અ) ધણુખરા વાયુકોષમાં એપીથીલીઅલ અગર બીજી જાતના પરમાણુઓનો જમાવ થયેલો હોય છે. (બ) વાયુકોષની અને સૌથી

નાની શ્વાસનળીકાઓની દિવાલમાં પરમાણુઓનો ભરાવો થવાથી તે જાડી થઈ ગયેલી હોય છે. (ક) ફેફસાંનાં લોખ્યુસ્સની વચ્ચે રહેલા સંયોજક તંતુના પરમાણુઓની સંખ્યા વધી ગયેલી હોય છે.

સાધારણ રીતે આ ત્રણે ફેરફારો સાથે જોવામાં આવે છે; પણ તેમાં કોઈનું પ્રમાણ વધતું ઓછું હોય છે. જો સંયોજક તંતુ વધારે પ્રમાણમાં હોય તો તંતુમય ક્ષય કહેવાય છે. જો ચરબીમય ફેરફાર વધારે પ્રમાણમાં હોય તો ચરબીમય ક્ષય કહેવાય છે.

(અ)—વાયુકોષની અંદર પરમાણુઓનો જમાવ:—ક્ષયમાં આ બનાવ સૌથી વધારે વાર જોવામાં આવે છે. વાયુકોષની દિવાલની અંદરની બાજુએ રહેલાં પરમાણુઓ વૃદ્ધિ પામવાથી આખો વાયુકોષ ભરાઈ જાય છે. આ ફેરફાર અસંખ્ય વાયુકોષોમાં થવાથી ફેફસાંનો તે ભાગ નકર થઈ જાય છે. વાયુકોષની દિવાલમાં પણ આ ફેરફાર થાય છે; અને તેથી તે જાડી થઈ જાય છે; ફેફસું આવી રીતે નકર થયા પછી તેની અંદર એકઠાં થયેલ અસંખ્ય પરમાણુઓ ધિમે ધિમે નબળાં પડી સડવા માંડે છે. વાયુકોષની દિવાલમાં એકઠાં થયેલ પરમાણુઓ નાશ પામવાથી તે દિવાલ ખવાઈ જાય છે. આવી રીતે વાયુકોષો તથા તેમની દિવાલો ખવાઈને અદૃશ્ય થઈ જાય છે અને તેને ઠેકાણું ખાડો થઈ રહે છે. આ ખાડામાં નાશ પામી ચરબીમય થઈ ગયેલ પરમાણુઓનો અવશેષ ભાગ હોય છે.

નરી આંખે જોતાં, નકર થઈ ગયેલ ફેફસાંનો ભાગ, તેની રચનાનુસાર, જોઈવેલ કટકાના રૂપમાં જણાય છે. નકર થઈ ગયેલ ફેફસું પોચું તથા ભુકો થઈ જાય તેવું હોય છે. આંગળીથી દાખવાથી સહેલાઈથી ભાંગી જાય છે. તે ફેફસું ખિલકુલ કઠણ હોતું નથી. આવાં ફેફસાંનો રંગ રહેજ રતાશવાળો અગર ભુખરોપીળો હોય છે. તેમાં ક્ષયના દાણાને લીધે પીળા રંગનાં બિંદુઓ જણાય છે. જેમ ભાગ વધારે પીળો તેમ તેમાં ચરબીમય ફેરફાર વધારે થયેલો હોય છે; અને આસપાસના ભાગ કરતાં તે વધારે નરમ હોય છે. કેટલેક સ્થળે નકર

(૫૨)

તથા ચરખીમય ભાગ નાશ પામવાથી તેને ઠેકાણે ખાડા જણાય છે. આ ખાડાની દિવાલો ખડખડી, અને આસપાસનાં ફેફસાંની પેઠે પોચી તથા તરત ભાંગી જાય એવી હોય છે.

(બ) વાયુકોષની અને શ્વાસનળીકાઓની દિવાલમાં પરમાણુઓનો ભરાવો:—જ્યારે દર્દ ધિમે ધિમે વધતું જાય છે અને નકર ફેફસું વધારે દ્રઢ હોય છે ત્યારે આ ફેરફાર જોવામાં આવે છે. આ ફેરફારની શરૂઆતમાં વાયુકોષપટલોમાં થોડાં નાનાં પરમાણુઓ જોવામાં આવે છે; અને તેથી આ પડદાઓ સહેજ જડા જણાય છે. જેમ જેમ આ ફેરફાર વધતો જાય છે તેમ તેમ વાયુકોષપટલોની અંદર વધારે ને વધારે પરમાણુઓ ભરાતાં જાય છે; અને આ પરમાણુઓમાંથી એક જાતનું કાર્યું સંયોજક તંતુ પેદા થાય છે. જેમ જેમ આ તંતુ વધતું જાય છે તેમ તેમ વાયુકોષ પુરાતો જાય છે. આમ થવાથી, જ્યારે કેટલાક જડી દિવાલવાળા વાયુકોષોમાં એપીથીલીઅલ પરમાણુઓ, રાક્ષસી પરમાણુઓ અને બીજો કચરો હોય છે ત્યારે કેટલાક વાયુકોષપટલની અંદરની કેશવાહીનીઓ પુરાધ જાય છે. કેશવાહીનીઓ પુરાધ જવાથી તે ભાગમાં આવતું લોહી અટકે છે; અને તેથી તે સ્થળે જે દાણાઓ હોય તેમાં રહેલા જંતુઓ તે દાણાઓમાં ચરખીમય ફેરફાર જલ્દીથી કરી શકે છે. અંતે, આ નવું થયેલ કાર્યું સંયોજક તંતુ પલ્લુ સડીને ચરખીમય થઇ જાય છે; અને તેને ઠેકાણે આકાર વિનાનો, બારીક દાણાદાર કચરો રહે છે. વાયુકોષની અંદર જમાવ થયેલાં પરમાણુઓની પલ્લુ આ સ્થિતિ થાય છે. જે સ્થળે આ ફેરફારો થતા હોય તે સ્થળની આસપાસ એપને રોકવા અને તન્દુરસ્ત ભાગને બચાવવા માટે તંતુમય ફેરફાર થયો હોય છે.

નરી આંખે જોતાં, આવાં કાર્યાં સંયોજક તંતુથી ફેફસું કંઠણુ લાગે છે, સંયોજક તંતુમાં ફેરફાર થવાથી, ફેફસું પોચું કે કંઠણુ થાય છે. જે આ સંયોજક તંતુ ધણીજ ત્વરાથી પેદા થયું હોય અને

જો તેમાં નવી રક્તનળીઓ ન થઈ હોય તો તે તંતુ પરમાણુમય જ રહે છે અને તેથી નકર ફેફસું કહણુ લાગતું નથી; અને વાયુકોષમાં તથા તેમની દિવાલમાં જમાવ થયેલાં પરમાણુઓ વિકાર પામવાથી તે ફેફસું નરમ તથા ખરી પડે એવું લાગે છે. પણ, ઘણીવાર બને છે તેમ, જો આ તંતુના પરમાણુઓ તંતુમય થઈ જાય, અને તેથી તંતુમય જાળી ઘટ અને મોટી હોય, અને જો રક્તનળીઓ તેમાં આવીને ટકી રહે તો તે નકર ફેફસું કહણુ લાગે છે. આવું ફેફસું ભુરા રંગનું તથા કાળાં ટપકાં વાળું હોય છે અને તેમાં ચરબીમય ફેરફારથી થયેલા પીળા લાગ પણ જોવામાં આવે છે.

(ક)—ફેફસાંનાં લોખ્યુલ્સની વચ્ચે રહેલા સંયોજક તંતુની વૃદ્ધિ:—જ્યારે ક્ષય બહુ દીર્ઘ હોય ત્યારે આ ફેરફાર જોવામાં આવે છે. આ તંતુ કે જે શ્વાસનળીઓ તથા રક્તનળીઓની આસપાસ હોય છે અને જેમાંથી વાયુકોષ થાય છે તેનું પ્રમાણ વધી જાય છે એટલુંજ નહીં પણ તે ભુદીજ જાતનું થઈ જાય છે. વાયુકોષો વચ્ચેના સંયોજક તંતુ કરતાં આ તંતુ ઘણુંજ કાયમ રહે છે; અને વાયુકોષની દિવાલનાં સંયોજક તંતુમાં જે જે (ચરબીમય વિગેરે) ફેરફાર થાય છે તેમાંનો એકે આમાં થતો નથી. આ સંયોજક તંતુનાં તાંતણાની અંદર કાળા રંગના દાણાઓ મિશ્રિત થયેલા દેખાય છે. વળી વાયુકોષની દિવાલનાં સંયોજક તંતુથી ફેફસાંની કેશવાહીનીઓ પુરાઈ જાય છે અને તેમાં નવી રક્તનળીઓ લાગ્યેજ થાય છે. પણ લોખ્યુલ્સની વચ્ચેનાં સંયોજક તંતુમાં નવી રક્તનળીઓ પેદા થાય છે અને તે કાયમ રહે છે. બહુજ દીર્ઘ ક્ષયમાં ખવાઈ ગયેલા ફેફસાંને ઠેકાણે આ સંયોજક તંતુ માલુમ પડે છે.

લોખ્યુલ્સની વચ્ચેનું આ સંયોજક તંતુ ઘટ તથા તંતુમય થવાથી તે લાગનું ફેફસું કહણુ હોય છે; અને આ તંતુના સંકોચનથી દર્દ-વાળું ફેફસું પણ સંકોચાઈ જાય છે; અને તેથી દર્દવાળું સ્થળ નાનું થઈ જાય છે. આમ થવાથી નકર અને કહણુ ફેફસું ચીકણું અને તંતુ-

મય હોય છે; અને તેની અંદરના ખાડાની દિવાલનો અંદરનો ભાગ લીસો હોય છે.

(૬) શ્વાસનળીઓમાં થતા ફેરફાર:—કેટલીકવાર શ્વાસનળીઓની દિવાલમાં ક્ષયના જંતુઓ પોતાના ફેરફાર કરે છે. કેટલીક વાર શ્વાસનળીઓના રસપડનો ફક્ત વરમ હોય છે. ફેફસાંના જે ભાગમાં ક્ષયના ફેરફાર થતા હોય છે તે ભાગની શ્વાસનળીઓમાં આ વરમ જોવામાં આવે છે. કેટલીકવાર આ વરમથી શ્વાસનળીઓની દિવાલમાં પરમાણુઓનો ભરાવો થાય છે. આ પરમાણુઓ વિકાર પામી સડી જવાથી તેને ઢેકાણું નાનાં ક્ષત થાય છે. આ ક્ષતની કદાચ જાડી હોય છે અને આ ક્ષત એકવાર થયા પછી વધતાં જાય છે. આ ઉપરાંત શ્વાસનળીઓની આસપાસના તંતુઓમાં પણ પરમાણુઓનો ભરાવો થાય છે. આ સ્થળે, ખાસ કરીને, સૌથી નાની શ્વાસનળીઓની આસપાસ, ક્ષયના દાણા હોય છે. અતિ દીર્ઘ ક્ષયમાં આ શ્વાસનળીઓની દિવાલ પોચી થઈ જવાથી તે નળીઓ પહોળી થઈ જાય છે.

(૭) ક્ષયમાં ફેફસાંની રક્તનળીઓમાં થતા ફેરફાર:—ઘણીવાર ફેફસાંની અંદરના ખાડાની આરપાર સંયોજક તંતુનાં દોરડાં બંધાઈ ગયાં હોય છે. ક્ષયમાં રક્તનળીઓ ઉપર પણ દાણા થાય છે. જ્યારે આવી રક્તનળી ક્ષયના ખાડાની આરપાર હોય અને તેની દિવાલ દાણામાં થતા ફેરફારથી પોચી અગર ઢીલી થઈ તેમાંથી રક્ત આવ થાય તે પહેલાં તો આ રક્તનળીની અંદરનું લોહી જામી જાય છે અને તેને પુરી નાખે છે, પણ કેટલીક વાર ખાસ નાનાં ખાડાઓમાંની રક્તનળીઓ પોચી પડી જવાથી તે નળી પહોળી થઈ જાય છે અને રક્તગડ થાય છે. આ રક્તગડ કોઈવાર એવડું મોટું થાય છે કે તેથી તે ખાડો પુરાઈ જાય છે. પણ સાધારણ રીતે આ રક્તગડ એક તક વ્યાસનું થાય તે પહેલાં તો તે ફૂટે છે; અને લોહીની ઉલટી થાય છે. જો આ લોહી તન્દુરસ્ત ફેફસાંમાં જાય તો શ્વાસો-

સ્વાસ બંધ પડવાથી મૃત્યુ થાય છે. લોહી જવાથી હૃદય કોઈ વાર બંધ પડવાથી મૃત્યુ થાય છે. રક્તનળીઓ ઉપરના દાણાનો ચેપ તેની અંદર ફરતા રૂધિરમાં જવાથી કોઈ વાર તિક્કણ ક્ષય થઈ આવે છે.

(૬) ફેફસાંની અંદર થતા ક્ષયજન્ય ફેરફારોનો સારાંશ:- જ્યારે ક્ષય અતિશય તીક્ષ્ણ સ્વરૂપમાં હોય ત્યારે ફેફસાંનો અને નાની સ્વાસનળીઓના રસપડનો ક્ષયજન્ય ચેપી વરમ થાય છે. ભોગ થઈ પડેલ સ્થળમા ચરખીમય ફેરફાર થાય છે. આમાં રાક્ષસી પરમાણુઓનાં મંડળો વધારે હોતાં નથી. ચરખીમય થઈ ગયેલ ભાગ મધ્યમાંથી પ્રવાહી થઈ જાય છે અને બલગમ રૂપે બહાર પડે છે. આવી રીતે ફેફસું ખવાઈ જવાથી તેમાં નાના નાના ખાડા અવળા ખાડા પડી જાય છે.

જ્યારે ક્ષયજન્ય ફેરફારો ઓછા તિક્ષ્ણ અને વધારે સ્થાનિક હોય ત્યારે ચરખીમય ભાગો તથા ખાડાઓ મોટા અને સમયોદ્ધ હોય છે.

જો ક્ષયનું જોર આથી પણ ધિમું હોય તો તંતુમય ફેરફાર (સુધારાની નિશાની) થાય છે. આ ફેરફાર નકર થયેલ ફેફસાંને કહણુ કરે છે; ખાડાઓમાંથી વધતા ચેપને અટકાવે છે; અને પોતાની વૃદ્ધિ તથા સંક્રાંચનથી દર્દવાળાં સ્થળને દબાવી નાનું કરે છે; પણ એટલું ધ્યાનમાં રાખવું કે જ્યાં સુધી ક્ષયના દરેક દાણામાં આવે તંતુમય ફેરફાર ન થયો હોય ત્યાં સુધી તે સ્થળ ચેપી રહે છે. કારણુ કે જ્યાં સુધી કાંઈ પણ ચરખીમય ફેરફાર હોય ત્યાં સુધી તે દાણાની અંદરના ક્ષયજનુઓ જીવતા હોય છે. ક્ષયના ખાડા બે પ્રકારના હોય છે. (૧) ફેફસું જલ્દીથી ખવાઈ જવાને લીધે પડેલ ખાડાની દિવાલ ખરબચડી તથા આઠી અવળી હોય છે. આ દિવાલ પોચાં તથા ખરી પડે એવાં ફેફસાંની બનેલી હોય છે. (૨) ફેફસું ધિમે ધિમે ખવાઈ જવાથી પડેલા ખાડાની દિવાલ જાડી, લીસી તથા

તંતુમય હોય છે અને તેના ઉપર દાણાદાર આવરણ હોય છે. આ આવરણમાંથી પરમય પ્રવાહી પદાર્થ નીકળે છે.

૭. ફેફસાંનાં શિખરમાં ક્ષયની શરૂઆત થાય છે તેનાં કારણો:—(અ). ફેફસાંના બીજા ભાગ કરતાં તેના શિખરમાં હવાની આવળ થોડી હોય છે. આ કારણથી છાતીના છેક ઉપરની હાંસડીની પાસેનો ભાગ કુદરતી રીતે છાતીના નીચલા ભાગ કરતાં થોડો ધ્રુવે છે. ફેફસાંના આ ભાગની કમતી ગતિને લીધે તે ભાગમાં આવવું લોહી અંપૂર્ણ રીતે ચોખ્ખું થતું નથી; અને જ્યારે કોષપણુ કારણથી શરીરની તન્દુરસ્તી નબળા પડે છે ત્યારે તે ભાગની કેશવાહીનીઓમાં લોહીનો ભરાવો થઇ રહે છે. જે રક્તનળીઓમાં લોહીનો ભરાવો થઈ રહે છે તેમની દિવાલને તેથી હાની પહોંચે છે; અને જે ક્ષયનાજંતુઓ તે સ્થળે પહોંચ્યાં હોય તેમને વૃદ્ધિ પામવા માટે આ સ્થળ ફળદ્રુપ થઇ પડે છે. (બ). ફેફસાંનાં શિખરનું સ્થિતિસ્થાપકત્વ કમિ હોવાથી તે સ્થળે આવતા બાહ્ય પદાર્થો (જંતુઓ વિગેરે) ને રહેલાઇથી બહાર કાઢી શકતું નથી. તેથી આવા પદાર્થો તે કેકાણે રહીને નુકશાન કરે છે. (ક) વારસામાં ઉતરેલી અગર પછીથી થયેલી નબળાઈ પણ એક કારણ તરીકે હોઇ શકે છે. કમતાકાતથી શરીરના સ્નાયુઓ તથા હૃદય નબળાં પડી જાય છે. નબળાં હૃદયવાળાં માણસોની છાતી શ્વાસોસ્વાસમાં પૂરી ધ્રુલી શકતી નથી તેથી શરીર રહેજ વાંકું વળેલ રહે છે. આવાં કારણોથી ફેફસાંના શિખરમાં લોહીનો ભરાવો થઇ રહે છે જે હાનીકર્તા છે; અને તેથી ક્ષયજંતુઓ તે સ્થળે ટકી શકે છે અને વૃદ્ધિ પામી શકે છે.

૮. ફેફસાંમાં ક્ષયને પ્રસરવાનો માર્ગ—સાધારણ રીતે ક્ષયની શરૂઆત ફેફસાંનાં શિખરમાં થાય છે. ક્ષયની શરૂઆત જમણા કરતાં ડાબાં ફેફસાંનાં શિખર ઉપર વધારે પ્રમાણમાં થાય છે. તેનું કારણ એમ મંભવે છે કે ડાબા શિખર કરતાં જમણા શિખરમાં હવાની આવળ વધુ હોય છે. શિખર કરતાં વધારે તન્દુરસ્ત

હાલતમાં રહી શકે છે. શિખરમાં જે સ્થળે શરૂઆત થાય છે તે સ્થળ જાતી ઉપર હાંસડીના મધ્યની ઉપરના કે નીચેના ભાગને લગતું છે. શિખરમાં શરૂ થયા પછી દર્દ કેફસાંના ઉપલા વિભાગના પછવાડેના ભાગમાં પ્રસરે છે. ઉપરના વિભાગમાં થોડો ઘણો ફેરફાર થયો હોય તેટલામાં તે નીચેના વિભાગની ટોચમાં ક્ષયના દાણા પેદા થાય છે. જમણાં કેફસાંનો મધ્યભાગ કેટલીકવાર બચી જાય છે; પણ અંતે તેમાં પણ ચેપ વહેલો મોડો લાગે છે. જે વખતે નીચલા વિભાગની ટોચમાં ક્ષયના દાણા પેદા થાય છે તે અરસામાં સામેના કેફસાંના ઉપરના વિભાગના શિખરમાં પણ તે જણાય છે; અને પછી તે કેફસાંના નીચેના ભાગમાં પણ જણાય છે.

પ્રકરણ ૬ ઠું.

ક્ષયનું નિદાન.

(ક) આ દરદમાં શરૂઆતમાં સ્થેજ ઉધરસનું ડણકું આવે છે. શરીરમાં બેચેની જણાય છે; અને તન્દુરસ્તી નબળી પડતી જાય છે. કોઈ કોઈવાર જાતીના ઉપરના ભાગમાં શૂળ નીકળે છે અને લોહી ત્વરાથી ફરે છે. કોઈવાર તે શરૂઆતમાંથીજ લોહીની ઉલટી થાય છે; અને તે પછી દરદ સંપૂર્ણ રીતે શરીરમાં સ્થાપિત થાય છે. ઉધરસ બહુ સતાવે છે. પાચનક્રિયા અવ્યવસ્થિત થઈ જાય છે. અશક્તિ ધિમે ધિમે વધતી જાય છે. શ્વાસ ચઢી આવે છે. રાત્રે પરસેવાથી દરદી નીચેવાઈ જાય છે. વિચિત્ર પ્રકારનો છર્ણુજ્વર આવે છે. તાવને લીધે શીકા ગાલ ઉપર સ્થેજ લાલી જણાય છે. આંખો વધારે તેજવાળી જણાય છે. દરદ મટી જશે એવી દરદીને સંપૂર્ણ આશા હોય છે. થોડો વખત વળી દરદીને શરીરે સાડું રહે છે. વળી પાછું દરદ ઉઘલે ભારે છે. દરદીનું શરીર તદ્દન નખાઈ મથેલું હોય છે

છતાં તેને મોટા મોટા વિચારો આવે છે. આ અર્થમાં ચિન્હો ક્ષયના દરદીમાં સાધારણ રીતે જોવામાં આવે છે.

ક્ષયનાં સંધાનાં ચિન્હોમાં પણ અલગમમાં કોહીનું પડવું, ઉધરસ તથા શરીરનું ધસાતું જવું એ ચિન્હો વધારે જોવામાં આવે છે. ઉધરસ પ્રથમ સુકી આવે છે અગર તેમાં શીણવાળો અલગમ પડે છે. જેમ જેમ દરદ વધતું જાય છે તેમ તેમ અલગમ ઘાટો થતો જાય છે; અને તેનો રંગ લીલાશ કે પીળાશ વાળો થતો જાય છે. ક્ષયના દરદીનાં ઝાંખા લીલા રંગના અલગમનો આકાર ગોળ હોય છે. તે અલગમ પાણીમાં છુડતો નથી પણ પાણીની સપાટી નીચે તરે છે. આવી જાતના અલગમથી દરદીને ક્ષય છે એમ માની લેવાનું નથી; કારણ કે આવો અલગમ દીર્ઘ ઉધરસમાં પણ જોવામાં આવે છે. ક્ષયના છેવટના ભાગમાં અલગમ એકરસ થઈ જાય છે અને તે રાખોડીયા રંગનો તથા પર જેવો લાગે છે. મૂકમદર્શક ચંદ્રથી આવા અલગમમાં વાયુકોષનાં પરમાણુઓ, પરમય થઈ ગયેલ સ્વેત રજકણો, અને સ્થિતિસ્થાપક તંતુઓ જોવામાં આવે છે. જે વાયુકોષનાં સ્થિતિસ્થાપક તંતુઓ જોવામાં આવે તો ક્ષયની ખાત્રી થાય છે.

અલગમમાં ક્ષયનાં જંતુઓ જણાય તો તે દરદ ક્ષયજ હોવું જોઈએ. ઉપરાઉપર અલગમની તપાસ કરતાં પણ જો તેમાં ક્ષયજંતુઓ ન જણાય તો ક્ષય હોવા સંભવ નથી. અલગમમાં ક્ષયજંતુઓની સંખ્યા દરદના વિસ્તાર તથા જોરના પ્રમાણમાં હોય છે. જો ક્ષય સ્થેજ થઈને બંધ પડી ગયો હોય તો તે જંતુઓ ઓછા પ્રમાણમાં હોય છે અગર બિલકુલ હોતાં નથી.

ગરમીનાં દરદને લઈને ફેફસાનું ખવાઈ જવું, ફેફસાંનો દીર્ઘ વરમ, વાયુનળીઓની વિસ્તૃતતા તથા ફેફસાંના મડામાં આ જંતુઓ હોતાં નથી. જેમ અલગમમાં ક્ષયજંતુઓ હોવાથી દરદ ક્ષય છે એમ સિદ્ધ થાય છે તેમ જો ક્ષયજંતુઓ ન દેખાય તો તે દરદ ક્ષય નથી એમ માની લેવાનું નથી; તો પણ શ્વાસમાર્ગના ઉપલા ભાગમાં બહારથી

ક્ષયજંતુઓ અચાનક આવી જવાથી તેઓ કોઇવાર બલગમમાં દેખાય છે.

ક્ષયના દરદીને આંતરડાંના રસપડના વરમને લીધે ઝાડો થઇ આવે છે જે બંધ કરવો બહુજ મુશ્કેલ પડે છે. ક્ષયના દરદીમાં દાંતનાં પેદાંની કૈર ઉપર રાત્રી લીટી હોય છે. કોઇમાં તે તદ્દન ઝાંખી તથા નાની હોય છે અને કોઇમાં તે પહોળા તથા મોટી હોય છે; પણ આ લીટીથી ક્ષય છે એમ માની લેવું નહીં. ક્ષયના દરદીના નખ વિચિત્ર પ્રકારના હોય છે. આંગળીઓનાં ટેરવાં સ્હેજ ઝડાં થઇ ગયેલાં હોય છે; અને નખ તે ઉપર વળેલો હોય છે, તે વચ્ચે આવેલો હોય છે, અને બાજુએ ઢળતો હોય છે. તેની સપાટીમાં ચીરા પડ્યા હોય છે અને તેનો રંગ ઝાંખો આસમાની હોય છે. ફેફસાંના રસપડના દીર્ઘ વરમમાં તથા હૃદયના રોગોમાં પણ આવા નખ જોવામાં આવે છે.

ફેફસાંમાં ક્ષયના પ્રસરવાના જોરના પ્રમાણમાં દરદીને તાવ ઓછો વધતો આવે છે. ક્ષયનો જીર્ણુજ્વર કોઇવાર ટાઢીયા તાવ તરીકે ભુલાઇ જાય છે; અને તેમાં વળી, વારંવાર ટાઢ આવવાથી, તથા પરસેવો વળવાથી ભુલાવો ખાઈ જવાનો વધારે સંભવ રહે છે. દરદીના છેવટના ભાગમાં શરીરની ગરમી ધણી ઓછી થઇ જાય છે. ક્ષયનું નિદાન કરવામાં ઉષ્ણતા-માપક યંત્રનો ખીજ રીતે પણ ઉપયોગ થાય છે. છાતીના આગલા ભાગ ઉપર એક બાજુએ ખીજ અને ત્રીજી પાંસળાઓ વચ્ચેની જગ્યામાં સપાટીનું ઉષ્ણતા માપક યંત્ર દાખીને મુકવું. આમ કરવાથી, જો ખીજ બાજુ કરતાં અગર શરીરની કુદરતી ગરમી કરતાં તે બાજુએ વધારે ગરમી જણાય તો તે સ્થળ નીચે ફેફસાંમાં ક્ષયના દાણા હોવા જોઇએ. ક્ષયની શરૂઆતમાં આ સ્થાનિક ઉષ્ણતા દરદીના વિસ્તારના પ્રમાણમાં હોય છે. તન્દુરસ્તીમાં છાતીની દીવાલની ઉષ્ણતા ૯૬. ૮ ડીગ્રી હોય છે. ક્ષયમાં ૯૯. ૩ અગર તેથી વધારે હોય છે; અને જ્યારે

ક્ષયને લીધે ફેફસાંમાં ચરબીમય ફેરફારો થતા હોય ત્યારે તેથી પણ વધુ હોય છે. તે વખતે શરીરમાં જેટલી તાવની ગરમી હોય તેથી વધારે ગરમી આવે રથળે હોય છે.

જો ફેફસાંના શિખરમાં શ્વાસધ્વનિમાં ફેરફાર થયેલો જણાય અગર તે રથળે ખીજા અવાજો સંભળાય; જો હાંસડીની ઉપર કે નીચેના ભાગમાં કે ખભાના હાડકાંની ઉપરના ભાગમાં ઠોકતાં બેદો અવાજ આવે; જો આ ચિન્હોની સાથે છાતીનો આગલો ભાગ બેસી ગયો હોય; જો શ્વાસોશ્વાસની ક્રિયામાં છાતી તે રથળે અપૂર્ણ રીતે પુલતી હોય; જો દરદીને શ્વાસ ભરાઇ આવતો હોય; જો ઉધરસ હોય અને ધિમે ધિમે અશક્તિ વધતી જતી હોય તો ક્ષય શરૂ થઇ ચુક્યો છે એમ સમજવું; આની વધારે ખાત્રી કરવા માટે બલગમમાં ક્ષય જંતુઓની તપાસ કરવી. વળી જે રથળે દરદ હોય છે તે રથળે દાખતાં કે ઠોકતા પીડા થાય છે. જે રથળે ફેફસાંમાં ખાડો પડ્યો હોય તે રથળે હૃદયના ધબકારા ધણીજ સ્પષ્ટતાથી સંભળાય છે, અને ખીજા પાંસળાની ઉપરનો ભાગ હૃદયના ધબકારાની સાથે ઉપડતો જણાય છે.

ક્ષયની શરૂઆતમાં અને ફેફસું નરમ પડે તે પહેલાં લોહીનાં સ્વેત રજકણોની સંખ્યામાં વધારો ઘટાડો થતો નથી; પણ જ્યારે ફેફસાંમાં ખાડા પડે છે ત્યારે તે રજકણોની સંખ્યા બહુ વધી જાય છે.

નીચેનાં દરદો અને ક્ષય વચ્ચે નિદાન કરવું ખાસ જરૂરનું છે:—

૧. શ્વાસનળીઓના રસપડનો દીર્ઘ વરમ (દીર્ઘ ઉધરસ).
૨. ફેફસાંમાં કોદલા ઉઠવા. ૩. વૃદ્ધાવસ્થાની ઉધરસ. ૪. ફેફસાંનો દીર્ઘવરમ. ૫. ફેફસાંના રસપડનો દીર્ઘવરમ. ૬. ફેફસાંનું વિદ્રધિ. ૭. ગરમીના દરદને લીધે ફેફસાંમાં થતા ફેરફારો. ૮. શ્વાસનળીઓની વિસ્તૃતતા. ૯. ફેફસાંનું ગડ. ૧૦. ફેફસાંનો સડો. ૧૧. દુર્ગંધવાળી ઉધરસ. ૧૨. એમ્પાઇમા. ૧૩. ફેફસાંના રસપડમાં પ્રવાહીનો ભરાવો.

૧. શ્વાસનળીઓના રસપડનો દીર્ઘ વરમ (દીર્ઘ અગર જુની ઉધરસ).

ક્ષયની પ્રથમ સ્થિતિ અને દીર્ઘ ઉધરસ વચ્ચે નિદાન કરવામાં ઘણીવાર ભુલ થઈ જાય છે. ફેફસાંના શિખર ઉપર ઠોકતાં જો બોદો અવાજ નીકળે અને તે સ્થળે જો શ્વાસધ્વનિમાં ફરક જણાય તો તે દરદ ક્ષય છે એમ સુચવે છે. જો બોદો અવાજ ન સંભળાતો હોય તો દરદીના કુટુંબમાં કોઈને ક્ષય થયાની હકીકત છે કે નહીં; ક્ષયનો ચેપ લાગે એવો પ્રસંગ દરદીને પડ્યો છે કે નહીં; તેને બલગમમાં લોહી પડ્યું છે કે નહીં; ફેફસાંના શિખરમાં ફેરફાર થયાનાં ચિન્હો જણાય છે કે નહીં; ઉધરસ હમેશાં રહ્યા કરે છે કે નહીં; અને અશક્તિ દિનપરદિન વધતી જાય છે કે નહીં; એ બાબતો ચોક્કસ કરવાથી ક્ષય અને દીર્ઘ ઉધરસ વચ્ચે ભુલાવો ખાવાનો સંભવ નહીં રહે.

૨. ફેફસાંમાં ફેદલા ઉઠવા:—

ફેફસાંમાં ફેદલા ઉપડ્યા હોય તો તે સ્થળે ઠોકતાં બોદો અવાજને બદલે તન્દુરસ્ત છાતી ઠોકતાં આવે એવો પોકળ અવાજ આવે છે. શ્વાસધ્વનિ બહુ મંદ સંભળાય છે અને શ્વાસ બહુ ચડી આવે છે. ફેફસાંમાં ફેદલાને લીધે જે તાવ આવે છે તેના કરતાં ક્ષયમાં વધારે તાવ રહે છે.

૩. વૃદ્ધાવસ્થામાં:—જે જીર્ણ ઉધરસ થાય છે તેની અને ઘડપણમાં થતા ક્ષયની વચ્ચે નિદાન કરવું સહેલું છે. જો છાતી ઠોકતાં બોદો અવાજ નીકળે તો ક્ષય હોવો જોઈએ. જો પોકળ અવાજ નીકળે તો જીર્ણ ઉધરસ હોવી જોઈએ.

૪. ફેફસાંનો દીર્ઘ વરમ:—ફેફસાંના દીર્ઘ વરમમાં ક્ષયને મળતાં ઘણાં ચિન્હો હોય છે. પણ તેમાં ફેફસાંનો તિક્ષણ વરમ આગળ થઈ ગયાની હકીકત હોય છે. વળી આ દરદમાં ક્ષય જેટલી અશક્તિ થતી નથી. બલગમમાં કોઈ દિવસ લોહી પડતું નથી અને છાતી

ઠોકતાં બોદો અવાજ નીકળવો વિગેરે ફેફસાંનાં ઘટ થઇ ગયાનાં ચિન્હો એક ફેફસાંના નીચેના ભાગમાં જણાય છે. ફેફસાંના દીર્ઘ વરમમાંથી ક્ષય થવા સંભવ છે.

૫. ફેફસાંનો દીર્ઘ વરમ:—હમેશ થોડી થોડી ઉધરસ રહેવી, શરીરનું દુબળું પડતું જવું તથા છાતી ઠોકતાં બોદો અવાજ નીકળવો એ ચિન્હો ક્ષયમાં તેમજ ફેફસાંના રસપડના દીર્ઘ વરમમાં હોય છે. છાતીના નીચેના ભાગમાં બહુજ બોદો અવાજ નીકળવો, તે સ્થળે શ્વાસધ્વનિનો સંપૂર્ણ અભાવ, દરદીના બોલવાથી છાતીની દીવાલના ધ્રુજવાનો અભાવ, અને દરદવાળી બાજુ ખીજ બાજુ કરતાં મોટી હોવી, એ ચિન્હો ફેફસાંના રસપડના દીર્ઘ વરમમાં જેવામાં આવે છે. ક્ષયનાં ચિન્હો ફેફસાંનાં શિખરમાં હોય છે. ક્ષયમાં બાહ્ય-શ્વાસ લાભો હોય છે અને ફેફસું નરમ થયાનાં ચિન્હો તથા પરપોટાવત્ ધ્વનિ વિગેરે ક્ષયમાં સંભળાય છે. વળી ફેફસાંનાં રસપડના દીર્ઘ વરમનાં ચિન્હો ક્ષયનાં ચિન્હો જેટલાં સખ તથા ભયંકર હોતાં નથી. ફેફસાંનાં રસપડના દીર્ઘ વરમને લીધે જે તે રસપડમાં પરનો જમાવ થયો હોય, તેપણુ તાવ ક્ષયના તાવ જેટલો સખ હોતો નથી, દરદી બહુ દુબળો પડતો નથી, રાત્રીનો પરસેવો દરદીને નીચેની નાખે તેટલો હોતો નથી, ઉધરસ થોડી આવે છે અને બલગમમાં કદી લોહી પડતું નથી. આ દરદમાં જે છાતી ખેસી જાય તો તે એકજ બાજુ ખેસી જાય છે; જ્યારે ક્ષયમાં વહેલા મોટી બન્ને બાજુ ખેસી જાય છે.

ફેફસાંનાં રસપડમાં જે પ્રવાહીનો જમાવ થયો હોય તો કોઇ-વાર તે રસપડમાં ક્ષયની શરૂઆત થાય છે. એમ અને ત્યારે બલગમમાં લોહી પડવા માંડે છે; શરીર જલ્દીથી ધસાતું જાય છે અને ક્ષયનો વિચિત્ર પ્રકારનો તાવ આવવા માંડે છે. તેપણુ ક્ષયની ખાત્રી કરવા માટે બલગમમાં ક્ષયજંતુઓની તપાસ કરવાની આવશ્યકતા છે.

૬. ફેફસાંનું વિદ્રધિ:—ક્ષયની પેઠે ફેફસાંનાં વિદ્રધિમાં ઉધરસ, રાતનો પરસેવો, લોહીની ઉલટી, શરીરની ક્ષીણતા તથા ફેફસું

નકર થયાનાં ચિન્હો હોય છે. વિદ્રધિનાં ચિન્હો એકજ ફેફસાંમાં હોય છે; અને છાતીની એકજ બાજુ બેસી ગયેલી અગર ઉપસેલી હોય છે. વિદ્રધિમાં છાતી ઠોકવાથી બહુજ બોદો અવાજ નીકળે છે. શ્વાસધ્વનિ મોટો તથા ઝૂંકેતો સંભળાય છે; અને જો વિદ્રધિને લીધે શ્વાસનળી દબાઈ ગઈ હોય તો તેને લગતા ભાગમાં શ્વાસધ્વનિ બહુ જ મંદ સંભળાય છે, અગર તેનો અભાવ હોય છે; અને બોલવાથી છાતીની દિવાલ ધ્રુજતી નથી. વળી વિદ્રધિમાં પરપોટાવત્ ધ્વનિ હોતા નથી. વિદ્રધિમાં શ્વાસ કોઈવાર ભરાઈ આવે છે. હાંસડીની પાસેના રસપીંડો મોટા થઈ ગયેલા હોય છે અને છાતી તથા હાથ ઉપરની નસો બહુ મોટી દેખાય છે. વિદ્રધિમાં તાવ હોતો નથી.

વિદ્રધિવાળા દરદીના બલગમમાં ક્ષયજંતુઓ હોતાં નથી. વળી શરીરના બીજા ભાગોમાં પણ વિદ્રધિના ગાંઠા વહેલા મોડા ઉત્પન્ન થાય છે. ક્ષય તથા ફેફસાંનું વિદ્રધિ કોઈ દિવસ એક સાથે હોતાં નથી. ક્ષયમાં થતું શ્વેદન થોડો વખત રહીને મટી જાય છે અને ફરતું ફરે છે. વિદ્રધિમાં થતું શ્વેદન એકજ સ્થળે રહે છે અને ઘણું સખત હોય છે.

૭. ગરમીનાં દરદને લીધે ફેફસાંમાં થતા ફેરફારો:— ગરમીને લીધે ફેફસાંમાં ગાંઠા થાય છે ત્યારે તેનાં ચિન્હો ક્ષયને ધણું મળતાં આવે છે. ગરમીના ગાંઠા એકજ ફેફસાંમાં થાય છે. ખાસ કરીને જમણા ફેફસાંમાં વધારે જોવામાં આવે છે. તેઓ ફેફસાંના નીચેના ભાગમાં અગર ફેફસાંના ઉપલા વિભાગના નીચેના ભાગમાં હોય છે. તે ગાંઠા, પાસેના ભાગમાં પ્રસરવાને બદલે એકજ સ્થળે રહે છે; અને તેને લીધે લોહીની ઉલટી, જ્વર, રાત્રીનો પરસેવો, શરીરની ક્ષીણતા, સખત ઉધરસ કે પરપોટાવત્ ધ્વનિ એ ચિન્હો થતાં નથી. પણ દરદના જોરના પ્રમાણ કરતાં શ્વાસ વધારે ચઢી આવે છે. વળી, દરદીને ગરમી થયાની હકીકત હોય છે. પગના નળા ઉપર, કપાળમાં કે હાંસડી ઉપર ગરમીના ગાંઠા જોવામાં આવે છે. ગરદન

પછવાડેના તથા કોણી ઉપરના અંદરના ભાગના રસપીંડ કઠણ તથા મોટા થયેલા હોય છે. ક્ષયના દરદમાં સ્તનના નીચલા ભાગમાં દુધાવો થાય છે. ગરમીમાં સ્તનના ઉપરના ભાગમાં દુધાવો થાય છે. ગરમીમાં રાત્રે પરસેવો વળતો નથી; તથા અશક્તિ કરી નાખે એવો તાવ પણ નથી આવતો. ગરમીવાળા બલગમમાં ક્ષયજન્યુઓ હોતાં નથી. ગરમીમાં બલગમ બહુજ ગંધાય છે. શ્વાસનળી અથવા મોટી શ્વાસનળીનું સંક્રાન્ત્ય હોય તો તે ગરમીથી હોવા વધારે સંભવ છે.

ક્ષયમાં ફેફસું પોચું પડીને તેમાં ખાડા પડે તે પહેલાંની સ્થિતિ સાથે ઉપર કહેલાં દર્દોને બુલાવો થાય છે. ફેફસાંમાં ખાડા પડ્યા પછી નીચેનાં દર્દો સાથે બુલાવો થવા સંભવ રહે છે; તેનું નિદાન નીચે આપ્યું છે.

૮. શ્વાસનળીઓની વિસ્તૃતતા:—આ દરદમાં શ્વાસનળીઓ પહોળી થઇ જાય છે. શ્વાસનળીઓ કાંતો આખી પહોળી થઇ જાય છે અગર એક સ્થળે પહોળી થઈ દડા જેવી થઇ જાય છે. જે શ્વાસનળીઓ સળંગ પહોળી થઇ હોય તો ખૂબ બલગમની સાથે દીર્ઘ ઉધરસનાં ચિન્હો થાય છે. જે દડા જેવી થઇ હોય તો ફેફસાંમાં ક્ષયના ખાડાને લગતાં ચિન્હો હોય છે. પણ તેમાં તન્દુરસ્તી લથડતી નથી. બલગમમાં લોહી પડતું નથી; અને રાત્રે પરસેવો વળતો નથી. વળી શરીર દુબળું પડતું નથી. દરદીને સાધારણ રીતે તાવ હોતો નથી. છાતીમાં દરદ થવું એ શ્વાસનળીઓની વિસ્તૃતતામાં કેટલીકવાર પ્રથમ ચિન્હ હોય છે.

આ ઉપરથી એમ સમજવું કે જ્યારે ફેફસાંમાં આપણને ખાડાનાં ચિન્હો જણાય અને શારીરિક ચિન્હો ન હોય તો શ્વાસનળીઓની વિસ્તૃતતા હોવા સંભવ છે. તેમાં વળી જે ખાડા ફેફસાંના ઉપરના વિભાગમાં હોવાને બદલે વચલા કે નીચલા વિભાગમાં હોય તો તે દરદ ક્ષય હોવા સંભવ નથી. શ્વાસનળીઓની વિસ્તૃતતાનાં ચિન્હો છાતીમાં તેજ સ્થળે રહે છે. ક્ષયના ખાડાનાં ચિન્હો

છાતીમાં આગળ પ્રસરતાં જાય છે. ક્ષય કરતાં શ્વાસનળીઓની વિસ્તૃતતામાં બલગમ ધણો વધારો પડે છે. તે પરમય ખાટો તથા તેલ જેવો હોય છે. શ્વાસનળીઓની વિસ્તૃતતા ધણો વખત ચયાં હોય તો બલગમ દુર્ગંધવાળો હોય છે. તેમાં ક્ષયજન્યુઓ હોતાં નથી. શ્વાસનળીઓની વિસ્તૃતતામાં ઉધરસ હમેશાં ચાલુ રહે છે; અને ખાસ કરીને, સવારના પહોરમાં સ્હેજ ઉધરસ આવીને, પહોળી થઇ ગયેલી શ્વાસનળીઓમાં રાત્રે એકઠો થયેલો બલગમ સામટો નીકળી જાય છે. શ્વાસનળીઓની વિસ્તૃતતામાં શુષ્ક મોટા પરપોટાવત્ ધ્વનિ થાય છે.

૯. ફેફસાંનું ગડઃ—ફેફસાંનાં ગડમાં, ફેફસાંના તિક્ષણ વરમને લગતાં ચિન્હો હોય છે. તે ગડ ધ્રુટે ત્યારે ઉધરસમાં એકસામકું ઘણું પર નીકળે છે. પર નીકળી ગયા પછી ગડને ડેકાણે ખાડાનાં ચિન્હો જણાય છે. આ ખાડો સાધારણ રીતે રજાઇ જાય છે અને ચિન્હો અદરય થવાને બદલે ઉલટાં વધતાં જાય છે. ફેફસાંના ગડમાં નીકળતો બલગમ, પરમય, ગંધાતો તથા ઘણો હોય છે. તેમાં ફેફસાંના સ્થિતિસ્થાપક તંતુઓ હોય છે. ફેફસાંનું ગડ સાધારણ રીતે ફેફસાંના નીચલા ભાગમાં હોય છે; અને તે એકજ ફેફસાંમાં હોય છે. નાકના, સ્વરનળીના તથા અન્નનળીનાં દરદોમાં ફેફસાંનું ગડ થાય છે. ફેફસાંનાં ગડમાં ચહેરો બદલાતો નથી. ઉધરસ થોડી આવે છે અને શ્વાસ લેવામાં મુશ્કેલી પડતી નથી.

૧૦ ફેફસાંનો સડો—આ દરદમાં ફેફસાંના ખાડાને લગતાં ચિન્હો જોવામાં આવે છે. ફેફસાંનો તિક્ષણ વરમ, ટાઇફોઇડ તાવ, અને ફેફસાંના જખમને લીધે, તથા છાતી ઉપર ધા વાગવાથી, લોહી વિકારથી, મધુપ્રમેહથી, રક્તગડનાં બળાણથી અને ફેફસાંની પોષણ-કારક કોષ રક્તનળી બંધ થઇ જવાથી ફેફસાંનો સડો થાય છે. આ દરદનાં ચિન્હો નીચે પ્રમાણે હોય છે:—દરદી જલ્દીથી તદન નખાઇ જાય છે; શ્વાસ લેવામાં બહુ મુશ્કેલી પડે છે; ચહેરો બહુજ શીકો

પીડી જાય છે, નાડી ત્વરિત હોય છે. ફેફસાંમાંથી લોહી પડે છે. સ્તરીર દુખળું થઇ જાય છે, ઉધરસ આવે છે અને તેની સાથે લીલા અગર ભુરા રંગનો પરમય બલગમ ધણો પડે છે. આ ચિન્હો ક્ષયમાં પણ જોવામાં આવે છે. પણ ફેફસાંના સડામાં દરદીનો શ્વાસ તથા બલગમ અસલ દુર્ગંધવાળો હોય છે. દરદી ઉધરસ ખાય ત્યારે તો આ દુર્ગંધ અતિશય હોય છે. ફેફસાંનો સડો ફક્ત એકજ ફેફસાંમાં તથા તેના નીચલા ભાગમાં થાય છે. ક્ષયમાં દુર્ગંધ કેટલીકવાર આવે છે પણ તે થોડો વખત હોય છે. સડાની દુર્ગંધ એમને એમ આવ્યા જ કરે છે. ક્ષયનો બલગમ ભુરા રંગનો હોતો નથી. સડાનો બલગમ સાધારણ રીતે ભુરો હોય છે.

૧૧. દુર્ગંધવાળી ઉધરસમાં ફેફસું ખવાઈ જવાનાં ચિન્હો હોતાં નથી.

૧૨. એમ્પાઈમા:—ફેફસાંના રસપડમાં ૫૩ ભરાય તે દરદને એમ્પાઈમા કહે છે. આ દરદમાં દરદીને તાવ આવે છે, પરસેવો વળે છે, દરદી દુખળો થતો જાય છે, તેને ઉધરસ આવે છે, અને બલગમ ૫૩ જેવો પડે છે. પણ એમ્પાઈમાની અંદર ફેફસાંનાં શિખરમાં દરદનાં ચિન્હ હોતાં નથી.

૧૩. ફેફસાંનાં રસપડમાં પ્રવાહીનો ભરાવો—(ક) ફેફસાંનાં રસપડમાં પાણી ભરાવાથી, હાંસડી નીચે ઠોકવાથી ઉંચો અવાજ આવે છે; અને તેની સાથે વાઈસ્વનિ ઉંચો હોય છે; અને શ્વાસધ્વનિ જાણે મોટી નળીમાંથી પસાર થતા પવનના અવાજ જેવો હોય છે. આ દરદમાં કોઈવાર તાવ તથા શ્વાસ લેવાની મુશ્કેલી પણ હોય છે. આ દરદના ચિન્હો છાતીના નીચલા ભાગમાં જણાય છે; આ દરદની હકીકત ક્ષયની હકીકત કરતાં જુદા પ્રકારની હોય છે.

(ખ) રોજન કીરણોથી તપાસતાં દર્દવાળું ફેફસું કાળું જણાય છે. પણ ક્ષયની ખાત્રી માટે આ સાથે બીજાં ચિન્હો પણ ધ્યાનમાં લેવાં જોઈએ.

(ગ) લોહીની ઉલટી ઉપરથી ક્ષયનું નિદાન:—જો લોહીની ઉલટીજ મુખ્ય ચિન્હ હોય તો તે લોહી હોજરીમાંથી નહીં પણ ક્રૂત ફેફસાંમાંથી આવે છે તેની ખાત્રી કરવી. આ બાબતમાં દર્દીની વાત ઉપર લેરોસો રાખવા જેવું નથી. ફેફસાંમાંથી આવતું લોહી ઉધરસમાં નીકળે છે અને તે લાલ, ચળકતું તથા શીણવાળું હોય છે. કોઈવાર તે નીકળ્યા પહેલાં ગળામાં સળવળાટ થાય છે અગર ઉબકા આવે છે. ક્ષયની લોહીની ઉલટીમાં ક્ષયના જંતુઓ હોય છે. હોજરીમાંથી આવતું લોહી ખાટું, ખોરાક સાથે મળેલું તથા જમી ગયેલ હોય છે. પાંદુરોગવાળા દરદીનું ઓશીકું સવારે ઉઠી વખતે કેટલીકવાર લોહીવાળું જણાય છે. પણ આ લોહી પેદાં તથા ગાલમાંથી આવે છે અને તે યુક સાથે મિશ્રિત હોય છે. ટોંગી લોકો આ રીતે મોઢાંમાંથી લોહી કાઢે છે. પુરપુરા નામના દરદમાં કોઈવાર ફેફસાંમાંથી લોહી પડે છે, પણ તે દરદનાં ચિન્હો જુદાં હોય છે. હૃદયરોગમાં ઘણીવાર શ્વાસમાર્ગમાંથી લોહી પડે છે. તરૂણ પુરૂષોમાં હૃદયના ક્યંકુરા પડદાના સંક્રાન્તમાં ઉધરસ આવે છે, દમ ચડે છે અને ઉધરસમાં લોહી પડે છે. દરદીનું હૃદય તપાસવાથી દર્દનું નિદાન તરત થાય છે.

(ઘ) -ટયુબરક્યુલીનથી નિદાન:—ડાક્ટર કૉકના ટયુબરક્યુલીનથી પણ કોઈવાર નિદાન કરવામાં આવે છે. ટયુબરક્યુલીન એ ક્ષયજંતુઓને વૃદ્ધિ પમાડીને તેનું ઝીસરીનમાં કાઢેલ સત્ત્વ છે. ક્ષયવાળા દરદીની ત્વચા નીચે તેની પીચકારી મારવાથી તે દરદીને તાવ આવે છે. ક્ષયમુક્ત દરદીને તાવ નથી આવતો. નિદાનવાસ્તે આ ટયુબરક્યુલીન બહુજ થોડી માત્રામાં વાપરવાનું છે; અને જો દરદીને તાવ ન હોય, દર્દ વધારે ન હોય, અને દ્વિતીય ચેપ ન લાગેલ હોય તોજ વાપરવું. જો ક્ષય હોય તો દરદીને પીચકારી માર્યા પછી ૩૬ કલાકની અંદર એક ડીમી તાવ આવે છે. આ ચિન્હ કરતાં વધારે અસર ત્રાટે પ્રયત્ન કરવો નહીં.

પીચકારી માથાં પહેલાં ટયુબરક્યુલીનને કારબોલીક એસીડના સેંકડે ૩ ટકાના મિશ્રણમાં મેળવવું; અને પીઠની કે નિતંબની ત્વચા નીચે એક ફરદી દીઠ એક મીલીગ્રામ નાખવું. જો આથી ત્રણ દિવસમાં તાવ ન આવે તો બે મીલીગ્રામ વાપરવું, તે છતાં પણ જો બીજા ત્રણ દિવસમાં કાંઈ તાવ ન આવે તો ત્રણ મીલીગ્રામ વાપરવું. આમ કર્યા છતાં કાંઈ ન થાય તો ક્ષય નથી એ ચોક્કસ થાય છે. ટયુબરક્યુલીનનું આલ્કોહોલીક પ્રેસીપીટેટ પણ ક્ષયના નિદાન વાસ્તે વપરાય છે. આ પ્રેસીપીટેટની પીચકારી પોપચાનાં રસપડમાં નખાય છે. જો રસપડ લાલ થાય તો ક્ષયનું બીજા શરીરના કોષ પણ ભાગમાં રોપાઈ ગયું છે એમ સમજવું. પછી ભલે તે બીજા વૃદ્ધિની અગર શાન્તિની સ્થિતિમાં હોય.

પણ નિદાનની આ રીત બયંકર છે. કારણ કે તેથી કૃષ્ણ મંડળનો વરમ અગર દીર્ઘ બીલ થાય છે, જે કેટલાક મહીના સુધી રહે છે.

ક્ષયની પ્રકૃતિવાળા છોકરાંઓમાં કૃષ્ણમંડળનો વરમ થતાં વાર નથી લાગતી. તેઓમાં આ રીત અજમાવવી બયંકર છે.

ટયુબરક્યુલીનથી બીજી રીતે પણ નિદાન થઈ શકે છે. એક સ્વળે ત્વચાને ચાર ટેકાણે ખણવી. તેમાંથી બેમાં ટયુબરક્યુલીન ધસવું, અને બેમાં નહીં. જેમાં ધસ્યું હોય ત્યાં જો એક બે દિવસમાં નાની ફાડકીઓ જેવું જણાય તો ક્ષય છે એમ સમજવું. આ રીત છોકરાંઓમાં અજમાવવી વિશ્વાસપાત્ર છે. મોટા માણસોમાં આ રીત અજમાવવી નહીં. પણ આ રીતથી કોઈવાર માથું દુખે છે, તાવ આવે છે, ઉલટી થાય છે અને બેચેની અગર ઘેન જેવું જણાય છે.

(૬)—ક્ષયમાં લોહીની સ્થિતિ:—

૧. ક્ષયની શરૂઆતમાં લોહી રીકું પડી જાય છે.
૨. લોહીનાં “ગ્લુસ પેપ્સ” નામનાં રજકણોની સંખ્યા વધે છે.
૩. રક્ત રજકણોમાં કાંઈ ફેરફાર જોવામાં આવતો નથી.

૪. હીમોઝ્વોખીન ઓછું થઇ જાય છે.
૫. કોઈવાર રક્ત રજકણો અને હીમોઝ્વોખીન બંને કમિ થઇ જાય છે.
૬. શ્વેત રજકણોમાં પોતામાં કંઈ ફેરફાર થતો નથી; પણ:-
- અ. દરદની શરૂઆતની સ્થિતિમાં તેમની સંખ્યા કુદરતી ઝેટલી હોય છે.
- બ. લોહીની ઉલટી થયા પછી તે વધે છે.
- ક. જો ફેફસાંમાં ખાડા હોય તો તેમની સંખ્યામાં વધારો નથી હોતો. જો તેમની સંખ્યામાં વધારો હોય છે તો ફેફસાંમાં ખાડા નથી હોતા.
- ડ. જો ક્ષયવાળાં ફેફસાંની આસપાસના ભાગનો તિક્ષણ વરમ થાય તો કેટલીકવાર શ્વેત રજકણોની સંખ્યામાં વધારો જોવામાં આવે છે.
- ઈ. તંતુમય ક્ષયમાં વધારો નથી હોતો.
- ફ. જો તાવ ન હોય તો શ્વેત રજકણોની સંખ્યા વધતી નથી. જો ફેફસાંમાં પરમય જંતુઓ હોવાને લીધે તાવ આવે તો શ્વેત રજકણોની સંખ્યામાં વધારો થાય છે; જો તેમ ન હોય તો વધારો નથી હોતો.

(૬) ક્ષયનાં જંતુઓ:—ક્ષયવાળા દરેક દરદીના બલગમમાં સાધારણ રીતે ક્ષયનાં જંતુઓ હોય છે; અને જ્યાં ક્ષયની શંકા રહેતી હોય ત્યાં ક્ષયજંતુની તપાસ કરી ખાત્રી કરવી. ક્ષયજંતુની એક અથર બે વાર તપાસ કરતાં તેઓ ન મળે તો તેથી ફેફસાંમાં તેઓનો અભાવ છે એમ ન સમજવું. કારણ કે જો ઉપરાઉપરી ધણીવાર તપાસ કરી હોય તો ક્ષયમાં તેઓ વહેલાં મોડાં પણ અવશ્ય મળી આવે છે. કોઈવાર તો લોહીની ઉલટીમાં પણ તેઓ જણાય છે. ખાડાઓના પરમય રસમાં તેઓ હોય છેજ અને તે વળી મોટી સંખ્યામાં. તંતુમય ક્ષયના બલગમમાં તેઓ બહુજ મુશ્કેલીથી મળે છે અને કોઈવાર હોતાં પણ નથી.

એટલું તો સિદ્ધ થયું છે કે દર્દના જોરને અને તેમની સંખ્યાને કાંઈ સંબંધ નથી. પણ ન્યારે ફેફસું જલ્દીથી ખવાતું જતું હોય ત્યારે તેમની સંખ્યા મોટી હોય છે; અને જેમ જેમ દર્દ શાન્ત થતું જતું હોય તેમ તેમ તેમની સંખ્યા ઘટતી જાય છે; અને જે દરદ તદન બંધ પડી જતો તો તે પણ બલગમમાં આવતાં બંધ પડે છે, અગર બલગમજ પડતો નથી. તપાસ કરતાં દરેક વખતે જંતુઓ જણાય તો દર્દ જોરમાં હોવું જોઈએ એમ કાંઈ નથી.

(ફ)-સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રથી બલગમની તપાસ:—ક્ષયના બલગમમાં વિધવિધ જાતના પાસા, વાયુકોષના અને પરના પરમાણુઓ, રક્તરજકણો, અને ખીજ કેટલીક જાતના જંતુઓ હોય છે. આ ચીજો કાંઈ ક્ષયમાં હોય છે એમ નથી. ક્ષયનાં લક્ષણિક તો સ્થિતિસ્થાપક તંતુઓ અને ક્ષયનાં જંતુઓ છે. બલગમની તપાસ ખાસ કરીને સ્થિતિસ્થાપક તાંતણાની અગર ક્ષયજંતુની ખાત્રી કરવા માટે કરવી પડે છે.

સ્થિતિસ્થાપક તંતુઓ જુદા જુદા અગર જથ્થામાં જોવામાં આવે છે. તે ગુચળાંના આકારમાં જોવામાં આવે છે. તેની શાખાઓ જાળા જેવી પથરાયલી હોય છે. આમાં વાયુકોષની રચનાનો અંશ પણ હોય છે. ન્યારે ફેફસું જલ્દીથી નરમ પડી ખવાતું જતું હોય છે ત્યારે બલગમમાં ફેફસાંના કાંઈ ભાગ પણ કાઢવાર આવે છે. આ ભાગમાં વાયુકોષની સૂક્ષ્મ રચના ઘણી ચોખ્ખી રીતે માલુમ પડે છે. જે બલગમમાંથી કેટલોક પરમય ભાગ લઈને તેને એક ચોકખા કાચના કટકા ઉપર પ્રસાર્યો હોય અને તેના ઉપર ખીજો કાચનો કટકો દાખીને કોઈ કાળા ચીજ ઉપર રાખીને જોયું હોય તો તે બલગમમાં સ્થિતિસ્થાપક તંતુ જુદા ખીજા રંગનાં ટપકાં જેવાં લાગે છે.

એક ઝાંસ પાણીમાં ૨૦ ગ્રેન કૉસ્ટીક સોડા નાખી તેમાંથી બલગમના જેટલું પાણી લેવું. બલગમ અને તે પાણીને સાથે કેટલીક મીનીટ સુધી ઉકાળવાં. આ ગરમ ક્ષેષ મિશ્રણને કાચના લાંબા

ખાલામાં ૨૪ કલાક સુધી રહેવા દેવું. પછી જે કચરો નિચે રહે તેને સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રથી તપાસવો. જે તેમાં સ્થિતિસ્થાપક તંતુ હોય તો તેના જથ્થા ગુણ્યાના આકારમાં મળી આવે છે. તેમાં જે વાયુકોષની રચના જણાતી હોય તો તે ફેફસાંમાંથી અવશ્ય આવેલો હોવો જોઈએ. જે બલગમમાં આ તંતુ હોય તો ફેફસું ખવાય છે એ તો ચોક્કસ છે; અને તે દરદ ક્ષયજ હોય છે. તો પણ વધારે ખાત્રી માટે બલગમમાં ક્ષયજંતુની તપાસ કરવી જોઈએ.

પ્રકરણ ૭ મું.

Prognosis.

ક્ષયમાં દરદીની શું સ્થિતિ થશે તેના નીચેની બાબતો ઉપર આધાર રહેલો છે માટે દરદીનું ભવિષ્ય કહેતાં પહેલાં તે બાબતો બરાબર લક્ષમાં લેવી:—

૧. ફેફસાંની અંદર થતા ફેરફારોની સ્થિતિ.
૨. દરદનું પ્રસરવું તથા તેના ચિન્હો સાથેના સંબંધ.
૩. તન્દુરસ્ત ફેફસાંની સ્થિતિ.
૪. સામાન્ય ચિન્હોનો પ્રકાર.
૫. બીજા આધિઓનું હોવું.

૧. ફેફસાંની અંદર થતા ફેરફારોની સ્થિતિ:—શરઆતમાંજ ક્ષય કોઈવાર થઈને નાણુદ થઈ જાય છે. વળી ફેફસાંમાં પડેલા ખાડાઓ પણ કોઈવાર સંકોચાઈને પુરાઈ જાય છે. પણ આનું જવલ્લેજ બને છે. કદાચને જે ક્ષય ફેફસાંમાં થઈને બંધ પડી ગયો હોય તોપણ તે પાછો તે સ્થળે અગર શરીરમાં બીજે સ્થળે દેખાવ દે છે અને દરદીના પ્રાણ લે છે. સાધારણ રીતે, જે એક શિખરમાં ખાડો પડ્યો હોય અને તેની આસપાસનું ફેફસું નકર થયું હોય તો

ક્ષય વધતોજ રહે છે. વળી ક્ષય 'દબાઈ' ગયા પછી પણ ફેફસાંમાં રક્તગડ થવાનો અને તે પુટવાનો ભય રહે છે.

૨. દર્દનું પ્રસરણ અને તેનો ચિન્હો સાથેનો સંબંધ:—
ક્ષયની શરૂઆતમાં આ ખાખત જાણવી ઘણી અગત્યની છે. જો દર્દ થોડી મુદત થયાં થયું હોય પણ જો તેની સાથે ઉપરના વિભાગમાં નરમ પડવાનાં ચિન્હો હોય અને નીચેના વિભાગમાં ફેફસું નકર થયું હોય તો તે અનિષ્ટસૂચક છે.

૩. તન્દુરસ્ત ફેફસાંની સ્થિતિ:—દરેક દરદીમાં બીજાં ફેફસાંની શું સ્થિતિ છે તે ખાસ ધ્યાનમાં રાખવી. જો સાબું ફેફસું વધારે કામ કરતું હોય અને તેનો ઉપલો વિભાગ મોટો થયો હોય તો તે સારાં ચિન્હો છે. આ ચિન્હોનો અભાવ હોવો એ શુભસૂચક નથી. જો શરૂઆતમાંથીજ બન્ને ફેફસાંમાં ક્ષય લાગુ પડ્યો હોય તો સાધારણ રીતે ક્ષય જલ્દીથી પ્રસરે છે.

૪. સામાન્ય ચિન્હોનો પ્રકાર:—પાચનશક્તિ ઉપર શરીરના પોષણનો આધાર રહેલો છે. જો બધી રીતે તપાસતાં દર્દનું પરિણામ અશુભ જણાતું હોય પણ જો દરદીને બૂખ ખરાબર લાગતી હોય અને પાચનશક્તિ સારી હોય તો દરદી વિશે સારી આશા રાખી શકાય છે. કારણ કે શરીરનું પોષણ ખરાબર થવાથી ચિન્હો હલકાં પડતાં જાય છે અને દર્દનું જોર ધીમે ધીમે કમિ થતું જાય છે.

ક્ષયમાં દરદીનું ભવિષ્ય કહેતાં પહેલાં હમેશાં તાવનો પ્રકાર તપાસવો જાઇએ, અને જેમ લાંબા વખત સુધી તાવનું અવલોકન કર્યું હોય તેમ સારું.

દીર્ઘક્ષયમાં અચાનક તાવનું વધવું અને તે શરીરમાં ભર્યો રહેવો એ સૌથી ખરાબ ચિન્હ છે; કારણ કે સાધારણ રીતે આવો તાવ દીર્ઘક્ષયમાં તિક્ષણ ક્ષય થવાથી આવે છે. ઉલટ તાવ એ એક ખરાબ ચિન્હ છે. જો તાવ સાંજે આવતો હોય પણ સવારમાં તદન ન હોય તો તે કાંઈ સારું ચિન્હ છે. જો તાવ બીલકુલ ન હોય,

દરદીનું વજન વધતું જતું હોય, ઉધરસ તથા બલગમ બહુ ન હોય, અને બલગમમાં ક્ષયના જંતુની સંખ્યા ઓછી હોય અને છાતીની તપાસ કરતાં ચિન્હો ઓછાં હોય તો તે સૌથી સારી નિશાની છે; અને દર્દીની છાંદગીની આશા રાખી શકાય છે; પણ દરદીના ભવિષ્યનો વિચાર કરતી વખતે ક્ષયનાં બીજાં ચિન્હો કરતાં ભૂખ તથા પ્રાયનશક્તિ ઉપર ખાસ ધ્યાન આપવું.

૫. બીજા વ્યાધિઓનું હોતું:—

૧. સ્વર નળીનો ક્ષય:—ક્ષયના દરદીની સ્વરનળીમાં ક્ષયના દાણા થવા એ અશુભ ચિન્હ છે. સાધારણ રીતે, જ્યારે ક્ષય બહુ વધ્યો હોય ત્યારે સ્વરનળીમાં દાણા થાય છે. આથી સ્વરનળીમાં ક્ષય પડે છે; પણ જેમ તે ક્ષતને લેક્ટીક એસીડ લગાડીને રૂઝવી નાખ્યાં હોય તેમ સારું.

૨. લોહીની ઉલટી:—લોહીની ઉલટી વખતે ફેફસાંની શું સ્થિતિ છે તે ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ. જો ફેફસાંમાં ખાડો હોય અને દરદીને લોહી પડે તો તે બહુ ખરાબ ચિન્હ છે; કારણ કે ફેફસાંનું રક્તગત કુટવાથી તે થયું હોય છે. શરૂઆતમાં લોહીની ઉલટી થવાથી દરદીને વધારે લાગતું નથી. પણ જો ક્ષયની બીજા કે ત્રીજી સ્થિતિમાં થાય તો તેના શરીરને બહુ ધક્કો પહોંચે છે.

૩. ફેફસાંનો તિક્ષ્ણ વરમ:—દીર્ઘક્ષયમાં ફેફસાંના આખા વિભાગનો તિક્ષ્ણ વરમ થવાથી દરદીની સ્થિતિ ભયંકર થઈ પડે છે.

૪. શ્વાસનળીઓના રસપડનો વરમ:—ક્ષયમાં જો નાની શ્વાસનળીઓના રસપડનો વરમ થાય તો તેની સાથે ફેફસાંનો પણ થાય છે. બહુ ખવાઈ ગયેલ ફેફસાંમાં આમ થવાથી દરદી વહેલો મૃત્યુ પામે છે.

૬. ફેફસાંના રસપડનો વરમ:—શરૂઆતમાં રસપડનો વરમ થાય તો દરદી ધણું કરીને દીર્ઘ થાય છે; તેનું કારણ એજ કે તે

સ્થળે રસપડ જાડું થઇ જાય છે; અને તેથી તેમાં હવાનો ભરાવો થવાનો ભય ઓછો રહે છે. ફેફસાંના રસપડમાં પાણી ભરાયું હોય તો તે કાળે કરીને શોષાઈ જાય છે. જો તેમાં કોઈ અગર પર ભરાય તો પરિણામ સારું હોતું નથી.

૬. ઝાડો:—ક્ષયની આખરમાં દરદીને સખ્ત ઝાડો થઇ આવે છે. આ ઝાડો આંતરડાંના ક્ષતથી અગર બીજાં ગમે તે કારણથી થયો હોય તોપણ દરદીના જીવવાની આશા થોડી હોય છે.

૭. પેશાબમાં આલ્ક્યુમીન:—ગુરદામાં ક્ષયના દાણા થવાથી ક્ષયના દરદીના પેશાબમાં આલ્ક્યુમીન જાય છે. આ આલ્ક્યુમીન ગુરદાના ક્ષયને લીધે છે એની ખાતરી કરવા પેશાબની તથા ક્ષયજન-તુઓની તપાસ કરવી. પેશાબમાં આલ્ક્યુમીન જવાથી દરદીના શરીરને કાંઈ વધારે જોખમ જેવું નથી.

૮. રસપડમાં હવાનો ભરાવો:—દીર્ઘક્ષય કરતાં ચરખીમય ક્ષયમાં આ અકસ્માત વધારે વાર બને છે. આ બાબતમાં બીજાં ફેફસાંની થું સ્થિતિ છે તે નક્કી કરવાની જરૂર છે. જો બીજું ફેફસું તન્દુરસ્ત હોય અને દરદી શક્તિવાળો હોય તો તે હવા પાછી શોષાઈ જાય છે; અને દર્દવાળું હવાથી દબાયેલું ફેફસું પાછું પોતાની પૂર્વ સ્થિતિને કેટલેક અંશે પામે છે; પણ જો બન્ને ફેફસાંમાં દરદ હોય તો હાઈ તરત મૃત્યુવશ થાય છે.

૯. ઉદરના રસપડનો વરમ:—ક્ષયમાં આ દરદ થાય તો હાઈ જોખમમાં આવી પડે છે. આંતરડાંના ક્ષયજન્ય ક્ષતથી કે તેના પ્રતિવાદી જો આ વરમ થાય તો હાઈની જીવવાની આશા થોડી.

(૭૫)

પ્રકરણ ૮ મું.

ક્ષયની માવજત.

ક્ષયને અટકાવવાના ઉપાયો.

ફેફસાંનો ક્ષય અગર ઘાસણી એ એપી રોગ છે; અને તે રોગ ફેફસાંની અંદર ક્ષયના જંતુઓના પ્રવેશથી થાય છે. ફેફસાંની અંદર આ જંતુઓને વૃદ્ધિ પામવાને યોગ્ય સ્થળ મળવાથી, અગર તેમની વૃદ્ધિ થઈ શકે એવી વારસામાં ઉતરેલી દરદીની પ્રકૃતિ હોવાથી, અગર શરીરની સ્થિતિ મંદ હોવાને લીધે તે જંતુઓની સામે ટકી રહેવાની શરીરની શક્તિ અપૂર્ણ હોવાથી આ જંતુઓ વૃદ્ધિ પામીને પ્રસરે છે.

આ દરદમાં શરીરની પોષણક્રિયાની જે પ્રકૃતિ જોવામાં આવે છે તે વિકૃતિ જે દરદની કારણભૂત ન હોય તો ફેફસાંની અંદર ક્ષયના અને ખીજા જંતુઓની વૃદ્ધિથી તથા તે જંતુઓમાંથી પેદા થતાં ઝેરથી જે તાવ આવે છે તે તાવથી થાય છે. ફેફસાંના ક્ષયની માવજત કરવામાં નીચેની બાબતો ઉપર ખાસ લક્ષ આપવાનું છે:—

૧. શરીરની જે પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, અગર વૃદ્ધિથી આ દરદનો સંભવ રહે છે તે પ્રકૃતિ, સ્થિતિ અગર વૃદ્ધિ અટકાવવી અગર સુધારવી.

૨. જોકે શરીરની પ્રકૃતિ ક્ષયજનક ન હોય, તોપણ ક્ષયને પેદા થવાનો લાગ આપે એવાં ફેફસાંનાં સ્થાનિક દરદોને થતાં અટકાવવાં અગર મટાડવાં.

૩. જે દરદીઓને ક્ષય લાગુ પડ્યો હોય તે દરદીઓમાંથી ખીજાં માણસોમાં તે દરદ પ્રસરે નહીં એવા ઉપાયો લેવા.

૪. ફેફસાં ઉપર અને શરીરની સામાન્ય સ્થિતિ ઉપર એપી જંતુઓની જે અસર થાય છે તે અસર, ખની શકે તેટલે દરજે, નાશુદ કરવા પ્રયત્ન કરવો. ફેફસાંના દર્દવાળા ભાગમાંથી તન્દુરસ્ત

ભાગમાં દરદનો પ્રસાર થતો અટકાવવો; તેમજ બીજાં ફેફસાંમાં અને બીજા અવયવોમાં પણ દરદને પ્રવેશ ન કરવા દેવા કાશેશ કરવી.

૫. આ દરદની અંદર થતા ફેફસાંના સ્થાનિક વરમથી, તેમજ શરીરની અંદર ફરતાં ઝેરથી તાવ વિગેરે જે શારીરિક ચિન્હો થાય છે તે ચિન્હો ઓછાં કરવાં અને મટાડવાં.

૬. એપી જંતુઓથી ફેફસાંમાં જે વરમ તથા તંતુઓનો નાશ થાય છે તે ફેરફાર ઓછા કરવા અને રોકવા પ્રયત્ન કરવો.

૭. ખોરાક, દવા, હવા વિગેરે જે જે સાધનો આપણા હાથમાં છે તે સરવે ઉપાયોથી શરીરની વિકૃતિ સામે પોષણક્રિયાને સતેજ કરવી; અને જંતુઓની અસર સામે ટકી રહેવાની શરીરની શક્તિ વધારવી.

૮. દરદીને પીડાકારક જીદાં જીદાં ચિન્હો દૂર કરવાં; અને દર્દના ક્રમમાં બીજાં જે જે દરદો પેદા થાય તે સરવેનો ત્વરાથી યોગ્ય ઉપાય કરવો.

પ્રથમ ક્ષયને થતો કેવી રીતે અટકાવવો તે વિષયમાં ત્રણ બાબતોનો સમાવેશ થાય છે:—(અ). માળાપમાંથી ક્ષયજનક પ્રકૃતિ છોકરાંઓમાં ન ઉતરે તેમ કરવું. (બ) જ્યારે દરદીની ક્ષયજનક પ્રકૃતિ હોય ત્યારે તે પ્રકૃતિને લીધે ક્ષય શરીરમાં પ્રવેશ ન કરે તેની સાવચેતી રાખવી. (ક). શરીરની તન્દુરસ્તીને હાનીકારક સ્થિતિ અને ટેવ વિગેરે જે જે કારણોથી ક્ષયજનક પ્રકૃતિ થાય છે અને જેથી ક્ષય વધે છે તે તે કારણોને દૂર કરવાં. (ડ) દરદીમાંથી બીજાં તન્દુરસ્ત માણસોમાં એપી જંતુઓ પ્રવેશ ન કરે એવી સંભાળ રાખવી.

અ. ક્ષયજનક પ્રકૃતિ વારસામાં ઉતરે છે એ તો ચોક્કસ છે. પણ શરીરમાં ક્ષયનો પ્રવેશ થતો અટકાવવાના વિષયમાં એટલું તો ધ્યાનમાં રાખવું કે ક્ષય વારસામાં ઉતરે છે તેથી ક્ષયવાળા દરદીની પ્રજામાં જીંદગીને અમુક સમયે ક્ષય થાયજ એવી પ્રકૃતિ વારસામાં ઉતરે છે એમ નથી; પણ તેમની પ્રજાના શરીરનું બંધારણ એવું

હોય છે કે જેથી ક્ષયજન્તુઓના ચેપની સામે ટકી રહેવાની શક્તિ ખીજ માણસો કરતાં તેવી પ્રજામાં ઓછી હોય છે. જે માણસોમાં ક્ષયની પ્રકૃતિ વારસામાં ઉતરી હોય તેવાં માણસોમાં લગ્ન ન થવા દેવા સંભાળ રાખવી; અને જેને ક્ષય લાગુ પડી ચુક્યો હોય તેવા માણસોને તો પરણવા પણ ન દેવાં.

ખ. જે માણસોમાં ક્ષયજનક પ્રકૃતિ વારસામાં ઉતરી હોય તેવા માણસોને ક્ષય થતો અટકાવવા કેવા ઉપાયો લેવા તે જાણવું આવશ્યક છે. જે બાળકમાં આવી પ્રકૃતિ વારસામાં ઉતરી હોય તે બાળકને ઘણીજ સંભાળથી ઉછેરવાની જરૂર છે. ક્ષયજનક પ્રકૃતિવાળી માતાએ બાળકને ખિલકુલ ધવરાવવું નહીં; કારણ કે ધવરાવવાથી આવી પ્રકૃતિવાળાં માતા તથા બાળક બન્નેને જોખમ છે. આવાં બાળકો માટે શક્તિવાળી તથા તન્દુરસ્ત ધાવ રાખવી; અને તેમને શહેરની ગંદી હવામાં ઉછેરવા કરતાં ગામડાંની ચોખ્ખી અને ખુલ્લી હવામાં મોટા કરવાં. ટાઈટ કપડાંથી તેમની છાતીને તથા હાથ પગને સંકોચવાં નહીં પણ તે અવયવોની ગતિ છુટથી થવા દેવી. જે જે સ્થિતિને લીધે છાતીને દબાણ થાય અને તેની ગતિમાં અવરોધ થાય તે તે સ્થિતિમાં બાળક ન રહે તેની સંભાળ રાખવા ધાવને ખાસ લલામણુ કરવી. ઠંડી, ગરમી વિગેરે બાલ્ય કારણોથી જે બચ્ચાંઓની ત્વચા ઉપર જલ્દીથી અસર થાય છે તેવી ત્વચાવાળાં બાળકોની છાતીની અંદરના અવયવો સાધારણ રીતે દર્દને જલ્દીથી ભોગ થઈ પડે એવા હોય છે. જે બાળકોને વારસામાં ક્ષય ઉતર્યો હોય તેમનામાં આવી પ્રકૃતિ જોવામાં આવે છે; માટે ત્વચાની આવા પ્રકારની કોમળતા દૂર કરવી. આવી પ્રકૃતિ દૂર કરવા બચ્ચણમાં સાદા ઉપાયો લેવા અને જેમ જેમ બાળક મોટું થતું જાય તેમ તેમ શરીરને દૃઢ કરવા માટે કડક ઉપાયો લેતા જવા. બાળકને સવારમાં નવરાત્ર્યા પછી, દરીયાનાં ઠંડાં પાણીમાં અથવા મીઠાનાં પાણીમાં વાઢણી બેળાને તે વાઢણીથી બાળકના શરીરને

જલ્દીથી સાફ કરવું. આવાં પાણીમાં સ્પીરીટસ ઓફ વાઇન અગર કોલનવોટર નાખવું વધારે સાફ છે. આમ કરવાથી શરીરને શક્તિ મળીને તે દ્રઢ થાય છે; અને શ્વાસોશ્વાસની ક્રિયાને ઉત્તેજન મળે છે.

ન્યારે ધાવ મળી શકતી ન હોય ત્યારે બાળકને ગાયનું તદ્દન સ્વચ્છ તથા તાજું દુધ આપવું. જો આ દુધ પચવામાં મુશ્કેલી આવતી હોય તો તેમાં થોડું પાણી તથા સાકર થોડે અંશે નાખીને આપવું. જો દાંત બહુજ ધીમે ધીમે આવતા હોય અગર દાંત આવવામાં મુશ્કેલી પડતી હોય તો ચુનાની બનાવટ આપવી.

ઝોરી, મોટી ઉધરસ, સ્કાર્લેટ ફીવર વિગેરે બચપણના આધિઓને વખતે બાળકની ધણીજ સંભાળ રાખવાની જરૂર છે, ખાસ કરીને ઝોરી તથા મોટી ઉધરસ બચ્ચાંને માટે બહુજ ભયંકર છે; કારણ કે આ દરદોમાં શ્વાસોશ્વાસની ક્રિયાના અવયવોના જે સોળે થાય છે તે ઘણો વખત રહે છે અને ક્ષયને વાસ્તે રસ્તો કરે છે.

ન્યારે બાળક પાંચ કે છ વરસનું થાય ત્યારે તેના શરીરનાં બંધારણને મજબુત કરવાના ઉપાયો નીચમસર લેવા. પ્રથમ તો ખુલ્લી હવામાં છુટથી કસરત કરાવવી. કસરત કરવામાં શરીરને અતિશય શ્રમ ન પડવો જોઈએ. સવારમાં ઠંડે પાણીએ નાવાની ટેવ પાડવી. સુવાના ઝોરડાની બારીઓ ઉઘાડી રાખવી જેથી આખી રાત સ્વચ્છ હવા આવ્યા કરે.

મળાની અંદર જો ચોરીયા વધી ગયા હોય અગર એડીનો-ઇડસ (મસ) થયા હોય તો તે કાઢી નાખવાની જરૂર છે; કારણ કે તેઓ શ્વાસોશ્વાસની ક્રિયામાં અડચણકર્તા છે અને તેથી છાતી સંપૂર્ણ રીતે ધ્રુવી શકતી નથી.

આવાં બાળકોને શિક્ષણ આપવામાં તથા નિશાળે લણાવવામાં બહુજ ધ્યાન આપવાનું છે. લણાવવામાં તેમને બહુ શ્રમ ન પડવા દેવો, તથા નિશાળની અંદર ઘણાં છોકરાંઓથી ભરેલ નાની ઝોરડીમાં તેમને બેસાડવાં નહીં. તેમની શારીરિક તથા માનસિક શક્તિને

બહુ શ્રમ ન આપવો તથા શરીરને મરડી મચ્ચરડીને બેસવાની મના કરવી.

જે માણસોમાં ક્ષયજનક પ્રકૃતિ વારસામાં ઉતરી હોય તેમને માટે જીંદગીના બે વખત સૌથી વધારે જોખમ જેવા છે. એક તો જુવાની પુટવાના વખતમાં અને બીજું ૩૦ થી ૩૫ વરસની ઉંમરમાં. જુવાનીના વખતમાં શરીરની વૃદ્ધિ ધણી ઝડપથી થવાથી શરીરની શક્તિ મંદ પડી ન જાય તે વાસ્તે શરીરને પુરતું પોષણ આપવું. આખો દિવસ ખુલ્લી હવામાં કાઢવો. ખુલ્લી હવામાં કસરત કરવી તથા ખુલ્લી હવામાં કામ કરવું. ખોરાક પોષણકારક તથા બહુ ઉષ્ણ અને ઉષ્ણ ન હોય તેવો લેવો. મનને પણ નિર્દોષ કામોમાં પરોવવું તથા જોડી કાઢેલી અને મનને અમિત કરે એવી વાર્તાઓ વાંચવી નહીં. જુવાનીમાં આવી બાબતો ઉપર લક્ષ આપવું એ ડહાપણ બરેલું તથા જરૂરનું છે.

જે જુવાનીમાં જલ્દીથી થતી વૃદ્ધિને લીધે શરીરની શક્તિ તથા પોષણક્રિયા મંદ પડતી જણાય તો તેવા માણસોએ શિયાળામાં ગરમ પ્રદેશમાં રહેવું અને ઉનાળામાં દરીયા કીનારાની અગર ટેકરીની પૌષ્ટિક હવામાં રહેવું. શિયાળામાં તેમજ ઉનાળામાં ધરની બહાર ખુલ્લી હવામાં બને તેટલો વખત કાઢવો.

દરીયાની હવાથી તથા દરીયાના પાણીથી નહાવાથી ક્ષયજન્ય પ્રકૃતિ નાશ પામે છે એ ધણા લાંબા વખતના અનુભવથી સિદ્ધ થયું છે. જે બાળકો તથા તરૂણો નાનુક પ્રકૃતિનાં હોય અને જેમાં ક્ષયજન્ય પ્રકૃતિનાં ચિન્હો જોવામાં આવે તેમણે દરીયાની હવા લેવી તથા દરીયાને પાણીએ નહાવું; અને શિયાળામાં જે જરૂર હોય તો તે પાણી ગરમ કરવું. આવી રીતે રહેવું એ બહુજ ફાયદાકારક છે. ક્ષયજન્ય પ્રકૃતિવાળાં દરદીઓ વાસ્તે દરીયા કીનારે જે આરોગ્યલવન હોય તો તેમાં રહેવું વધારે સારું છે.

શરીરના સ્નાયુઓ ધરી જમને શરીરનું દુબળું થતું જતું એ જાંગીને જોખમનું પહેલું ચિન્હ છે; પણ જે માણસ દુબળું થતું જાય તે દરેક ક્ષયનો ભોગ થઇ પડ્યું છે એમ માનવું એ હુલસરેલું છે.

શરીરનું ક્ષીણ થતું જતું એ ક્ષય શરીરની અંદર દાખલ થયાનું પ્રથમ ચિન્હ છે. નાણુક પ્રકૃતિનાં દરદીઓમાં શરીરની આવી ક્ષીણતા આપણા ધ્યાન બહાર ન જાય તે વારતે આપણે દરદને અટકાવવાના આપતા ઉપાયો લેવા. આવા દરદીઓના ખોરાકની ખાસ ચોક્કસી રાખવી અને ખોરાક પુરતો છે કે નહીં તથા તેની અંદર ચરબી તથા માંસને વધારનારા પદાર્થો સહેલાઈથી પચી શકે એવા રૂપમાં તથા પ્રમાણમાં છે કે નહીં તે ઉપર ખાસ લક્ષ આપવું. નાણુક તથા વિચિત્ર પ્રકૃતિવાળાં બાળકોને યોગ્ય ખોરાક સંપૂર્ણ પ્રમાણમાં આપવાની દ્રઢતા રાખવી. થોડા ઉપર, ગાઠીમાં અગર વહાણમાં બેસીને ખુલ્લી હવામાં ફરવાની કસરત રાખવી; તેનાં શરીરને વધુ પડતો શ્રમ પડવો જોઇએ નહીં.

ક. ક્ષયજનક પ્રકૃતિવાળા દરદીઓ ઉપર જ્યારે ખુલ્લી હવાની પૌષ્ટિક તથા ઉત્તેજક અસર થતી હોય ત્યારે શરદી, ઉધરસ વિગેરે કરનારાં કારણોથી તેમનું સંપૂર્ણ રક્ષણ કરવું જોઇએ. આવા દરદીઓએ ઘડી ઘડી બદલતી હવામાં ન ફરવું, મનને બહુ ઉચ્ચ કરે તેવી બાબતોથી દૂર રહેવું અને રહેણીકરણીમાં કોઇપણ પ્રકારની નુકસાનકારક વિશેષતા રાખવી નહીં.

ક્ષયજનક પ્રકૃતિવાળા દરદીઓએ નાની, સાંકડી તથા ચપટી છાતીનું કદ વધારવા માટે છાતીના તથા હાથના સ્નાયુઓને મજબુત કરે એવી કસરત કરવી એ અવશ્ય કાયદાકારક છે. આવી કસરતથી ફેફસાં સારી રીતે કામ કરે છે અને તેથી લોહી સારી રીતે સ્વચ્છ થાય છે.

ઉનાળામાં થોડાંક અઠવાડીયાં (અને જે શ્વાસમાર્ગના સોજો હોય તો વધારે વખત) દરીયાની સપાટીથી ચાર કે છ હજાર ફીટ

હોયે કુંભરપર. માળવણી શરીરને દોવત મળે છે. આવાં સ્થળની ખાતળી હવામાં ફેફસાંને કસરત આપવાથી તે અવયવો તન્દુરસ્ત રહે છે. નાનાં, મંદાં, હવાની આવજ વગરનાં ધર તથા કારખાનામાં કામ કરવું નહીં, છાતી સંપૂર્ણ રીતે ધુલી શકે નહીં અને ફેફસાંમાં હવાને આવજ કરવામાં મુશ્કેલી પડે તેવી રીતે શરીરને મરડી મચરડીને બેસવું નહીં. જે ધંધાઓમાં શ્વાસની અંદર ઉગ્ર વરાળ, ધુમાડો, ધુળ, રજ વિગેરે નુકસાનકારક પદાર્થો જાય અને જેથી શ્વાસમાર્ગને વરમ નીપજવા સંભવ રહે એવા ધંધાઓથી દૂર રહેવું. હવાની ગરમીની અંદર અત્યાનક મોટા ફેરફારો થાય તે વખતે શરીરને સંભાળવાની જરૂર છે. જેઓને વારસામાં ક્ષયજનક પ્રકૃતિ ઉતરી હોય તેઓએ આખો દિવસ બેસી રહેવું નહીં પણ ખુલ્લી હવામાં કામ કરવું. બીનાશવાળા જગ્યામાં ક્ષય વધારે પ્રમાણમાં થાય છે એ હમેશાં યાદ રાખવું. માટે ક્ષયજનક પ્રકૃતિવાળા માણસોએ આવી જગ્યામાં રહેવું નહીં.

૬. હવે આ દરદ દરદીમાંથી તન્દુરસ્ત માણસમાં ન પ્રસરે તેને માટે ક્ષેવાના ઉપાયો ધ્યાનમાં રાખવા જરૂર છે. ક્ષયના દરદીના સમાગમમાં આવવાથી ક્ષય તન્દુરસ્ત માણસોમાં ખાસ કરીને બલગમ મારફત પ્રસરે છે. બલગમ સુકાઈને હવાની અંદર રજરૂપે ઉડે છે અને તેથી ક્ષયના જંતુઓ બીજા માણસોના શ્વાસની અંદર જાય છે. ક્ષયનો દરદી ઉધરસ ખાય છે અગર થુકે છે ત્યારે બલગમના બીના પરમાણુઓ હવાની અંદર ઉડે છે અને તેથી ક્ષયનો ચેપ પરખારો બીજા માણસોને શ્વાસ મારફત લાગે છે. ક્ષયના દરદીઓ જરૂર હોય તે કરતાં વધારે વખત ઉધરસ ખાય છે.

ક્ષયનો પ્રસાર અટકાવવાને ક્ષયના દરદીના બલગમનો ચેપ દુર કરવો અગર તે બલગમનો નાશ કરવો એ પ્રથમ જરૂરનું છે. ક્ષયના ધણીખરા દરદીઓના બલગમમાં ક્ષયજંતુઓ હોય છે; અને ધણીવાર તેઓ મોટી સંખ્યામાં હોય છે. સો લાજ પાણી અને બે લાજ

કલોરીનેટ્ઝ લાઇમિના મિશ્રણમાં ક્ષયના દરદીને બલગમ નાખવાથી તે બલગમ ચેપરહીત થાય છે. લાઇસોઝ તથા સાયુરુ મિશ્રણ પણ આ માટે વપરાય છે. બલગમને અરધા કલાક સુધી ઉના પાણીમાં રાખવાથી તેનો ચેપ જતો રહે છે. ૨૬૨ ડીગ્રીની વરાળના સંબંધમાં અરધાથી એક કલાક સુધી બલગમને રાખવાથી તે બલગમનું ચેપીપણું નાશ થાય છે. બલગમનો ચેપ દૂર કરવાનાં પાણીમાં થોડો સોડા નાખવો એ કાયદાકારક છે.

પણ આવી રીતથી ક્ષયના દરદીને પોતાને ક્ષયનો ચેપ ફરીથી લાગવાને જોખમ દૂર થતો નથી. ક્ષયનો જે દરદી મુધરવાની સ્થિતિ પર હોય છે તેને પોતાનાજ બલગમથી પાછો દ્વિતીય ચેપ લાગે છે. જો ઉધરસ ખાતી વખતે કેટલોક બલગમ સાજાં કેક્રસાંમાં અગર દરદવાળા કેક્રસાંના સાજા ભાગમાં જાય તો તે સ્થળે ક્ષયનાં નવાં બીજ રોપાય છે. કેટલોક બલગમ ગળેથી ઉતરીને આંતરડાંમાં ચેપ લગાડે છે. બલગમને નહીં ગળી જવામાં અને બહાર નીકળેલા બલગમનો સંપૂર્ણ નાશ કરવામાં બહુજ કાળજી રાખવી જરૂરી છે. એમનો નાશ કરનારી દવાઓની વરાળ શ્વાસમાં લેવાથી કેક્રસાંની અંદર ચેપી બલગમથી ભરેલા ખાડાઓને શુદ્ધ કરે છે. તેવી દવાના કાગળા કરવાથી મોઢાની અંદર રહેલો ચેપ નાશ પામે છે.

કપડાં, રૂમાલ, ચાદર, તથા ઓશીકાંની ઓલ વિગેરે જે જે કપડાંઓ ક્ષયના દરદીના બલગમથી ચેપી થયાં હોય તે સઘળાને ઉના પાણીમાં ઝોળીને સાફ કરવાં. ધાબળા, ગોદડાં વિગેરેને એક કલાક સુધી ગરમ વરાળમાં રાખવાં અગર ૨૫૦ ડીગ્રીની કોરી ગરમીમાં (ચેપનાશક ચુલામાં) કેટલાક કલાક સુધી રાખી મુકવાં.

નીચેની બાબતો ઉપર ધ્યાન આપવાથી હવાની અંદર રજરૂપે ઉડતા બલગમથી લાગતા ચેપનો જોખમ કેટલોક અંશે દૂર થાય છે:— ક્ષયના દરદીએ, જમીન, જાજમ, ચાદર, રૂમાલ વિગેરે ઉપર અગર રસ્તાઓમાં થુંકવું નહીં. જાપાનીસ કાગળોના રૂમાલ ઉપર થુંકીને

તે કાગળો બાળી નાખવા. જો લુગડાંના રૂમાલ થુંકવા વાસ્તે વપરાય તો તેમનો ઉપયોગ કર્યા પછી તરતજ ગરમ પાણીમાં બોળવા. થુંકવા વાસ્તે વપરાતા રૂમાલો ગજવામાં ન રાખવા પણ રખરની થેલીમાં રાખવા; અને જો ગજવામાંજ રાખવા હોય તો ગજવાની અંદર એવી ચીજનું પડ રાખવું કે તે નીચમસર બહાર કાઢીને ગરમ પાણીમાં ઘોષ નાખી શકાય. ક્યના દરદીએ ઉધરસ ખાતી વખતે રૂમાલ વતી પોતાનું મોઢું ઢાંકી રાખવું જેથી બલગમના છાંટા આસપાસ ઉડે નહીં. બલગમને ચેપ રહીત કરવા માટે તથા તે હવામાં ન ઉડે તે વાસ્તે તેને બીનો રાખવા માટે સો લાગ પાણીમાં પાંચ લાગ કાર-બોલીક એસીડનું મિશ્રણ એક થુંકવાની પ્યાલીમાં રાખી મુકવું અને તે પ્યાલીમાં દરદીએ થુંકવું. કલ્કનાં પતરાંની પ્યાલીમાં જડા કાગ-ળની પ્યાલી કરીને મુકવી, અને તે પ્યાલીમાં દવા ભરીને તેમાં દરદીએ થુંકવું. ઉપયોગ કર્યા પછી આ કાગળની પ્યાલી બલગમ સાથે બાળી નાખવી અને કલ્કનાં પતરાંની પ્યાલીને ગરમ પાણીથી ઘોષ નાખવી. રૂમાલમાં અગર રસ્તામાં થુંકવાને બદલે ડીટવીલરની શીશીમાં થુંકવું વધારે સારું છે. આ શીશી ગજવામાં લઇ જઈ શકાય છે, અને શાહીના કેટલાક કાચના ખડીઆની પેઠે તેને ઉંઘી વાળીએ તો પણ તેમાંથી બલગમ બહાર નથી નીકળતો. આ શીશીમાં કારબોલીક લોશન ભરીને તેમાં થુંકવું, આ શીશીને તળીએ એક ટાપટ ઢાંકણું હોય છે. નીચમીત વખતે આ ઢાંકણું ઉઘાડી શીશીમાંથી સઘળો બલ-ગમ કાઢીને બાળી નાખવો અને શીશીને ગરમ પાણીથી સાફ કરીને પાછી ઉપયોગમાં લેવી.

થુંકવા વાસ્તે જો પ્યાલીઓ રાખી હોય તો તેને ઢાંકી રાખવી. કારણ કે ઉઘાડી પ્યાલીમાંથી માખીઓ બેસીને ચેપને પ્રસારે છે. કલ્કમાં અગર જાહેર મેલાવડામાં પ્યાલીની અંદર લાકડાનો વેર ભરી તેમાં કારબોલીક લોશન નાખીને તે વાપરવી. વાપર્યા પછી પ્યાલીની અંદરની ચીજો બાળી નાખવી.

ક્ષયના દરદીને વાસ્તે થાળા, વાટકા, વિગેરે હામ જીદાં રાખવાં, અને તેનો કેઈ બીજાએ ઉપયોગ કરવો નહીં; અને ઉપયોગમાં લીધા પછી તે હામને બરોબર સાફ કરવાં.

ક્ષયના દરદીના માથાના તથા દાઢીના વાળ અને નખ ઘણી-વાર બલગમના ચેપવાળા હોય છે; જેથી તે વાળ તથા નખ કતરાવીને ટુંકા રાખવા અને તેમને કાર્બોલીક સાબુથી વારંવાર ધોઈને સાફ રાખવા. જે ઘરમાં ક્ષયનો દરદી રહેતો હોય તે ઘરમાં ધુળ ઉડવા દેવી નહીં, અને ક્યાંય પણ એકડી થવા દેવી નહીં. ઘરની દીવોલ સાફ રાખવી અને ઘરની અંદરનો સામાન ચેપનાશક લોશ નથી સાફ કરવો. ઘરની જમીન વાળવા પહેલાં તે ઉપર લોશન છાંટવું અને જે કચરો નીકળે તેને બાળી દેવો. બનતાં સુધી ક્ષયના દરદીની પાસે જાનમ, પડદા વિગેરે રાખવું નહીં. ઘરની બારીઓ તદ્દન ઉઘાડી રાખીને ઘરમાં છુટથી હવાની આવજા થવા દેવી.

ક્ષયવાળા દરદીની સાથે બનતાં સુધી બહુ સમાગમ રાખવો નહીં; અને તેની પથારીમાં કેાઈએ પણ સુવું નહીં. હોડ ઉપર બચ્ચી લેવાની મનાઈ કરવી. જે ઘરમાં ક્ષયનો દરદી રહેા હોય તે ઘરમાં બીજા માણસોએ રહેવા જવા અગાઉ તે ઘર બરોબર સાફ કરાવવાં અને બનતાં સુધી ફરીથી ધોળાવીને પછી તેમાં રહેવું.

ક્ષયનું દરદ કેવી રીતે પ્રસરે છે તેની સમજણ લોકોને પાડવાની બહુજ જરૂર છે; અને જેને ક્ષય થયો હોય તેનું નામ સતાવાળા અધિકારીઓને જાહેર કરવું, પણ ઘણા દરદીઓ આ પ્રમાણે વર્તે નહીં તેથી ક્ષયનો અટકાવ કરવા માટે આ રિવાજ ફરજિયાત કરવાની જરૂર છે. બલગમની તપાસ તથા ચેપી ઘરોને સાફ કરવાનું કામ અધિકારીઓ તરફથી મફત થવું જોઈએ. ક્ષય વાળા ગરીબ દરદીઓ માટે આરોગ્યલવન બંધાવવાં અને જે દરદી સુધરી શકે તેવા ન હોય તેમને વાસ્તે અનાથગૃહ બાંધી આપવાં. ક્ષયને રોકવાના સધળા ઇલાજો ગરીબ પ્રજાના ઘરોમાં લેવાનું બની શકે નહીં. ક્ષયના

(૮૫)

દરદીઓને વાસ્તે દવાખાનાં બુદ્ધિ રાખવાં અને તેવા સંધળા દરદીઓને ત્યાં દવા લેવા આવવા સુચવવું. દરદ ક્રમ રોકવું અને તેના જોખ-અમાંથી ક્રમ બચવું તે દરદીને શિખવવું જરૂરનું છે.

પ્રકરણ ૯ મું.

ક્ષયના પથ્યાપથ્ય વિચાર.

ક્ષયના દરદીએ શું શું પરહેજ રાખવી તથા ખોરાકના સંબંધમાં કેવી રીતે વર્તવું તે જાણવું સૌથી વધારે ઉપયોગનું છે. ક્ષયનું દરદ કે જેનો ક્રમ શરીરના પોષણ ઉપર ઘણો આધાર રાખે છે તેને હઠાવવા માટે દરદીએ પોતાની જીંદગી એવી રીતે ગાળવી અને પોતાની ટેવો એવી રાખવી કે જેથી શરીરનું બંધારણ મજબુત થાય અને ક્ષયની સામે ટકી રહેવાની સંપૂર્ણ શક્તિ આવે.

ક્ષયના દરદીઓને માટે ખાસ બંધાયલાં આરોગ્ય લવનોની અંદર તેમને ઘણો ફાયદો થાય છે તેનું એક કારણ એ છે કે તે આરોગ્યલવનોની અંદર તે દરદીઓને ક્ષયની સામે ટકર લેવાની દરેક બાબતો પર વિગતવાર તથા નિયમસર લક્ષ આપાય છે.

ખાવું પીવું, કસરત, સુગંધ તથા નિદ્રા વિગેરે દરેક બાબતો વિષે ડાક્ટરે ચોક્કસ કરીને દરાવેલી રીતે દરદીએ વર્તવું અગત્યનું છે.

પ્રથમ ક્ષયના દરદીએ કેવો ખોરાક લેવો તે જાણવું જરૂરનું છે. ક્ષય જેવું દરદ કે જેમાં દરદીની સ્થિતિ લાંબા વખત સુધી જન-રવાળી રહે છે અને જેથી શરીર ધસાર્ધ જમ વજન કમિ થતું બધ છે તેવાં દરદથી થતી નુકસાનીની પ્રાણહારક અસરમાંથી બચવા માટે દરદીએ નીચમસર પુષ્ટિકારક તથા યોગ્ય ખોરાક લેવો. જો આવી રીતે શરીરને ન ઢકાવી રખાય તો આખરે શરીરની શક્તિઓ ક્ષીણ થઇને દરદી અસહ્ય દરદનો ભોગ બન પડે છે.

જે દરદીઓમાં ક્ષય તીક્ષ્ણ સ્વરૂપમાં પ્રસરતો હોય તે દરદીઓમાં શરીરની જે ક્ષીણતા થાય છે તે ખોટ પુરી પાડવા માટે તેઓએ પોતાના શરીરના પ્રમાણમાં તન્દુરસ્ત માણસો કરતાં વધારે ખોરાક લેવો જોઈએ. એટલું ચોક્કસ થયું છે કે જે ક્ષયની અંદર શરીરનું પોષણ યોગ્ય રીતે સચવાય તો ક્ષયના ક્રમ ઉપર સારી અસર થાય છે; બદકે તે દરદ તેથી હલતું જાય છે અને આખરે શાન્ત થઈ જાય છે. આપણે શરીરનું પોષણ કેટલે અંશે જળવી શકીએ તે વાત ક્ષયના દરદીમાં કેટલો તથા કેવા પ્રકારનો તાવ છે તે ઉપર આધાર રાખે છે. જ્યારે તાવનું સ્વરૂપ બહુ ઉગ્ર ન હોય અને તે આવીને પાછો ઉતરી જતો હોય ત્યારે જે ખોરાકની પસંદગી તથા અનાવન્ટમાં સાવચેતી રાખીએ તો શરીરની અંદર ખોરાક એટલા પ્રમાણમાં લઈ શકાય છે કે તેથી શરીરની શક્તિ હલતી નથી. પણ જે તાવ ધણો ઉગ્ર હોય, સતત બરો રહેતો હોય અને તેથી પાચનશક્તિ ઘણીજ પછાત પડી ગઈ હોય તો દરદથી થતી ક્ષીણતાને હલાવવાને માટે લેવો જોઈતો ખોરાક યોગ્ય પ્રમાણમાં લેવાનું મુશ્કેલ તથા કેટલીકવાર અશક્ય થઈ પડે છે. ખીજા સાધારણ તીક્ષ્ણ જ્વરની માફક આની સ્થિતિમાં જલ્દીથી પચી જાય એવો ખોરાક પ્રવાહીરૂપમાં આપવો.

ચરખીમય તથા સ્ઠાવ્યવાળા પદાર્થો કે જે શરીરને પુષ્ટિ આપનાર તથા જાડું કરનાર છે તે પદાર્થો ખોરાકની અંદર વધુ પ્રમાણમાં નહીં તો યોગ્ય પ્રમાણમાં આપવા.

ખોરાક પાચન થતો નથી, જીખ લાગતી નથી, રૂચી થતી નથી, અને ખોરાક ઉપર અણુગમે ઉપજે છે એવી એવી ક્રિયાદો ક્ષયના દરદીઓ કરે છે જેથી તેમને ખોરાક આપવામાં આપણને ઘણીજ મુશ્કેલી પડે છે. આવી સ્થિતિમાં, દરદીને આપવાનો ખોરાક, પૂર્ણ પાકેલો, જીખ લગાડનાર, જેતા વેંતજ ખાવાનું મન થાય એવો, તરત પચી શકે એવો અને દરદીને સ્વાદ પડે એવો હોવો જોઈએ.

ક્ષયના આરોગ્ય ભવનની અંદર રહેનારા, તથા ખુલ્લી હવામાં

ફરનારા દરદીઓ, તાવ હોય છતાં પણ સાદો ખોરાક ધણા પ્રમાણમાં લઈ શકે છે. કાચાં ઈંડાં કે જે બહુ ઉત્તમ તથા પુષ્ટિકારક ખોરાક છે તે મોટા પ્રમાણમાં દરદીને ખવરાવવાં એ બહુ મુશ્કેલ નથી.

ક્ષયના જે દરદીઓની પાચનશક્તિ મંદ પડી ન હોય તેમને નન્દુરસ્ત માણસોના જેવો જુદો જુદો જાતનો સાદો તથા પુષ્ટિકારક ખોરાક આપવામાં હરકત નથી. આ ઉપરાંત, દરદીએ, જમ્યા પછી યોગ્ય અંતરે દુધના એ ત્રણ પ્યાલા પીવા. રાત્રે સુતી વખતે છેવટ દુધનો એક પ્યાલો પી જવો; અને રાતમાં જો જાગતો હોય તો તે વખતે પણ એક પ્યાલો પી લેવો.

મલાઈની અંદર સરખે ભાગે ગરમ પાણી ઉમેરી તેમાં સાડા ખાર રૂપીઆઠારે ૩૦ ટીપાં એરેમેટીક સ્પીરીટસ ઓફ એમોન્યાનાં અગર ૬૦ ટીપાં આન્ડીનાં નાખવાથી ધણા દરદીઓ તે સહેલાઈથી લઈ શકે છે અને તે એકદમ પચી પણ જાય છે. જરૂર જણાય તો કેટલાક દરદીઓને પેપ્ટોનાઇઝ્ડ મીલ્ક (પૂર્વપકવ દુધ) આપવું ફાયદાકારક છે.

રશીયાની અંદર ક્ષયને વાસ્તે કુમીસ (ફરમેન્ટ સાથે મેળવેલું ઘેાડીનું દુધ) ધણુ વખણાયેલું છે. ક્ષયના તાવવાળા દરદીઓને મારે કુમીસ એ ધણુ ઉત્તમ પાન છે. તેથી તૃષા છીપે અને જ્યારે જરૂર કોઈ પણ પ્રકારનો ખોરાક જરૂરી શકતું ન હોય ત્યારે કુમીસ ધણીં વાર હોજરીની અંદર રહી શકે છે. જ્યારે ધણુ કાળનું અજીર્ણ હોય અને જરૂર કોઈપણ જાતના ખોરાકને સહન ન કરી શકતું હોય ત્યારે કુમીસ આપવાથી ધણુ ફાયદો થાય છે. ક્ષયની અંદર કાચું માંસ તથા માંસનો રસ ખોરાક તથા દવા તરીકે અત્યુત્તમ છે.

ક્ષયની અંદર સ્વાર્થવાળા વિધવિધ પદાર્થો યોગ્ય તથા ઉપયોગી ખોરાક તરીકે ગણાય છે. ઘઉંની રોટલી અગર પાઉં જો પચી શકે તો પડસુલીના લોટની બનાવટ કરતાં, ક્ષયવાળા જીવાને દરદીને મારે વધારે સારી છે. કારણ કે તેમાં ફેસ્ટેડસ નામના ક્ષાર આવે

છે. મસુરની દાળનો સોટ પણ ઉપયોગી છે કારણ કે તેમાં ફોસ્ફેટસ તથા લોટનો ભાગ હોય છે. ઓટ નામનાં જવની જાતનાં અનાજના લોટમાં ચરબી વધારે પ્રમાણમાં હોય છે. ઓટ કરતાં મકાઈનો સોટ વધારે ચરબીવાળો છે. ક્ષયના દરદીને ચરબીમય ખોરાક તરીકે ઓટ તથા મકાઈ એ સારી ચીજો છે.

ક્ષયના જુદા જુદા દરદીઓને દારૂ ઉપયોગી તથા જરૂરનો છે. કેટલાક દરદીઓમાં દારૂ રચીને ઘટાડે છે અને પાચનશક્તિને મંદ કરે છે. કેટલાકમાં તે રચીને તથા પાચનશક્તિને સતેજ કરે છે. દારૂ જે નીચમીત રીતે થોડું પ્રમાણમાં અપાય તો ક્ષયના ઘણાખરા દરદીઓને વહેલા મોડો કેટલોક ફાયદો થાય છે. દારૂ શુદ્ધ તથા ઉચ્ચી જાતનો હોવો જોઈએ. ફરમેન્ટેડ મોલ્ટનો દારૂ જે દરદી પી ન શકે તો હોય તો કડવો ખીર, પોર્ટ અગર સ્ટ્રાવિટ દ્રવ્યથી પંદર રૂપીઆભાર આપવો. બોર્ડો, બરગન્ડી, હંગેરીઅન, ઇટાલીઅન અગર ગ્રીક વાઇન પચીસથી પચાસ રૂપીઆભાર આપવો.

તાવની અંદર થોડે થોડે અંતરે થોડા પ્રમાણમાં દારૂ આપવાથી શરીરનું કૌવત ઘણી સારી રીતે ટકી શકે છે. ખાસ કરીને રાત્રે ત્રણથી ચાર રૂપીઆભાર બ્રાન્ડી અગર વીસઠી એકલો અગર દુધ, ખીર ટી, અગર છુદેલાં ઈંડાંની સાથે આપવો જરૂરનો છે.

ક્ષયના આરોગ્ય ભવનોની અંદર ક્ષયના દરદીઓને કેટલીકવાર પરાણે ખવરાવવાથી તેમની શરીરની સ્થિતિ સારી રહે છે. ક્ષયના દરદીને જેમ બને તેમ વધારે ખોરાક ખવરાવવાની કોશિષ કરવી. ખોરાક જુદા જુદા પ્રકારનો તથા દરદીને રચી થાય તેવો હોવો જોઈએ. દરદીને ખુબ ખવરાવવામાં એટલું ધ્યાનમાં રાખવું કે તે ખોરાક જે શક્તિ તથા ચોષણ આપે તેના પ્રમાણમાં પાચનશક્તિ મંદ ન થવી જોઈએ. આટલા માટે દરદીને મીઠાઈ, અપકવ ફળો, ક્યુબર, અથાણાં વિગેરે ન પચી શકે એવી ચીજો આપવી નહીં.

ક્ષયના દરદીએ રોજ અમુક અમુક વખતે અમુક અમુક ચીજો

આવી એવો નિયમ ફાયદાકારક નથી. તો પશુ નીચે જણાવ્યા પ્રમાણે વર્તવાથી ઘણો ફાયદો થાય છે; અને તે નિયમોમાં ફેરફાર કરવો જરૂર જણાય તો સારા ડાક્ટરનો મત લઈ તેમ કરવું.

સવારમાં ઉઠતાં વેંત થોડાં ગરમ પાણી સાથે વીસથી ત્રીસ રૂપીઆભાર દુધ પીવું. રાત્રે છાતીની અંદર ભરાઈ રહેલો સ્તેષ્ઠ અગર બલગમ કાઢવા વાસ્તે દુધની અંદર થોડા ઘઉંભાર મીઠું અગર સોડા નાખવો ફાયદાકારક છે; અથવા દુધ અગર મલાઇની સાથે ચા, કાશી, અગર કેકો લેવો. જેઓમાં ક્ષય વધારે પ્રસર્યો હોય તેવા દરદીઓને માટે આ ચીજો સાથે થોડો બ્રાન્ડી, રમ અગર વીસ્કી આપવો સારો છે. આ ખોરાક પથારીમાં બેઠાં બેઠાં લેવો એ ઉત્તમ છે. આ પછી આશરે એક કલાકે પૌષ્ટિક ખોરાકનો નાસ્તો કરવો. આ ખોરાકની સાથે દુધ, કેકો, કાશી આ તથા થોડો હલકો વાઇન તથા પાણી રૂઢી તથા રૂચીને અનુસાર લેવાં. જે આ ખોરાક સવારે નવ કે દશ વાગે લેવાય તો આશરે બાર વાગે દુધનો એક પ્યાલો પીવો. જમવાનો વખત બપોરે દોઢ કે બે વાગે રાખવો એ સાઈ છે. જમવામાં સારી તાજી મરચી સાથે થોડું માંસ, મરચી અને બટેટાં તથા તાજી વનસ્પતિ લેવાં. સાથે થોડી ખીર, કાંજ અગર મુરખો અને પાકાં ફળ લેવાં. આ ખોરાકની સાથે રપ રૂપીઆભાર હ-જેરીઅન વાઇન, હલકો કલેરેટ અગર બરમન્ડી લેવો. સાંજે ચાર પાંચ વાગ્યે દુધનો એક પ્યાલો લેવો; અગર થોડો કોપરાપાક, ચા, દુધ અગર મલાઇ સાથે લેવો; અગર એક કાચું ઈંડું લેવું. જે સાંજે જમવાનું હોય તો આ વખતે કોઇ પણ કઠણ ખોરાક ન લેવો. બપોરે દોઢથી બે વાગ્યાની અંદર જે ખોરાક લીધો હોય તે સાંજે સાત બજે પણ લેવો. દરદીએ રાત્રે દશથી સાડાદશની અંદર સુષ જવું. સુતા પહેલાં અરધી કલાકે સવાર પ્રમાણે દુધ લઇ લેવું. સાથે રા. થી ૫ રૂપીઆભાર બ્રાન્ડી અગર વીસ્કી અથવા તો પ્યાલો ભરીને આરાટની કાંજ, સાણુઓઆની કાંજ અથવા ચા

સ્વાદને રૂચે તે પ્રમાણે લેવો. રાત્રે જો ઉધરસ ખાવાથી અગર પર સેવાથી દરદી બગી ઉઠે અગર તેને શાન્તિ ન વળતી હોય તો દુધ વિગેરે થોડા પ્રવાહી તથા પુષ્ટિકારક ખોરાક સાથે થોડો ખાન્દી આપવો. તાવવાળા દરદીઓને ખોરાક પ્રમાણમાં વધારે પ્રવાહી હોવો જોઈએ અને તે થોડે થોડે અંતરે આપવો.

હવા તથા તેની આવજા:—ક્ષયના દરદીની શ્વાસોચ્છવાસની ક્રિયા ઉપર લક્ષ આપવું ધણું જ જરૂરનું છે. જ્યાં જ્યાં અને જ્યારે જ્યારે સહેલાઈથી તથા જોખમ વગર બની શકે ત્યાં ત્યાં ત્યારે ત્યારે ક્ષયના દરદીએ છુટ હવાની અંદર રહેવું.

દરદીના સૂવાના ઓરડાનું દ્વાર દક્ષિણ દિશા તરફ જોઈએ તથા તેની અંદર પવનનાં સુસવાટા આવવા જોઈએ નહીં. બારણું દક્ષિણ દીશા તરફ હોવાને લીધે બારીઓ હંમેશાં ઉઘાડી રાખી શકાય છે અને તેથી ઘરની અંદર સ્વચ્છ તથા તાજી હવા સતત આવ્યા કરે છે અને તે ઉપરાંત તે હવાને સૂર્યનાં શાન્ત કિરણો તન્દુરસ્ત તથા નિર્મળ બનાવે છે.

હવાફેર કરવાથી ઘણો વખત છુટી હવામાં રહી શકાય છે. ઈંગ્લેન્ડ જેવા ઠંડા મુલકની અંદર પણ સારી પસંદ કરેલ જગ્યાઓમાં તથા સારાં આરોગ્ય ભવનોની અંદર દરદી બારે માસ કાંઈ પણ તુકશાન વગર છુટી હવામાં રહી શકે છે.

જ્યારે દરદ વધી ગયું હોય અને દરદીને બીજાને રહેવાની જરૂર પડે ત્યારે તેને આરામ વાસ્તે સગવડવાળો કોચ આપવો જેથી દરદી બહુ અશક્ત અગર જ્વર વાળો હોય તોપણ તેને તદ્દન પથારીવશ થઈ રહેવું પડે નહીં. બીજાનાની આસપાસ પડદા વિગેરે રાખવા નહીં. અને જો બારીઓ ઉઘાડી રાખી હોય તો દરદીને શરદી ન લાગે તે વાસ્તે તેને સારી રીતે ગરમ કપડાં પહેરાવવાં. દરદીની સ્થિતિ તથા પ્રકૃતિ પ્રમાણે ઓરડાની ગરમી ૬૦ થી ૬૫ ડીગ્રીની હોવી જોઈએ. ઠંડી ઋતુમાં જ્યારે ઓરડાની અંદરની ગરમી કમિ થાય અને તે

પાછી થોડા વખતમાં પૂર્વવત થવી જોઈએ. મતલબ કે ૬૦ થી ૬૫ હીમીની ગરમી ક્ષયના દરદીને વાસ્તે વધારે નથી. આવી ઋતુમાં બળતી સગડી રાખવાથી એરડાની ગરમી કાચમ રહે છે અને હવાની આવળ સારી રીતે થાય છે.

ક્ષયની અંદર બીજાં દરદો ઉદ્ભવે ત્યારે અને તાવમાં દરદીને બીજાનામાં સંપૂર્ણ આરામ આપવો એ બહુ ઉપયોગી છે. છુટ હવામાં ફરવું ગમે તેટલું જરૂરનું તથા ક્ષાયદાકારક હોય તોપણ તેજ પ્રકૃતિવાળાં તથા શરદીવાળાં દરદીઓને ઠંડી ન લાગે એવી સાવ-ચેતી રાખવાની ખાસ જરૂર છે. ખોરાકની પેઠે હવાના સંબંધમાં પણ ડહાપણ અને ચતુરાઈ વાપરવાની જરૂર છે.

યુરોપમાં કેટલેક સ્થળે ક્ષયની હવાવડે માવજત કરવામાં આવે છે. આ માવજતમાં ફેફસાંની અંદર હવા પૂર્ણ પ્રમાણમાં સંપૂર્ણ રીતે આવળ કરી શકે એવી બાબતો ઉપર ખાસ લક્ષ અપાય છે. સારી તથા યોગ્ય કસરતથી ટેકરી ઉપર ફરવાથી અને ઉંચાણવાળા પ્રદેશમાં રહેવાથી પણ ફેફસાંને યોગ્ય કસરત મળે છે અને સારાં પરિણામ આવે છે.

જે દરદીઓમાં ક્ષયનો ક્રમ દીર્ઘ તથા તાવ વગરનો હોય તેમને અંગકરસત સહુથી ઉપયોગી છે. કારણ કે તે વિના શરીરની પોષણ ક્રિયા મંદ પડતી જાય છે અને શક્તિ રહેતે રહેતે ઘટતી જાય છે.

થોડા ઉપર ખેસીને રોજ ફરવું એ ક્ષયને વાસ્તે અતિ ઉત્તમ ઉપાય છે.

નિયમસર પગે ચાલીને તથા થોડાપર ખેસીને ફરવાથી અને ધીમે ધીમે તથા નિયમિત રીતે ટેકરી ઉપર ચડવાથી શરીરના પોષ-ણમાં વૃદ્ધિ થાય છે. સારા પોષણથી સ્થાનિક દરદની વૃદ્ધિ અટકે છે અને દરદ પાછું હઠતું જાય છે તથા ફેફસું સુધારાપર આવે છે. કારણ કે આવી કસરતથી ફેફસાંને તન્દુરસ્ત બાજ સંપૂર્ણ રીતે શુદ્ધી શકે છે જેથી કરીને ફેફસાંની અંદર હવાની આવળ પૂર્ણ પ્રમાણમાં

થાય છે અને લોહી વધારે સ્વચ્છ થઈ શકે છે. ક્ષયના દરદીઓએ વારંવાર ખુદી હવામાં તથા કસરત કરતી વખતે ધીમે ધીમે છાતી સંપૂર્ણ ધ્રુવે તેવી રીતે પાછો શ્વાસ બહાર કાઢવાની ટેવ રાખવી. આવી રીતે અતિશય શ્રમ વગર તથા શાન્તિથી ફેફસાંની અંદર સ્વચ્છ, તાજી તથા દર્દને સુધારનારી હવાની આવજા થાય છે.

ન્યારે પગે ચાલવાથી તથા થોડા ઉપર બેસીને ફરવાથી વધારે શ્રમ પડતો હોય અગર દરદી તે સહન કરી શકે તેવી સ્થિતિમાં ન હોય તો ગાડીની અંદર અગર ફરીયામાં કે નદીમાં હોડીની અંદર બેસીને ફરવું અને તેમાં દરદીને પવનના સુસવાટા ન લાગે અને શરદી ન થાય તેવી સાવચેતી રાખવી જોઈએ. જેઓને તાવ ન હોય તેઓએજ આવી કસરત કરવી યોગ્ય છે.

ક્ષયના દરદીની ચામડી બહુ કામળ તથા ઊંચ સ્પર્શજ્ઞાનવાળી હોય છે તેને દ્રઢ કરવા વારંવાર લેવાના ઉપાયો આગલા પ્રકરણમાં કહ્યા છે. દરદીની ચામડીની કામળતાના પ્રમાણમાં ફેફસાંને વ્યાધિ વધે છે તેથી આ ઉપાયોથી શરદીની અસર સામે ટકી શકે તેવી રીતે ચામડીને દ્રઢ કરવી. આ ઉપરથી કેટલાંક ક્ષયનાં આરોગ્ય ભવનોની અંદર દીર્ઘ ક્ષયના દરદીઓને માટે પાણી વડે માવજત ખાસ ધ્યાન દેખે કરાય છે.

ક્ષયના દરદીએ ઠંડાપાણીથી નહાવામાં ઘણી સાવચેતી તથા ડહાપણ વાપરવાની જરૂર છે. સાકોલોસ્કી નામના ડાક્ટરે ઠંડાપાણીથી નહાવાથી ક્ષયમાં શું અસર થાય છે તેની તપાસ ક્ષયના ૧૦૫ દરદીઓ ઉપર કરી હતી. તે સંખ્યામાંથી ૩૯ દરદીઓ તદ્દન સુધરી ગયા, ૩૪ દરદીઓને ઘણો ફાયદો થયો, ૧૯ ઉપર સારી અસર થોડા પ્રમાણમાં થઈ, ૭ ને કાંઈ અસર થઈ નહીં, ૨ દરદીઓનું દરદ વધ્યું તથા ૪ મુજરી ગયા, માટે આવી જાતની માવજતમાં ઘણું ડહાપણ વાપરવાની જરૂર છે. જે દરદીઓમાં સ્થાનિક દરદ વધારે ન હોય તેઓએજ માટે આવી માવજત કરવી. જે દરદીઓનું લેહી

તદ્દન શ્રીકું પડી ગયું હોય જેમને સાંજરે (હેક્ટીક પ્રકારનો) તાવ આવતો હોય અને જેમને શરૂઆતમાં થોડા દિવસ નહાવાથી ફાયદો ન થાય તેમને માટે આવી માવજત યોગ્ય નથી. દરદી જો ઠંડે પાણીએ નહાઇ શકે તેમ ન હોય તો તેના શરીર ઉપર ઠંડું બીનું કપડું ફેરવવું આવા દરદીઓને શરૂઆતમાં ફક્ત ૪ થી ૫ સેકન્ડ સુધી બીનું કપડું ફેરવવું. અને વધુમાં વધુ સ્ત્રીઓમાં અરધી મીનીટ સુધી તથા પુરૂષોમાં આશરે એક મીનીટ સુધી ફેરવવું. ડેવેસ શહેરની અંદર ક્ષયના દરદીઓની છાતી ઉપર થોડીવાર સુધી બીનું કપડું ફેરવવાની અગર થંડું પાણી છાંટવાની માવજત થાય છે.

જે દરદીઓ આ માવજત સહન કરી શકે અને તેની અસરની સામે ટકી રહે તેઓના શરીર ઉપર ઘણી ઉત્તેજક અસર થાય છે. જો આ માવજત ઉનાળામાં શરૂ કરી હોય તો તેની અસર વધારે સારા પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે. આવી માવજતથી ત્વચાની સહનશક્તિ વ્રદ થાય છે.

જે દરદીઓ ઠંડે પાણીએ નહાવાને અસક્ત હોય તેઓએ પોતાના ઓરડાની અંદર ઠંડા પાણીમાં વાદળા બોળીને તે વાદળા આખા શરીર ઉપર ફેરવવી. આ પાણીમાં થોડો આલ્કોહોલ, કેલ્સેનવેટર અગર સુરકો નાખવો વધારે સારો છે. એકી વખતે આખું શરીર બીનું ન કરવું. પણ થોડે થોડે અંતરે એક પછી એક શરીરના ભાગને લગાડવું. ગરમ ઓરડાની અંદર ઓછામાં ઓછી એકવાર ઠંડે પાણીએ નહાવું અગર ઠંડી વાદળા ફેરવવી વધારે સારી છે. હવાની આવજા તથા સ્વચ્છતા માટે ઓરડાની અંદર બારીઓ ઉઘાડી રાખવાથી હવા આવવાથી ઓરડાની હવા ઠંડી થતી હોય તો દરદીએ નહાવા પહેલાં બીજા કોઈ ગરમ ઓરડામાં થોડો વખત રહેવું. ઠંડી હવા તથા ઠંડું પાણી એ બંનેની અસર જો એકી વખતે શરીર પર થાય તો દરદીને સરદી થાય છે. ઠંડું પાણી કેટલાકને સહન નથી તેનું મુખ્ય કારણ આ છે.

હંડાં, ઉંઠાં, અગર નવશેકાં પાણીથી ન્હાઇને સાફ તથા સૂકા દુવાલ વડે શરીરને ઘસીને લૂછી નાંખવું.

ક્ષયનાં દરદીનાં કપડાં વજનમાં હલકાં, હુંફ આપે એવાં જોઇએ. બિનનું હલકું કપડું સાથાં સરસ છે. ક્ષયના દરદીઓની પ્રકૃતિને હંડા પવનથી તથા હવાના આકસ્મિક ફેરફારોથી જલદી અસર થાય છે અને શરદી લાગી જાય છે તેટલા માટે તેઓને જ્યારે સ્થેજપણુ હંડી જણાય ત્યારે તરત પહેરવા માટે ગરમ કપડું અગર શાલ વિગેરે કાંઇપણુ ગરમ ચીજ પાસે રાખવી પણુ છાતીને ગરમ કપડાંના અગર ગરમ રૂનાં ઉપરા ઉપર થરથી ઢાંકી દેવી એ બૂલ-બરેલું છે. આવી રીતે કપડાંના થરથી ઢાંકાએલા દરદીઓને ઉઘાડા કરીને તેમની ત્વચા જોઈ હોય તો તે પસીનાથી ગેબગેબ થયેલી હોય છે. આવી ત્વચા હવાના ફેરફારો તથા પવનની અસર સામે ટકી રહેવા શક્તિમાન હોતી નથી.

રાત્રે બધાંએ કપડાં બદલવાં અને ફલાલીનનું અગર સૂતરનું આછું કપડું પહેરવું. જો દરદીને રાત્રે બહુ પસીનો આવતો હોય તો બીજાના ઉપર બહુ કપડાં પાથરવાં નહીં. જો સૂવાનો ઓરડો સાધારણુ રીતે ગરમ રાખવામાં આવતો હોય તો વધારે કપડાં પાથરવાની જરૂર નથી. પણુ જો શીયાળા તેમજ ઉનાળામાં બારીઓ ઉઘાડી રખાતી હોય તો બીજાના ઉપર સાધારણુ પ્રમાણમાં ગરમ લુગડાં પાથરવાં જોઈ દરદીને શરદી લાગે નહીં.

આરોગ્ય લવનની અંદર માવજત.

હાલમાં કેટલાંક વરસો થયાં ક્ષયના દરદીઓની માવજત તથા ઉપચાર ખાસ આરોગ્ય લવનમાં કરવામાં આવે છે અને તે સાફ છે. આરોગ્ય લવનમાં એટલો ફાયદો છે કે દરદી સારી રીતે ડાક્ટરની ચાલુ માવજતમાં રહી શકે છે અને ક્ષયની પ્રથમ સ્થિતિમાંથીજ આરોગ્યતાના કાયદા સારી રીતે જાળવી શકાય છે. હાલના વખતમાં ક્ષયનું કોઇ પણુ પ્રથમ ચિન્હ જણાય કે તરત દરદીને આરોગ્ય

(૬૫)

ભવનમાં મોકલી દેવામાં આવે છે અને ત્યાં નિપુણ ડાક્ટરોના હાથથી તે દરદને હઠાવવાની સંપૂર્ણ માવજત થાય છે. આરોગ્ય ભવનની અંદર રહેવાથી એટલો ફાયદો થાય છે કે પ્રથમ સ્થિતિમાંજ દર્દને હઠાવવાના તથા અટકાવવાના ઉપાયો સારી રીતે લેવાય છે અને તેથી તે સ્થળોમાં રહેતા દરદીઓના સુધરવાનું પ્રમાણ બીજા સ્થળો કરતાં વધારે સાફ આવે છે. આ ઉપરથી એટલું તો ચોક્કસ થાય છે કે ક્ષયની શરૂઆતમાં દરદીઓ ધણુંકરીને સારા થઇ શકે છે.

આરોગ્ય ભવનની માવજતનો મુખ્ય મુદ્દો એ છે કે દરદીને ક્ષયની શરૂઆતમાંથીજ માવજતમાં લેવો અને યોગ્ય રીતે નિયમિત કરેલા ખોરાક હવા વિગેરે સાધનોથી ક્ષયના જંતુઓની સામે ટકી રહેવા શરીરને શક્તિમાન બનાવવું. આવી શક્તિ આવવાથી દર્દ શરીરને અસર કરી શકતું નથી અને તેથી ઘણી વાર દર્દ દુર થઇ શકે છે.

આરોગ્ય ભવનની માવજતનો પ્રથમ ઉદ્દેશ દરદીને છુટ્ટી ખુદી હવામાં રાખવાનો છે. હવા સારી અગર ખરાબ હોય તોપણ તેને તાજી તથા સ્વચ્છ હવામાં રાત દિવસ રાખવો. દરદીના ઓરડાની અંદર સૂર્યનું અજવાળું જેમ વધારે આવે તેમ સાફ. શુદ્ધ હવા તથા સૂર્યના અજવાળામાં ક્ષયના જંતુઓ રહી શકતાં નથી. તેમનું ઝેર ઓછું થઇ જાય છે અને તેઓનો નાશ થાય છે. રાતદિવસ દરદીના ઓરડાની અંદર અનિશય સ્વચ્છ તથા તાજી હવાની આવજા થવી જોઇએ. વળી ક્ષયના દરદીઓને રહેણી કરણીમાં રહેજ પણ ભુલ થવાથી જે ખરાબ પરિણામ સહન કરવાં પડે છે તે પરિણામોને કેવી રીતે અટકાવવાં તથા દરદીએ ક્ષયની અસરથી કેમ બચવું વિગેરે બાબતો આરોગ્ય ભવનની અંદર રહેવાથી સમજાય છે અને આ પ્રમાણે ક્ષયના હામરો દરદીઓના પ્રાણ બચ્યા છે અને સેંકડો દરદીઓ સાજા થઇને પાછા પોતાને ધણે લાગી ગયા છે.

આરોગ્ય ભવનની અંદર સ્વચ્છ હવામાં રહેવાથી દરદીનાં ફેફ-

સાંને સ્વચ્છ હવા મળે છે એટલુંજ નહીં પણ ત્યાં જીંદગીની દરેક બાબતો ઉપર ચીવટથી દેખરેખ રખાય છે. દરદીએ ક્યારે આરામ લેવો, ક્યારે કસરત કરવી, ક્યારે અને કેટલી વખતે જમવું, કેટલું સૂવું, કપડાં કેવી રીતે પહેરવાં, ક્યારે ચૂપ રહેવું (આ બાબત સ્વર નળીના ક્ષયની અંદર અતિશય ઉપયોગી છે) અને ક્યારે બીજાઓની સાથે ફરવું વિગેરે બાબતો દરદીને સૂચવવામાં આવે છે. દરદીને ફાયદો થાય એવી રીતે તેની જીંદગી ગાળવાની ગોઠવણ થાય છે બીજાઓ સાથે ફરવામાં, કસરત કરવામાં તથા રમવામાં દરદીને છૂટા મેદાનની જરૂર છે. પવનનાં ઝાપટાંનું જોર કમિ કરવામાં, જમીનને સૂકી રાખવામાં, તથા ઉડતી ધૂળને ઝીલવામાં આરોગ્ય ભવનની આસપાસ ઝાડની જરૂર છે. દરદીએ રાત દિવસ ખુલી હવામાં ગાળવા વાસ્તે છૂટી હવા તથા અજવાળું આવી શકે એવાં છાપરાની જરૂર છે. જે દરદીઓને તાવ નહોત્ય તેમને કાંઈ કાંઈ કામ સોંપવામાં આવે છે જેથી આરોગ્ય ભવનમાં રહેવાથી તેમની પ્રકૃતિ સુસ્ત થતી નથી. હવાફેર કર્યા વગર એકલી સાધારણ આરોગ્ય ભવનની માવજત કરતાં હવા ફેર સાથે તે માવજત બની શકે તો વધારે સારું છે. જે આરોગ્ય ભવનની ગોઠવણ સારી રીતે કરવામાં આવી હોય તો હવાફેર કરવાની બહુ જરૂર રહેતી નથી. આ ઉપરથી એમ ન સમજવું કે ક્ષયના દરેક દરદીને પોતાના ઘરમાંથી દૂર કરીને આરોગ્ય ભવનમાં મોકલવો. જ્યારે દરદ બહુ વધી ગયું હોય ત્યારે અગર અસાધ્ય હોય ત્યારે દરદીને આરોગ્ય ભવનમાં મોકલવો યોગ્ય નથી. આવી સ્થિતિ વાળા ગરીબ લોકો માટે બુદ્ધ મકાન બંધાવી આપી તેમને ત્યાં રાખવાં જેથી બીજાઓને દરદ થવાનો ભય ઓછો રહે. કેટલાક દરદીઓ જેઓમાં ક્ષયની પ્રથમ સ્થિતિ થઈ ગઈ હોય અને જેઓ ઉચ્ચ પ્રકૃતિના હોય તેઓને આરોગ્ય ભવનની અંદર વારંવાર થરમોચીટર મુકવાથી અગર રહેણી કરણીના ચાંપતા ઉપાયો લેવાથી અસ્વસ્થ થઈ જાય છે. આવા દરદીઓને પોતાના ઘરમાંજ રાખવા અગર કોઈ

(૯૭)

હુશીઆર ડાક્ટર અગર નર્સ સાથે હવાફેર કરવા મોકલી દેવા જોઈએ. અત્રે એટલું જણાવવાની જરૂર છે કે કેટલાક દરદીઓને આરોગ્ય ભવનમાં રહેવાથી ફાયદો થતો નથી. ઉદાહરણ તરીકે અવર-વવાથી અગર જેઓને શરદી જલદીથી લાગી જાય એવી પ્રકૃતિવાળા દરદીઓને કેટલીક વાર નુકશાન થાય છે. વળી જે દરદીઓને આંધા મજબૂત તથા કઠોર હોય, જેઓને તાવ ન આવતો હોય તેમને ટેકરી ઉપર રાખવાથી તેઓ વધારે સુખી તથા તંદુરસ્ત રહે છે. આવા દરદીઓને આરોગ્ય ભવનનો એકાંતવાસ રચ્યો નથી. વળી જે દરદીઓની વ્યવહારિક સ્થિતિ સારી હોય અને જેઓને સારા ડાક્ટરો, સારી નર્સો, ડાહ્યા મિત્રો, કસરત વાસ્તે સારાં સ્થળો, તથા ખુબી હવા તથા અજવાળું આવી શકે એવાં સારાં ઘરો હોય તેમને આરોગ્ય ભવનની અંદર રહેવાની જરૂર નથી.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

હવાફેર.

ક્ષયની માવજત તથા તેના ક્રમ ઉપર દેશના હવા પાણીની ધણી અસર થાય છે પણ દરદીને હવાફેર કરાવવા બાબત કેટલીકવાર બહુ મુશ્કેલી થઈ પડે છે.

દરદીને કયા સ્થળનાં હવા પાણી માફક આવશે તે બાબત દરદીની બહારની તથા અંદરની શારીરિક સ્થિતી કરતાં તેનાં પોતાનાં મનનાં વલણ તથા પ્રકૃતિ ઉપર ધ્યાન આપીને તે ચોક્કસ કરવાની છે.

હવા ફેર કરવાથી કેટલાક દરદીઓનાં દરદ અટકી જાય છે, અને કેટલાક દરદીઓ તો તદ્દન સાજ થઈ જાય છે. તે ઉપરથી માલુમ પડે છે કે દરદીની સ્થિતિ તથા અમુક પ્રદેશનાં હવા પાણીને કાંઈ પણ સંબંધ હોવો જોઈએ.

જો દરદીને હવાફેર કરવાથી કોઈ પણ પ્રકારે ફાયદો નહીં થાય એમ જણાય તો પછી વધી ગયેલ દરદવાળા દરદીઓને લાંબી મુસાફરી કરાવવી તથા ધરની ખનતી સોઢ મુકાવવી એ યોગ્ય નથી. હવાફેરની બાબતમાં વિચાર તથા ડહાપણની જરૂર છે. હવાફેર કરવામાં દરદીને નકામો શ્રમ તથા હેરાનગતી થવી નહીં જોઈએ. અને તેને તથા તેની આસપાસનાં માણસોને નકામાં ખર્ચના ખાડામાં ઉતારવા નહીં. તો પણ દરદીની જેટલી જાંદગી બાકી રહી હોય તે બંને એટલી સુખ શાન્તિવાળી તથા આનંદવાળી કરવી એ આપણી ફરજ છે. ધરની અંદર હમેશાં રહેવાથી ક્ષયના દરદીઓની જાંદગી મંદ, નિરસ તથા કંટાળાભરેલી થઈ જાય છે. શહેરની જાંદગીની ઉદાસી તથા દુઃખમય સ્થિતિ દૂર કરવા કુદરતના ખુલ્લા તથા રમણીય પ્રદેશમાં કેટલાક મહીના હવાફેર કરવાથી દરદીને ચેન તથા આરામ મળે છે.

નિશ્ચય ક્ષયના દરદીઓ માટે હવાફેર કરવો બિલકુલ યોગ્ય નથી. જે દરદીઓની અંદર ક્ષય જોરથી પ્રસરતો જતો હોય, જેઓનાં બન્ને ફેફસાંમાં ક્ષયના ફેફસાંનો આગળ વધી ગયા હોય, અને જેઓને ઘણો તાવ આવતો હોય તેવા દરદીઓએ હવા ફેર કરવો નહીં. જ્યારે બલગમમાં લોહી પડતું હોય, લોહીની ઉલટી થતી હોય, ક્ષયની અંદર ફેફસાંનો, શ્વાસ નળીઓનો અગર ફેફસાંના રસપડનો વરમ થયો હોય અને જ્વર સતત તથા ઉંચો હોય ત્યારે દરદીને હવાફેર કરવા ન લઈ જતાં ઘેર રાખવો. એ અગર ત્રણ હીઝી તાવવાળા દરદીઓને મુસાફરી ન કરાવતાં ધરની અંદર તેમનાં તન તથા મનને સંપૂર્ણ આરામ આપવો. જો આંતરડામાં વૃદ્ધિ પામતાં ક્ષયનાં ચિન્હો જણાય તો દરદીને હવાફેર કરવા બિલકુલ ન લઈ જવો. આવી પ્રકૃતિ સિવાયના દીર્ઘ ક્ષયવાળા ઘણાખરા દરદીઓને ઘણાક વખત હવાફેર કરવાથી ફાયદો થાય છે.

અમુક દરદીને ત્રાસ્ટે હવાફેર કરવાના તથા તેની તબીયત સાચ-

વવાના વિષયનો વિચાર કરવામાં હવાની સ્વચ્છતા વિષે પ્રથમ લક્ષ આપવાનું છે. અમુક પ્રદેશની હવાની સ્વચ્છતા સાથે સરખાવતાં તે પ્રદેશની હવાની ગરમી તથા બીનાશ બહુ મોટી તથા અગત્યની આવતો નથી.

સ્થાનિક દીર્ઘ ક્ષયવાળા તથા શારિરિક શક્તિ તથા ચપળતા વાળા દરદીઓ જુદા જુદા પ્રદેશમાં હવાફેર કરી શકે છે અને તેમની તબીયત સાધારણ રીતે સારી રહે છે.

ક્ષયનો દરદી ગમે તેવા સારા પ્રદેશમાં હવાફેર કરી શકે પણ તેમાં હવા નિર્મળ તથા સ્વચ્છ હોવી જોઈએ.

દરીઓની તથા ઉંચી ટેકરીઓ પરની હવાની અંદર અશુદ્ધતા હોતી નથી અને જો કે કેટલીક આવતોમાં આ બંને પ્રકારની હવા એક બીજાથી જુદા પ્રકારની હોય છે તોપણ ક્ષયના દરદીની સ્થિતિ ઉપર તે બંનેની અસર સાધારણ રીતે સરખીજ હોય છે.

હવાફેર કરવાથી ક્ષયના દરદીને શું શું ફાયદા કરી શકાય છે? પહેલું:—જે દરદીઓમાં ક્ષયજનક પ્રકૃતિ હોય તે દરદીઓમાં હવાફેર કરવાથી તે પ્રકૃતિ ઓછી થાય છે અને ક્ષયને થતો અટકાવી શકાય છે. કારણકે હવાફેરથી આવા દરદીઓમાં ક્ષયના હુમલાની સામે ટકી રહેવાની શક્તિ આવે છે.

બીજું:—જ્યારે કેફસાનું દરદ સ્થાનિક તથા શાન્ત હોય અને શારીરિક સ્થિતિ સારી હોય ત્યારે હવાફેરને લીધે શક્તિ વધવાથી તથા ક્ષયના જંતુઓની નુકશાનકારક અસરની સામે ટકર લેવાની શક્તિ આવવાની થયેલું દરદ પાછું હઠાવી શકાય છે અને કેટલીકવાર નાશુદ કરી શકાય છે.

ત્રીજું:—જ્યારે દરદ બહુ વધી ગયું હોય અને શારીરિક સ્થિતિ બહુ નબળા મધ્ય હોય ત્યારે દરદને વધતું અટકાવે તથા હઠાવે, શરીરનું બળ તથા તેજ કેટલેક અંશે પાછું લાવે એવા પ્રદેશ હવાફેર વાસ્તે શોધવો જોઈએ.

(૧૦૦)

ચોથું-ન્યારે દરદ એટલું બધું વધી ગયું હોય કે દરદી વાસ્તે આપણે લાંબી જીંદગીની આશા રાખી શકીએ નહીં ત્યારે દરદીની જીવંતની જીંદગી જે પ્રદેશમાં બની શકે તેટલે અંશે સર્વોત્તમ મુખ્ય-ચેન તથા આરામમાં પસાર થાય તથા દરદને કાંઈ પણ નિયમમાં રાખી શકાય એવો પ્રદેશ હવાફેર કરવા માટે રાખવો.

પાંચમું-આવી સધળી સ્થિતિ માટે હવાબદલ કરવાના પ્રદેશમાં, સગવડવાળાં, સારી રીતે બાંધેલાં, સારી જગ્યા ઉપર રહેલાં, આરોગ્યતાના નિયમો સચવાય તેવાં, પુષ્કળ સ્વચ્છ હવા તથા અજવાળાં વાળાં, સુકી જમીનવાળાં, ધરોની અંદર જુદા જુદા પ્રકારના તથા પુષ્ટિકારક ખોરાક તથા માવજત અને દવા વિગેરે બાબતમાં યોગ્ય સગવડ હોવી જોઈએ.

વારસાની અસરને લીધે આગળ થઇ ગયેલ ફેફસાંના અગર વાયુ નળીઓના વરમને લીધે અગર કોઈ તિક્ષ્ણ વ્યાધિથી શરીરનું કૌવલ તથા દરદની સામે ટકી રહેવાની શક્તિ ન અર્ધ જવાથી માણસની અંદર જે ક્ષયજનક પ્રકૃતિ થાય છે, તે પ્રકૃતિવાળા માણસોમાં ક્ષયને થતો અટકાવવા માટે “ હવાફેર ” એ એક અત્યુત્તમ ઇલાજ છે,

હવા ફેરના સંબંધમાં એક મુખ્ય તથા અગત્યની બાબત ઉપર ધ્યાન આપવાનું છે. તે એકે દરદી જે પ્રદેશમાં હવાફેર કરવા જાય તે એવો હોવો જોઈએ કે દરદી શક્ત મેળવે અને સ્વચ્છ તથા તાજી હવામાં આખો દિવસ ધરની બહાર રહી શકે.

કંઈમાળની પ્રકૃતિવાળા બાળકો તથા તરણ માણસોને માટે ખાસ કરીને દરિયા કિનારાની હવા સારી છે. જે દરદીઓમાં ઉધરસ વારંવાર જોર કરી આવતી હોય તથા ફેફસાંની અંદર વારંવાર લોહીનો ભરાવો થવાથી લોહીની ઊલટી થતી હોય તેમણે શીઆળામાં દક્ષિણ દિશા ઉપર આવેલાં અંદરને કાઢે રહેવું. આ દરદીઓને માટે ખાસ કરીને દરીઆની હવા તથા પુરતાં અજવાળાંની પુરતી જરૂર છે.

દરીઆની મુસાફરીના શોખીન શક્તિવાળા દરદીઓએ દરીઆની એક બે લાંબી સફર કરવી સારી છે.

જે દરદીઓનાં શ્લેષ્માવરણ તથા ત્વચા નળળાં અને કામળ પ્રકૃતિવાળાં હોય, ફેફસાંના તથા ફેફસાંના રસપડના વરમથી સંપૂર્ણ રીતે સાળાં થયાં હોય અગર ફેફસાંના રસપડના સંયોગને લીધે જેઓનાં ફેફસાં તથા છાતી પૂર્ણ રીતે પુલી ન શકતાં હોય તેઓને માટે હુંગરની હવા યોગ્ય છે. હુંગરી પ્રદેશમાં રહેવાથી ફેફસાંને પોતાનું કામ કરવા કસરત મળે છે. આવી સ્થિતિવાળા તરણ તથા પુખ્ત ઊંમરના તાકાતવાળા દરદીઓ માટે દેશના મધ્યમાં આવેલા હુંગરા ઉપર પણ રહેવું સાફ છે.

દરદીની પ્રકૃતિ, આસીયત તથા જરૂરીઆત ઉપર વિચાર કરી હવાફેર કરવાનો પ્રદેશ નક્કી કરવો.

જે દરદીઓમાં ક્ષય શરૂ થઈ ગયેલ હોય પણ તે સ્થાનિક થોડા વિસ્તાર વાળો તથા શરૂઆતમાં હોય તે દરદીઓ માટે હવા ફેરનો વીચાર કરીએ:—

આવા દરદીઓમાં બે મુખ્ય બાબતો ઉપર લક્ષ આપવાનું છે. ૧. દરદીની વૃદ્ધિ કેટલે અંશે થઈ છે તે તથા ૨. દરદીના શરીરનું બંધારણ કદ કદ રીતે દરદી સામે ટકી રહેવા સક્તીમાન છે તે. આ રીતે ક્ષયના દરદી બે પ્રકારના મળ્યા છે.

એક પ્રકારના દરદીઓનું બંધારણ એવું હોય છે કે દરદી ઝેરી અસર સામે ટકી રહેવા શક્તિમાન નથી. જેથી દરદી થોડા વખતમાં દરદનો ભોગ થઈ પડે છે. આવા દરદીઓની અંદર ક્ષય ધણીજ ત્વરાથી વૃદ્ધિ પામે છે. આવી જાતનો ક્ષય તિફથુ ક્ષયના નામથી ઓળખાય છે. બીજા પ્રકારના દરદીઓનું બંધારણ એવું હોય છે કે તે દરદી સામે દ્રઢતાથી ટકી રહે છે. દરદને વૃદ્ધિ પામવા દેવું નથી. આવાં શરીરમાં ક્ષય બહુજ ધીમે ધીમે પ્રસરી શકે છે. આવી જાતનો ક્ષય “દીર્ઘ ક્ષય” કહેવાય છે.

આ બે પ્રકારની વચ્ચે મધ્ય પ્રકારના દરદીઓ પણ હોય છે. જેઓમાં તેઓના બંધારણને અનુસરીને દર્દ જોરથી અથવાતો ધીમે ધીમે વધે છે. ક્ષયમાં જતુઓની શક્તિના પ્રમાણમાં પણ દરદની વૃદ્ધિ તથા પ્રસારમાં ફેરફાર થાય છે.

દરદની સ્થિતિ ઉપરથી હવાફેરનો વિષય નક્કી કરવા ત્રણ બાબતો વિચારવા જોગ છે:—૧. ચિન્હો ઉપરથી જણાતું દરદની વૃદ્ધિનું પ્રમાણ. ૨. સ્થાનિક દરદ કેટલી ત્વરાથી પ્રસારે છે અને તેની સામે ટકી રહેવા માટે શરીર શી રીતે કોશિશ કરે છે તે જવરના પ્રમાણ ઉપરથી આ વાત નક્કી થાય છે. ૩. ક્ષયની પહેલાં સાથે અગર પછીથી થએલાં દરદો તથા પ્રકૃતિની સ્થિતિ. જેઓનું દર્દ સ્થાનિક તથા થોડા વિસ્તારવાળું હોય, જેઓને તાવ ન આવતો હોય અગર જુજ આવતો હોય, જેઓની પાચન ક્રિયા તથા રચી સારી હોય, જેઓનાં શરીર શક્તિવાળાં હોય, અને જેઓને ખીજું કાંઈપણ દરદ ન હોય તેવા દરદીઓ માટે હવાફેરનો વિચાર કરતાં ઉમર, જાતિ, ધંધો, વ્યવહારિક સ્થિતિ તથા ખાસીઅત વીએરે બાબતો ધ્યાનમાં લેવી જોઈએ.

જે જુવાન દરદીઓ ખેતરોમાં ફરવાના શોખીન હોય તેઓએ જિંદગી મેદાન ઉપર રહેવું સારું છે.

હવાફેર કરવાના પ્રદેશની હવા ઉનાળામાં સૂકી તથા સ્વચ્છ જોઈએ તથા ગરમી સાધારણ જોઈએ. જે સ્થળનું વાતાવરણ બીના-શવાળું હોય અને જ્યાં અવાર નવાર ધુમસ, દવ વિગેરે પડતાં હોય ત્યાં શિયાળામાં રહેવું નહીં.

જે દરદીઓમાં ક્ષયની શરૂઆત હોય, તે સિવાય ખીજી રીતે શરીર તન્દુરસ્ત હોય, સાધારણ કસરત કરીશકે એવું શરીરનું બંધારણ હોય, આખો દિવસ કાંઈ કાંઈ કામ ધરની બહાર ખુદી હવામાં રહીને કરી શકવાની શક્તિ હોય, દરદ સ્થાનિક હોય, વધતું ન હોય, અને સ્થાયી હોય, તાવ રહેજ આવતો હોય એવા દરદીઓને હવાફેર

કરવાથી ક્ષયના બીજ બધા દરદીઓ કરતાં સૌથી વધારે ફાયદો થાય છે. જ્યાં સુધી આવા દરદીઓ હવા ફેર કરે છે ત્યાં સુધી તેમનાં શરીરની તન્દુરસ્તી તથા શક્તિ કાયમ રહે છે.

ઉપર કહેલા ક્ષયની સ્થિતિવાળા દરદીઓ માટે દરીઆની એક બે લાંબી સફર કરવી ઘણી સારી છે. જેઓનું દરદ વધી ગયું હોય અને શક્તિ હરાધ ગઇ હોય તેવા દરદીઓને હવાફેર કરવાથી ફાયદાને બદલે ઉલટું નુકશાન થાય છે.

શક્તિવાળા યુવાન પુરૂષ દરદીઓ કે જેઓ દરીઆના શોખીન હોય તેઓના સિવાય બીજા કોઈ પણ ક્ષયની વૃધિવાળા દરદીઓને દરીઆની મુસાફરી કરવા ભલામણ કરવી નહીં.

આ માટે ફક્ત ક્ષયજનક પ્રકૃતિવાળા યુવાન મજબૂત દરદીઓને માટે અગર જેઓમાં ક્ષય એક ફેફસાંના શિખરમાં શરૂ થયો હોય તેઓ માટે અને જેઓના શરીરમાં બીજા કોઈ શારીરિક વ્યાધિ નહોય અને જેઓ દરીઆના ખાસ શોખીન હોય તેવા દરદીઓ માટે દરીઆની મુસાફરી ફાયદાકારક છે. આની સ્થિતિ સિવાયના બીજા બધા દરદીઓને દરીઆની સફર કરવાની ભલામણ કરતાં ઘણીજ સાવચેતી વાપરવી જરૂરની છે.

દરીઆની સફર વિશે જે કહેવામાં આવ્યું છે તે ડુંગરની હવાને પણ લાગુ પડે છે. પણ દરીઆની સફર જે દરદીઓને ફાયદાકારક નથી તેમાંનાં કેટલાએકને ડુંગરની હવાથી ફાયદો થાય છે. દરીઆની સપાટીથી અમુક ઉંચાઈએ ક્ષય ઓછા પ્રમાણમાં થાય છે પણ તે તફાવત નથી થતો એમ માનવું ભૂલભરેલું છે. ગરમ દેશમાં જે દરદીઓમાં ક્ષયજનક પ્રકૃતિ હોય પણ જેઓમાં ક્ષય શરૂ ન થયો હોય તેવા દરદીઓને દરીઆની સપાટીથી ૮ કે ૯ હજાર ફીટની ઉંચાઈએ રહેવાથી સાધારણ રીતે ક્ષય થતો નથી. પણ ક્ષય થવો મા ન થવો તેનો સાધારણ રીતે જમીનની ઉંચાઈ

ઉપર આધાર રખાતો નથી પણ તે પ્રદેશની હવાની સ્વચ્છતા અને જંતુઓના તથા ચેપના અભાવ ઉપર આધાર રહે છે. જે પ્રદેશનું વાતાવરણ શુદ્ધ, સૂકું તથા ચેપરહીત હોય, જ્યાંની જમીન સૂકી હોય તથા જ્યાં વરસી ઓછી હોય તે પ્રદેશમાં રહેનારાં માણસો સાધારણ રીતે ક્ષયથી રહિત હોય છે.

ડુંગર ઉપર રહેલા ઉંચા પ્રદેશની હવા સ્વચ્છ, સૂકી, ચેપ-રહિત, પાતળી, ઠંડી તથા ચેપનો નાશ કરનારી હોય છે. શિયાળામાં હવા શાન્ત તથા ઝાપટાં વિનાની હોય છે અને ત્યાંનું વાતાવરણ સ્વચ્છ અને પારદર્શક હોવાથી સૂર્યનું અજવાળું તથા ગરમી સાધારણ રીતે ઉચ્ચ હોય છે. ઉંચા પ્રદેશની હવાના ગુણો ટુંકામાં નીચે પ્રમાણે હોય છે.—

- ૧ હવા તદ્દન સ્વચ્છ હોય છે અને તેની અંદર જંતુમય પર-માણુઓ હોતાં નથી.
 - ૨ હવા તથા જમીન સૂકી હોય છે તેથી શિયાળામાં ઝાકળ, ધૂમસ વિગેરેનો ભય રહેતો નથી.
 - ૩ વાતાવરણનું દબાણ ઓછું હોવાને લીધે તે હવા પાતળી હોય છે.
 - ૪ હવાની ગરમી ઓછી હોય છે. આવા પ્રદેશમાં સૂર્યની ગરમી હવાને બહુ ગરમ કર્યાં સિવાય બીજી વસ્તુઓને ઉષ્ણતા આપે છે.
 - ૫ દિવસે ખુબ અજવાળું હોય છે.
 - ૬ શિયાળામાં હવા બહુજ શાન્ત હોય છે અને ઉનાળામાં હવાની ગતી વધારે પ્રમાણમાં હોય છે.
 - ૭ ઓઝોન નામનો ઘાટો પ્રાણવાયુ ધણી મોટા પ્રમાણમાં હોય છે. ઉંચા પ્રદેશમાં રહેવાથી નીચે પ્રમાણે ફાયદા થાય છે:—
૧. રૂચી વધે છે.
 ૨. શારીરિક પોષણ ક્રિયાઓ સતેજ થાય છે તેથી સરીરને પુષ્ટી મળે છે.

૩. નવું લોહી બનવાની ક્રિયાઓ સતેજ થાય છે.
૪. હૃદયને તથા રૂધિરાભિસરણને શક્તિ મળે છે.
૫. શરીરના સ્નાયુઓની શક્તિ વધે છે.
૬. જ્ઞાનતંત્રુઓ સતેજ થાય છે.
૭. અંતરશ્વાસ ઉંડો તથા ત્વરાથી લેવાય છે તેથી સ્વચ્છ તથા તાજી હવા ધણા પ્રમાણમાં ફેફસામાં જવા આવવાથી ફેફસાને કસરત મળી પુષ્ટી મળે છે.
૮. ઠંડી હવા ફેફસામાં જવાથી શરીરની અંદરની ગરમી ઓછી થાય છે, જેથી તાવ કમિ થાય છે.
૯. સૂકી હવા ફેફસામાં જવાથી ફેફસામાંથી પ્રવાહીનું શોષણ થાય છે જેથી ફેફસાંની અંદર રૂધિરાભિસરણ જોરથી ચાલે છે. જેથી ફેફસાંની અંદરનો બગાડવાળો રસ ઓછો થઇ જાય છે. આમ થવાથી છાતીમાં સંભળાતા ક્ષયના બીના પરપોટાવત્ ધ્વનિ અદરશ થઇ જાય છે અને બલગમ કમિ પડે છે.
૧૦. છાતીનો ઘેરાવો વધે છે. ફેફસાંના ક્ષયવાળો ભાગ જ્યારે રૂઝાય છે ત્યારે તે સંકેતાય છે. આવી રીતે તે ભાગ સંકેત-યાવાથી છાતીની અંદર ખાલી પડેલી જગ્યા ફેફસાંની આસપાસનો ભાગ પુલીને ભરી દે છે. જગ્યા ખાલી પડવાથી આસપાસના વાયુ કોશો તે જગ્યા પૂરવાને પુલે છે. તેઓના પુલવાથી તેઓમાં વધારે હવાની આવજા થાય છે. વધારે હવાની આવજાથી સાધારણ રીતે ફેફસાંનો મંદ રહેતો ભાગ સતેજ થાય છે અને તે પણ શ્વાસોચ્છવાસની ક્રિયામાં ભાગ લે છે. આથી ફેફસાંની અંદર વધારે હવા ભરાય છે. તેથી ફેફસું મોટું થાય છે. ફેફસું પુલવાથી છાતીનો ઘેરાવો વધે એ સ્વભાવિક છે.

દરીયાની સફરની પેઠે ડુંગર ઉપર હવાફેર માટે દરદીઓને મોકલતાં ઘણી શુદ્ધિ વાપરવાની જરૂર છે.

આ બાબતમાં દરદનું પ્રમાણ દરદીની ખાસીયત તથા શરીરનું અંધારણ એ બાબતો ઉપર લક્ષ આપવું.

જો બીજી સ્થિતિ સારી હોય તો વારસામાં ઉતરેલી ક્ષયજનક પ્રકૃતિવાળા દરદીઓને ઉંચી ટેકરી ઉપર રહેવામાં વાંધો નથી પણ જે દરદીઓમાં ક્ષયજનક પ્રકૃતિ ન હોવા છતાં દીર્ઘ ક્ષય અકસ્માત લાગુ પડ્યો હોય તથા જેઓના શરીરનું અંધારણ ક્ષય થયા પહેલાં મજબૂત હોય અને જેઓમાં ક્ષય થયા પછી પણ શરીરની શક્તિ સારી હોય તેઓને ઉંચા પ્રદેશમાં હવાફેર કરવાથી ઘણો ફાયદો થાય છે. ડુંગર ઉપર થતી ઉત્તેજક અસરની સામે તંદુરસ્તી જાળવી શકે એવા શરીરવાળા દરદીઓ માટે ડુંગરની હવા કીમતી છે.

જે દરદીઓમાં ક્ષયજનક પ્રકૃતિ ઓછી જણાતી હોય, અને જેઓમાં ક્ષયનું બીજું કાંઈ પણ ચિન્હ થયા વગર બલગમમાં લોહીનો અંશ જોવામાં આવતો હોય તેઓમાં ક્ષયને અટકાવવા માટે ઉંચા ડુંગરની હવા એકથી દોઢ વરસ લેવાની જરૂર છે.

ફેફસાનાં શિખરની અંદર ક્ષયની સરઆતવાળા તથા શરીરની સાધારણ શક્તિવાળા તરણ દરદીઓને ઊનાળામાં ડુંગર ઉપર રહેવાનું શરૂ કરવાથી અવશ્ય ઘણો ફાયદો થાય છે. જે દરદીઓને ક્ષયની સરઆતમાંજ તાવ આવતો હોય તથા જે દરદીઓ ઉચ્ચ પ્રકૃતિના હોય તે દરદીઓએ ઉંચા પ્રદેશમાં હવાફેર કરવા જવું નહીં.

જે દરદીઓનાં ફેફસાંના નિકળ વરમના પરિણામ રૂપે ફેફસાંના થોડા ભાગમાં દીર્ઘ સ્થાનિક ક્ષય રહી ગયો હોય અને રસનો જમાવ થયો હોય તે દરદીઓએ ઉંચા પ્રદેશમાં રહેવું ફાયદાકારક છે. જો ફેફસાનો ઘણોખરો ભાગ ક્ષયના ફેરફારોથી છવાઈ ગયો હોય અને બીજાં સાંજાં ફેફસામાં ક્ષયનો પ્રસાર થવાથી ખાસ લેવામાં મુશ્કેલી પડતી હોય તો ઉંચા પ્રદેશમાં રહેવું સાફ નથી.

જે દરદીઓમાં દીર્ઘ ક્ષય એક ફેફસાંમાં વધારે પ્રમાણમાં પ્રસર્યો હોય પણ બીજું ફેફસું તદ્દન તન્દુરસ્ત હોય, તો તે ન આવતો હોય, અગર નહીં જેવો આવતો હોય; શરીરના સ્નાયુઓ તથા જ્ઞાનતંતુઓ કેટલેક અંશે શકિતવાળા હોય તે દરદીઓ ડુંગર ઉપર રહેવાથી સુધારા ઉપર આવી જાય છે. આવા દરદીઓ ડુંગર ઉપર આરોગ્ય રહી શકે છે પણ જેવા તેઓ પાછા નીચાણવાળા પ્રદેશમાં આવે છે કે તરતજ તેઓ દરદ નીચે દબાતા જાય છે.

જે દરદીઓમાં એકજ ફેફસાંમાં ક્ષયના દીર્ઘ ખાડા હોય, જેઓ મજબૂત બાંધાના તથા જીવાન હોય અને જેઓમાં દર્દવાળાં ફેફસાંમાં દીર્ઘ તંતુમય ફેરફારો થયા હોય તેઓએ ઉંચા પ્રદેશમાં રહેવાથી સુધરવાની સારી આશા રાખી શકાય છે. ડુંગર ઉપર રહેવાથી આવા દરદીઓમાં ફેફસાંના ખાડા સંકોચાઈને નાના થઈ જાય છે અને આસપાસનું તન્દુરસ્ત ફેફસું ઘણી ત્વરાથી પુરે છે.

નીચે લખેલી સ્થિતિવાળા ક્ષયના દરદીઓ ઉંચા પ્રદેશમાં રહેવા માટે લાયક નથી:—

- (૧) દરદ થોડું અગર વધારે પ્રસર્યું હોય તોપણ જેઓ ઉંચ તથા ક્રોમળ પ્રકૃતિના હોય.
- (૨) જેઓમાં ક્ષય ઘણાજ વધી ગયો હોય.
- (૩) ક્ષયની સાથે Emphysema હોય.
- (૪) ક્ષયની સાથે પેસાળમાં આલ્બ્યુમીન જતું હોય.
- (૫) ક્ષયની સાથે હૃદયોગ હોય.
- (૬) ક્ષયની સાથે સ્વરનળી (Larynx) નાં ક્ષત હોય.
- (૭) ક્ષય બહુ જોરથી પ્રસરતો હોય અને બહુ તાવ આવતો હોય.
- (૮) ક્ષયથી ફેફસાં બહુ ખવાઈ ગયાં હોય.
- (૯) ક્ષયની સાથે ફેફસાંના રસપડમાં પડે હોય.
- (૧૦) ક્ષયના દરદીઓ જેને ઉંચા પ્રદેશમાં ઠંડી લાગતી હોય.

અગર જેઓ એવા પ્રદેશમાં ખાધ પી કે ઉઘી શકતા ન હોય, જે દરદીઓમાં ક્ષય વધારે પ્રસરી ગયા હોય, શારીરિક શક્તિ વધારે પ્રમાણમાં ન ખાધ ગઇ હોય તથા જેઓની પ્રકૃતિ ઉંચા પ્રદેશની હવાની અસર અગર દરીયાની સફરની મુશ્કેલી સહન ન કરી શકે તેમ હોય તેમને વાસ્તે હવાફેર માટે એવું સ્થળ જોઇએ કે તે સ્થળે રહેવાથી દરદ સુધરી શકે નહીં તોપણ અટકી શકે તથા શરીરની શક્તિ પાછી આવી જાય. નબળી પ્રકૃતિના દરદીઓ કે જેઓને વાસ્તે વધારે વખત જીવવાની આશા રાખી શકાય તેમ ન હોય તેવા દરદીઓની છેવટની જીંદગી જેમ અને તેમ આરામ તથા સુખમાં પસાર થાય એવું સ્થળ શોધવું જોઇએ.

ક્ષયના દરદીને શિઆળામાં હવાફેર કરવા માટે દરીયા કિનારાના કેટલાક પ્રદેશ શુભુકારી છે. આ પ્રદેશો ત્રણ પ્રકારના છે:- (૧) શામક પ્રદેશ, (૨) ઉત્તેજક પ્રદેશ અને (૩) મધ્યમ પ્રદેશ. હવાફેર કરવા માટે આવા પ્રદેશો નક્કી કરવામાં ફેફસાંની અંદરના ફેરફાર કરતાં દરદીની આસીયત તથા પ્રકૃતિ ઉપર વધારે લક્ષ આપવું. કેટલાક પ્રદેશો અમુક દરદીને માફક આવી શકે નહીં તે ધણીવાર અનુભવ કર્યો પછી માલૂમ પડે છે. શામક પ્રદેશોની ઉષ્ણતા સાધારણ સમાનતા વાળી હોય છે તથા ત્યાં પવનનાં સખ્ત ઝાપટાં હોતાં નથી. વળી ત્યાં હવાની બીનાશ પણ વધારે પ્રમાણમાં હોય છે અને ચોમાસું સખ્ત તથા લાંબું હોય છે.

ઉત્તેજક અને પૌષ્ટિક પ્રદેશોની ઉષ્ણતા દિવસમાં ધણીવાર ઓછી વતી થાય છે. અજવાળાંની તથા છાંયડાંની ઉષ્ણતામાં ધણી તફાવત હોય છે. સાંજે ગરમી ધણી કમિ થઇ જાય છે, રાત્રી ઠંડી હોય છે, સૂર્યની ગરમી વધારે હોય છે, ધણીવાર પવન જોરથી પુકે છે, શિયાળામાં સ્થેજ વરસાદનાં ઝાપટાં આવે છે તથા વાતાવરણ સાધારણ રીતે શુષ્ક હોય છે. મધ્યમ પંક્તિના પ્રદેશોમાં શામક તથા ઉત્તેજક પ્રદેશોના શુભ સાધારણ રીતે સરખા પ્રમાણમાં જ હોય છે.

(૧૦૯)

જે દરદીઓ નાણુક તથા ઉમ પ્રકૃતિના હોય, જેઓની ઊંધ તથા પાચનશક્તિ ઉત્તેજક હવાની અંદર મંદ થતી હોય તથા હવાની ગરમીથી પવનનાં ઝાપટાંથી તથા વાતાવરણની શુષ્કતાથી જેઓના શ્લેશ્માવરણો સૂકી આવતાં હોય તેવા દરદીઓ માટે શામક પ્રદેશો પસંદ કરવા. તરણુ, શ્રીકાલોહીવાળા મંદ તથા ક્ષયજન્ય પ્રકૃતિવાળા દરદીઓ જેઓ ઉપર ઉષ્ણતાના ફેરફારોની, શુષ્ક હવાની, સૂર્યના ઉમ અજવાળાંની તથા પવનની ગતિની અસરથી મંદ રૂધીરાભિસરણને પોષણ અને નવું ભોહી પેદા થવાની ક્રિયાને ઉત્તેજન મળે એવા દરદીઓ ઉત્તેજક પ્રદેશમાં રહેવું સાં રહે છે.

શામક તથા ઉત્તેજક પ્રદેશોમાં રહેવાલાયક દરદીઓની સ્થિતિના મધ્યમપ્રકારની પ્રકૃતિવાળા દરદીઓએ મધ્યમ પ્રદેશોમાં રહેવા જરૂર છે. હવાફેર કરવામાં દરદીએ પોતાની રહેણીકરણી આરોગ્યતાના નિયમો પ્રમાણે યોગ્ય નિયમમાં રાખવી. કેટલાએક દરદીઓ હવાફેર કરે છતાં આરોગ્યતાના નિયમો બરાબર સાચવે તે મુધરે છે. કારણ કે નિયમીત રહેણી કરણી વિનાના હવાફેર કરતાં હવાફેર વિનાની નિયમીત રહેણી કરણી વધારે સારી છે.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

ક્ષયના ઔષધોપચાર.

ક્ષયના દરદીને શું પથ્ય છે અને શું અપથ્ય છે તે અને હવાફેર શું કરવા કરે છે તે જાણીને તે પ્રમાણે વર્તવાથી ક્ષયના દરદીનું શારીરીક પોષણ વધે છે તથા દર્દનાં કારણભૂત જંતુઓની ઝેરી અસર સામે ટકી રહેવા અગર તે અસરને હઠાવવાની શક્તિ આવે છે. હવે જે જે ઉપાયોથી દર્દ અટકી શકે અગર નાણુક થઇ શકે તે ઉપાયો કયા કયા છે અને કેવી રીતે અસર કરે છે તે જાણવું જરૂર

રતું છે. આયોગ્યારની આત્મતામાં ક્ષયના દરદીઓ ત્રણ પ્રકારના હોય છે:—(૧) સાધ્ય, (૨) ઉપાયયોગ્ય અને (૩) અસાધ્ય. ક્ષયતું દરદી એવું છે કે જે તેને રોકવામાં ન આવે તો જે અવયવમાં તે દાખલ થયું હોય તે અવયવોનો અવરય નાશ કરે છે. પુખ્ત ઉમરના માણસોના કેકસાનો કોષપણ ભાગ જે ખવાઇ જાય તો તે પાછો કોષ પણ ઉપાયે આવી શકતો નથી અને કેકસું પૂર્વવત્ થઇ શકતું નથી. જે કોષ અવયવનો ધણો ભાગ ખવાઈ ગયો હોય તો તે અવયવમાં બિલકુલ ફેરફાર થશે નહીં અને અવયવ તેટલી ખામીવાળો હમેશને માટે રહે છે. આ ઉપરથી એટલું તો ખુલ્લું જ છે કે ક્ષયની અંદર કેકસાનો જે ભાગ ખવાઇ જાય તે ભાગ ફરીથી કોષ પણ દિવસ આવતોજ નથી માટે જે આપણે ક્ષયને તેની શરૂઆતમાંજ ઓળખીજ કાઢીએ તથા તેને પ્રથમથીજ દબાવી દઇએ અને વધવા ન આપીએ અને કેકસું એમને એમ અખંડ રહે અને ખવાઇ ન જાય તેવાં દર્દને આપણે ખરી રીતે સાધ્ય કહી શકીએ તથા કેકસાના રક્ષણ વાસ્તે તેમાં અને તેની આસપાસ એવા ફેરફારો કરી શકીએ કે કેકસાને દરદી વધારે હાની ન પહોંચે તથા તે પાછું સુધરતું આવે અને દરદીની જીંદગી ઉપયોગી તથા સ્ફુર્તિવાળી થાય તો તેવા દરદીઓની અંદર આપણે દરદને રોકી શકીએ છીએ. આવી સ્થિતિ વાળા દરદીઓ ઉપાય કરવા યોગ્ય ગણાય છે.

દરદી કયા પ્રકારનો છે તથા માવજતથી શું અસર થશે તે આત્મ નક્કી કરવામાં સ્થાનિક દરદની શું સ્થિતિ છે તેજ ફક્ત જોવાનું નથી, પણ એવી જગત્તોની અસર સામે ટકી રહેવામાં દરદીના શરીરમાં શું શક્તિ છે તે પણ જાણવાનું છે. દર્દીની અંદર ક્ષયના દર્દશૂનક પ્રથમ ચિન્હો થયા પહેલાં કેટલાક અનુભવી ડાક્ટરો આગળથી જગત્તોનું ભવિષ્ય ભાખી દે છે. કારણ કે દરદીનું શરીર તપાસીને તેની અંદર દર્દની સામે ટકી શકવાની કેટલી શક્તિ છે તે તેઓ જાણી લે છે. સાધારણ રીતે જે દરદીઓનાં શરીરનું

અંધારણુ મૂળથીજ નબળું હોય છે તે દરદી ક્ષયનો બ્હેલો ભોગ થઇ પડે છે. આવી બાતનું દર્દનિ એકદમ ઉપાડી જનારું દર્દ તિક્ષ્ણ પ્રકારનું કહેવાય છે. આવા દરદીની અંદર દર્દના ચિન્હો દેખાયા પહેલાં ક્ષયના જંતુઓ આખા ફેફસાંમાં ફરી વળ્યાં હોય છે. અગર દરદીની શક્તિના પ્રમાણમાં તેમની શક્તિ, મંખ્યા અગર ઝેરી અસર વધારે પ્રમાણમાં હોય છે.

આ ઉપરથી એમ ન સમજવું કે અમુક ઉપાય જે ક્ષયની શરૂઆતની સ્થિતિમાં ઉપયોગી હોય છે તે ક્ષયની પાછળની સ્થિતિમાં અગર દર્દનું શરીર નાખાઈ જવાથી અગર ક્ષયજંતુઓની વધારે ઝેરી અસરથી દર્દનિ ફાયદો નથી કરતા માટે તે ક્ષયના એક ઉપાય તરીકે નિરૂપયોગી છે માટે ક્ષયનો ઉપચાર કરવામાં આ બાબત હમેશાં ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે. નીચે લખેલી બાબતો ક્ષયનાં દરદને સાધ્ય કરવામાં ઉપયોગી છે.

(૧) જ્યારે ક્ષયજન્ય ફેરફારો થોડા પ્રમાણવાળા તથા થોડા વિસ્તારવાળા હોય ત્યારથીજ દર્દનું નિદાન કરવું જોઈએ. (૨) દર્દના પ્રથમ ચિન્હ તરીકે બલગમમાં લોહીનું પડવું અગર લોહીની ઉલટી થવી એ ચિન્હ બહુ ઉપયોગી છે કારણકે તેથી જો કે ફેફસાંની અંદર આપણને કંઈ પણ ફેરફાર માલૂમ ન પડે તો પણ દર્દ શરીરની અંદર દાખલ થઇ ગયું છે એવી આપણને આગળથી જ ચેતવણી મળે છે. (૩) ફેફસાંની અંદર ક્ષયને લીધે રસનો જમાવ થતી વખતે દર્દવાળા ભાગની આસપાસ તન્દુરસ્ત ભાગના રક્ષણ કરતી તરીકે તંતુમય ફેરફાર થવા એ ઘણું સાફ ચિન્હ છે. આવા તંતુમય ફેરફારો કેટલાક દરદીમાં મૂળથીજ પ્રકૃતિ રૂપે હોય છે તેથી આવી પ્રકૃતિના શરીરવાળા દરદીઓ કેટલીકવાર આપોઆપ સાબ થઇ જાય છે અગર આવા ફેરફારો યોગ્ય ઉપાયોથી પેદા કરી શકાય છે. શરીરની અંદર આવા તંતુમય ફેરફારો થવાની પ્રકૃતિ નજા તથા સંધીવા વાળા દરદીઓમાં ઘણીવાર જોવામાં આવે છે.

(૪) ક્ષયના જંતુઓની ચેપી અસરની સામે ટકી રહેવાની તથા તેમનો હુમલો હઠાવવાની શક્તિ હોવી તે સાફ છે. જે શરીરમાં તે શક્તિ ન હોય તો અને તાવ, નબળાઈ, અરૂચિ વિગેરે ચિન્હોથી જે શરીર દર્દનો ભોગ થતું જાય છે એમ જણાય તો તે સાફ ચિન્હ નથી. (૫) જેઓમાં ક્ષયજનક પ્રકૃતિ વારસામાં ઊતરી ન હોય અને જેઓના શરીરનું અંધારણુ તન્દુરસ્ત તથા મજબૂત હોય અને જેઓમાં અકસ્માત ક્ષયના જંતુઓ દાખલ થઈ ગયાં હોય તેવા દરદીઓનું દરદ સાધારણ રીતે સાધ્ય ગણાય છે. (૬) જે ક્ષયના જંતુઓનું ઝેર ઊંચ ન હોય અગર જે ફેફસાંમાં દાખલ થતી વખતે તેમની સંખ્યા થોડી હોય અગર જે રક્તનળીઓમાંથી શરીરની અંદર પ્રવેશ કરવાને બદલે તેઓ શ્વાસનળીમાંથી શ્વાસની સાથે દાખલ થાય તો દર્દ સાધ્ય ગણાય છે.

જંતુ વિધ્વંસક દવાઓના ઉપયોગ:—ક્ષયની માવજતમાં નીચે લખેલી શ્રુતના ઉપર હમેશાં લક્ષ આપવું જરૂરનું છે:—

“ જેટલે દરજ્જે બની શકે તેટલે દરજ્જે ફેફસાં, બીજા અવયવો અને તંતુઓ તથા શરીરની તન્દુરસ્તી અને પોષણ ક્રિયા ઉપર ક્ષયના જંતુઓની થતી ઝેરી અસરને હઠાવવી. દર્દવાળાં ફેફસાંના બીજા તંદુરસ્ત ભાગમાં તથા દર્દવિનાના બીજાં સાળાં ફેફસાંમાં તથા બીજા અવયવોમાં ક્ષયનો ચેપ પ્રસરે નહીં તેમ કરવું. ”

ક્ષયના ઉપચાર કરતાં એટલું તો બહાર ન જવું જોઈએ કે ફેફસાંની અંદર ક્ષયના જંતુઓ છે અને વૃદ્ધિ પામે છે એટલુંજ નહીં પણ શ્લેષ્મ તથા પશ્ચિમ બલગમ મારફત શ્વાસમાર્ગમાં પણ ફેલાયલાં હોય છે અને જેઓની અંદર ફેફસાંમાં ખાડા પડી ગયા હોય અને ક્ષય વધી ગયો હોય તેઓમાં પડેલાં જંતુઓ પણ હાજર હોય છે જેથી ક્ષયનાં તથા પડેલાં જંતુઓ બંનેની મિશ્રિત ઝેરી અસર સામે આપણે ટકાવ કરવાનો છે.

આપણે બાણીએ છીએ કે ક્ષયના જંતુઓ અંતર શ્વાસ માર-
કત ફેફસાંની અંદર બહારથી દાખલ થાય છે અને ફેફસાંમાં તેમને
વૃદ્ધિ પામવાને યોગ્ય સ્થળ મળતાં તે જંતુઓ ત્યાં રહે છે અને
વૃદ્ધિ પામે છે. હવે જો આપણે આ સ્થિતિઓને ફેરવી નાંખીએ
અગર તેમાં ફેરફાર કરી નાંખીએ તો જો કે તે જંતુઓને મારી
નાખી શકીએ નહીં તો પણ તેમનું ઝેર કેટલેક અંશે આપણે હઠાવીને
તોડી પાડીએ ખરા.

ક્ષયની અંદરના જંતુઓ ઉપર હુમલો કરવાના તથા તેમની
ઉપર અસર કરવાના બે રસ્તા છે:—એક તો જે રસ્તેથી ક્ષયજંતુઓ
સાધારણ રીતે દાખલ થાય છે તે એટલે કે શ્વાસમાર્ગ અને
ખીજો રસ્તો રૂધીર વાટે. આરોગ્યતાના નિયમો તથા પથ્યાપથ્ય
વિચાર એ બે રીતો સિવાય ક્ષયના જંતુઓની શક્તિ તથા જીંદગી
હરવાને માટે ખીજ બે રીતો છે:—૧. તેમની આસપાસની સ્થિતિ
એવી બનાવી દેવી કે જેથી તેમનો નાશ થઈ જાય. મરી ગએલાં
ક્ષયના જંતુઓમાંથી પણ શરીર ઉપર ઝેરી અસર થાય છે. જો
તેમ હોય તો તે ઝેરને નાશુદ્ધ કરી દે એવી સ્થિતિ કરવી. ૨ ફેફ-
સાનાં તંતુઓને એવાં મજબૂત બનાવવાં કે તે તંતુઓ ક્ષયજંતુઓની
ઝેરી અસરથી મરી ન જતાં ટકી રહીને તેને હઠાવે. સાધારણ રીતે
ફાયદો થાય ત્યાં સુધી અને તેવી દવાવાળી ધાટી હવા શ્વાસમાં લેવી
બહુ મુશ્કેલ છે તોપણ જેઓમાં ક્ષય વધી ગયો હોય તેવા દરદી-
ઓમાં પણ જંતુ વિધ્વંસક હવા શ્વાસમાં લેવાથી દરદનું જોર શાન્ત
તથા ધીમું પડી જાય છે અને ખીજ તંદુરસ્ત ફેફસાંમાં દર્દ બહુ
મોટું દાખલ થાય છે. ખીજ તંદુરસ્ત ફેફસાંમાં દર્દ ન પ્રસરે અને
સ્વરનળીમાં ચેપ ન લાગે તેને વાસ્તેજ જંતુવિધ્વંસ હવાને
ઉપચાર તરીકે ઇપયોગી ગણવામાં આવે છે. પણ કેાઇ પણ જંતુ
વિધ્વંસક દવાથી અગર તે દવા આપવાની રીતથી વધી ગયેલું દરદ
મટી જશે એમ માનવું એ અસંભવિત અને સંભવિત ગણવા જેવું

(૧૧૪)

છે અને જ્યારે ફેફસું ધણું ખવાઈ ગયું હોય ત્યારે આ ઉપચારોથી ફક્ત સ્થાનિક તથા શારીરિક સુધારો થશે અને જીંદગી લંબાશે એમ આશા રાખવી. તો પણ ક્રીઓસોટ, થાઇમોલ, યુકેલીપ્ટસ, આયોડાઇન, આયોડોફોર્મ અને ટેરેબીનથી ઉધરસ તથા બલગમ કમિ થઇ જાય છે અને જો કે દરદ વધી ગયું હોય તો પણ કેટલાક દરદીઓમાં શરીરની સ્થિતિ ધણું દરજ્જે સુધરે છે.

જંતુ વિધ્વંસક દવાઓ શ્વાસમાં લઇને તેની પુરતી અસર થવા માટે દરદીએ તે ઉપચાર ધણો વખત ચાલુ રાખવો. આથી દરેક દરદીની ઉધરસ કમિ થઇ જાય છે. દવાના શામક ગુણથી અને બલગમની ઉગ્રતા ઘટવાથી આવી અસર થાય છે એમ સંભવે છે.

શ્વાસની અંદર લેવાની હવા રૂપે શરીરમાં દાખલ થનારી મુખ્ય જંતુ વિધ્વંસક દવાઓ નીચે પ્રમાણે છે:-કારબોલીક એસીડ, ક્રીઓસોટ, ટરપેન્ટાઇન, ટેરેબીન, સેનીટાસ ઓઇલ, કપુર, આયોડીન, થાઇમોલ, મેન્થોલ, ફોરમેલીન, તજ તથા ધૂંધીના વિગેરેનાં તેલો. આયોડાઇડ ઑફ મેથીલ, યુકાલીપ્ટોલ ઑલ્યુમ, પાઇનાઇ સીલ્વેસ્ટ્રીસ, અને ઇથરમાં ઓગળી ગયેલ આયોડોફોર્મ. આમાંની કોઇ પણ દવા એકલી અગર સાથે યોગ્ય લાગે તેવા કડક રૂપમાં અપાય છે. કેટલીક દવાઓ રેસ્પીરેટરી સ્ફ્રી વાદળી ઉપર નાખીને ચૂર્ણના આકારમાં વપરાય છે. અગર પાણીના અથવા પાચક (Impulsion) ના રૂપમાં અપાય છે. અગર તેમના મિશ્રણમાં કપડું ઓળીને તે કપડું ઓરડાની અંદર ઢાંગવાથી ઓરડાની અંદર તેમને ફેલાવી શકાય છે અગર તે દવાવાળા ઉંઢા પાણીની વરાળ શ્વાસમાં લેવાય છે, અગર તેમની વરાળના બબૂકાના રૂપમાં તે છંટાય છે.

સ્પીરીટ ઑફ ક્લોરોફોર્મ તથા ક્રીઓસોટ અગર કારબોલીક એસીડનું સરખા પ્રમાણનું મિશ્રણ સૌથી ઉપયોગી છે. કેટલાક દર-

દીઓને યુકાલીપટોલની વાસ બહુ ગમે છે જ્યારે ક્રીઓસોટની વાસ કાયદો કરતી નથી ત્યારે આયોડાઇન કેટલીકવાર બહુ ઉપ-યોગી થઇ પડે છે.

સલ્ફ્યુરીક ઇથર સાથે ટીંગર ઓપાયોડાઇન મેળવીને શ્વાસમાં લેવાય છે. નીચેની દવા પણ મેળવીને શ્વાસમાં લેવાય છે:-ઇથીરી-યલ ટીકચર ઓફ આયોડાઇન દ્રામ ૨, કારબોલીક એસીડ દ્રામ ૨, રેકટીફાઇડ સ્પીરીટ દ્રામ ૪.

જે યંત્રથી દવા હવારૂપે શ્વાસમાં લેવાય છે તે યંત્ર રેસ્પીરેટર કહેવાય છે. જે રેસ્પીરેટરમાં દવાની હવા સાથે બહારની હવા પણ આવી શકે તે રેસ્પીરેટર સાફ ગણાય છે. શ્વાસમાં લેવા માટે આયો-ડીનનો ઉપયોગ કરવામાં ઘણીજ સાવચેતી રાખવાની જરૂર છે. જો આયોડીનનો ઉપયોગ વધારે કરવામાં આવે તો બલગમમાં લોહી પડવા સંભવ રહે છે પણ પરમય બલગમવાળી અગર જેમાં બલગમ પાણી જેવો અગર ઘણા પ્રમાણમાં પડતો હોય તેવી ઉધરસમાં તથા શ્વાસનળીઓ અને ફેફસાંનાં સંયુક્ત વરમમાં આયોડીન બહુ અસરકારક તથા જોખમ વિનાનું છે. ક્ષયની અંદર શ્વાસમાર્ગે આયોડીન ફેફસાંની અંદર દાખલ કરવાની રીત ઘણા લાંબા વખ-તથી ચાલી આવે છે. શ્વાસમાર્ગે ફેફસાંમાં આયોડીન દાખલ કરવા માટે એથીલ આયોડાઇડ ઘણું સાફ છે. સ્વરનળીના ક્ષયમય વરમમાં તથા ફેફસાંની અંદરના ગંધાતા ખાડાઓને સ્વચ્છ કરવામાં તથા રક્તવામાં એથીલ આયોડાઇડ ખાસ ઉપયોગી છે, પણ આવી જતું વિધ્વંસક દવાઓ બીજી રીતે પણ વપરાય છે. આયોડોફોર્મ શ્વાસમાર્ગે તથા ખાવામાં વપરાય છે. નીચે લખ્યા પ્રમાણે આયોડો-ફોર્મ જોળીના રૂપમાં ખાવાને અપાય છે અને નીચેના રૂપમાં શ્વાસ માર્ગે અપાય છે. જો આયોડોફોર્મ જોળીના રૂપમાં બરાબર લઈ શકાય નહીં તો ઓલ્યુમ મોરફ સાથે ખાવું. ઓલીવ ઓઈલ અગર વેસેલીન સાથે આયોડોફોર્મ મેળવીને ચામડીની ઉપર

ધસવાથી આયડોફોર્મ જલ્દીથી શરીરની અંદર પ્રસરી જાય છે. નાનાં બચ્ચાંઓમાં આયડોફોર્મ આ રીતે વપરાય છે. મોટાં છોકરાંઓ ચૂર્ણ અગર ગોળીના રૂપમાં આયડોફોર્મ સારી રીતે લઈ શકે છે. સ્વરનળીની અંદર ક્ષયના દાણા થયા હોય અને ખાસ કરીને જ્યારે ક્ષત પડ્યાં હોય ત્યારે આયડોફોર્મને બૂકો લગાડાય છે. ક્ષયની અંદર આયડોફોર્મથી નીચે પ્રમાણે ફાયદો જણાય છે:—૧ વજન વધે છે. ૨ રૂચી સારી થાય છે. ૩ ખાંસી તથા બલગમ કમિ થાય છે. ૪ રાત્રીનો પસીનો બંધ પડી જાય છે. ૫ તાવ કેટલોક ઓછો થાય છે. વધી ગયેલ ક્ષય પણ કેટલીક વાર આયડોફોર્મથી અટકી જાય છે અને ક્ષયની શરૂઆતવાળા દરદીમાં ક્ષય તદન નાબુદ થઈ જાય છે.

ક્ષયના ઘણા દરદીઓમાં આયડોફોર્મ બહુ ઉપયોગી થઈ પડે છે. પણ ગોળીના રૂપમાં આપવાથી કેટલાક દરદીઓમાં તેમની હોઝરી જીરવી ન શકવાથી ઉલટીથી બહાર નીકળી જાય છે. જ્વા-યાકોલ અને મીઠી બદામના તેલ સાથે અગર કૉડલીવર ઓઈલ સાથે આયડોફોર્મ થોડા પ્રમાણમાં સારી રીતે લઈ શકાય છે. બે ડ્રામ કૉડલીવર ઓઈલ સાથે અરધોઝેન મેળવીને આપવાથી છોકરાં ઘણી સારી રીતે લઈ શકે છે. જ્વાયાકોલ અને બદામના તેલની સાથે આયડોફોર્મ મેળવીને કેપ્સ્યુલના રૂપમાં આપવાથી પુખ્ત ઉંમરના માણસો પણ તે જીરવી શકે છે. આ કેપ્સ્યુલ જમ્યા પછી લેવાં અગર જો બીજો કોઈ વખતે લેવાય તો સાથે એક ખાલો દુધ પી જવું.

ક્ષયના દરદીની અંદર આયોડીન આપવાની જાતુઓથી પેદા થતાં વિષનો નાશ થાય છે. પુરોફેન નામની દવામાં ૨૮ ટકા આયોડીન હોય છે. કૉડલીવર ઓઈલ અગર ઓલીવ ઓઈલમાં પુરોફેન મેળવીને શરીરપર ધસવાથી ક્ષયમાં સારો ફાયદો થાય છે. આમદી ઉપર ધસીને આયોડીન શરીરની અંદર દાખલ કરવા વાસ્તે નીચેનું પ્રીસક્રીપ્શન આઈ છે:—

પુરોક્ત દ્રામ ૨
 ઓઈલ રોઝી ટીપાં ૨
 „ ગોલથરી દ્રામ ૨

ઑઈલ એનીસી દ્રામ ૨
 „ ઓલીવ ઓઈલ ૬ સુધી

આ મિશ્રણમાંથી સવાર સાંજ એક દ્રામ ધસવું. ક્ષયજનક પ્રકૃતિને ફેરવી નાખવામાં આયોડીન એ સૌથી સરસ દવા છે.

ક્રીઓસોટ ક્ષયની અંદર ખીજી દવાઓ કરતાં વધારે પ્રમાણમાં વપરાય છે. હાલમાં તેમાંથી ગ્વાયાકોલ નામની દવા શોધી કાઢવામાં આવી છે અને તે પણ ક્ષયમાં સારો ફાયદો કરે છે.

ક્રીઓસોટથી ફેફસાંની અંદરના ક્ષયવાળાં સ્થળો નાશુદ્ધ થાય છે. તેનું કારણ એમ માનવામાં આવે છે કે ક્રીઓસોટથી ફેફસાંમાં તંતુમય ફેરફારો થાય છે તેથી બલગમ કમી નીકળે છે, તેમાં પરવાળો ભાગ કમિ થાય છે અને તેની અંદરની દુર્ગંધ નીકળી જાય છે. વરમવાળા ભાગનો વિસ્તાર ઓછો કરે છે અને તેથી ફેફસાંની અંદર થતા નાશકારક ફેરફારો ઓછા પ્રમાણમાં થાય છે. જે દરદીઓમાં લોહીની ઉલટી થવાની પ્રકૃતિ હોય તે દરદીઓમાં તે પ્રકૃતિને હટાવે છે જેથી લોહીની ઉલટી થતી નથી, વળી તેથી જીભ સ્વચ્છ રહે છે, રૂચિ વધે છે અને હોજરી ઉપર તેની ઉત્તેજક અસરને લીધે દરદી વધારે ખોરાક લઈ શકે છે પણ તે દરેક દરદીને માફક આવતું નથી. કેટલાકને તેનો સ્વાદ ગમતો નથી અને કેટલાકને ઉબકા તથા ઉલટી થાય છે. તે ધણું રૂપમાં આપી શકાય છે. સાધારણ રીતે કોડીલીવર ઓઈલ સાથે કેપ્સ્યુલ્સના રૂપમાં અપાય છે. પાંચ કે દશ ટીપાં. કોડીલીવર ઓઈલ સાથે એક ટીપું ક્રીઓસોટવાળી કેપ્સ્યુલ આવે છે. આવી ૫ થી ૨૦ કેપ્સ્યુલ દીવસમાં જમ્યા પછી અગર દૂધ સાથે લેવી. એકલા ક્રીઓસોટની કેપ્સ્યુલ હોજરી જીરવી શકતી નથી. ગ્વાયાકોલ પણ આવીજ રીતે લઈ શકાય છે અને તેની સાથે દરેક કેપ્સ્યુલમાં કે ગ્રેન આયડોઈર્મ મેળવીને અપાય છે. શરૂઆતમાં ક્રીઓસોટ અને ગ્વાયાકોલ થોડા પ્રમાણમાં આપવાં

(૧૧૮)

અને પછી ધીરે ધીરે તેની માત્રા વધારવી .જે દરદીઓને સ્વાદ વિષે કંઈ વાંધો ન હોય તેમને માટે નીચેનું પ્રીસ્ક્રીપ્શન સાઈ છે.

ક્રીઓસોટ ટીપાં ૪૮ ઝીસરીન દ્રામ ૨

ડીકચર ઓરેનર્યાઈ ઓંસ ૩

આ મીકચરમાંથી જમ્યા પછી દિવસમાં ત્રણ ચાર વખત પાંચ રૂપીઆભાર પાણી અગર દૂધ સાથે એક દ્રામ માત્રા લેવી. આથી એક ટંકે ક્રીઓસોટના ૨ ટીપાં લેવાશે. હાલના વખતમાં એમ મનાય છે કે શરીરને ક્રીઓસોટથી સંપૂર્ણ બરી હેવું જરૂરનું છે. નાક તથા મુખ વાટે તે અપાય છે. તે ઉપરાંત ત્વચામાંથી પણ તેને શરીરમાં દાખલ કરી શકાય છે. એક દ્રામ ક્રીઓસોટ તથા એક ઓંસ ક્રાડલીવર મેળવીને અગર ૨૬ દ્રામ વ્યાયાકોલને ચરખી, તેલ અગર ઘી સાથે મેળવીને બગલના ભાગમાં ચોપડીને ધસવાથી તેને શરીરમાં દાખલ કરી શકાય છે. વળી તેલની સાથે ૧૦ થી ૫૦ ટકા સુધી મેળવીને તેને પીચકારી વાટે વાયુનળીમાં દાખલ કરવાથી ક્ષયનાં પીડાકારક ચિન્હો નાશ પામે છે. પડનાં જંતુઓ ઉપર આ દવા નાશકારક અસર કરે છે, જેથી ફાયદો થાય છે. ચામડી ઉપર વ્યાયાકોલ લગાડીને તેને ઢાંકી દીધી હોય તો તે ત્વચામાં જલ્દીથી દાખલ થઈ જાય છે અને જો ત્રીશ થી સાઠ ટીપાંનો આવી રીતે ઉપયોગ કર્યો હોય તો તાવ જલ્દીથી ઉતરી જાય છે અને પરસેવો વળે છે, પણ તાવ પાછો ચડી આવે છે અને ત્યારે દર્દીને ઢૂંજ આવે છે અને નબળાઈ જણાય છે. વ્યાયાકોલ આવી રીતે અશક્તિ કરે છે માટે ત્વચાવાટે અપાતું નથી. વળી આ દવા પીચકારીવાટે ફેફસાંમાં તથા ચામડીમાં નખાય છે પણ આ રીતે દરદીઓને ગમતી નથી. સૌ કરતાં ૬ ગ્રેન વ્યાયાકોલ, ૧૬ ટીપું વ્યાયાકોલ તથા ૩ ટીપાં ક્રાડલીવર ઓઈલ વાળી એક બે અગર તેથી વધારે કેપ્સ્યુલ્સ દીવસમાં બે અગર ત્રણ વખત પાણી અગર દૂધ સાથે જમ્યા પછી લેવી એ સાઈ છે.

(૧૧૯)

ક્રીઓસોટ અને ગ્વાયાકોલ ક્ષયના ફેરફારોને અટકાવે છે અને તે ક્ષયની શરૂઆતમાં ફાયદાકારક છે એટલુજ નહીં પણ ક્ષયના જીવના દર્દીઓમાં પણ ફાયદો કરે છે. જ્યારે ક્ષય અસાધ્ય થઇ જાય છે ત્યારે તે દવા દરદને હઠાવતી નથી. ઘટ હવાની સાથે ક્રીઓસોટ શરીરમાં દાખલ કરવાની એક નવી રીત નીકળી છે.

કુઓટલ (ગ્વાયાકોલ કારબોનેટ) તથા ક્રીઓઝોટલ (ક્રીઓસોટ કારબોનેટ)ની અસર પણ ગ્વાયાકોલ તથા ક્રીઓસોટ જેવીજ છે. ઘણી જંતુ વિનાશક દવાઓના ક્ષયમાં ઉપયોગ થાય છે. આમાંની કેટલીક હવાના રૂપમાં બદલાઇ શકે છે અને કેટલીક બદલાતી નથી. આવી દવાઓમાં કેટલીક ઘણીવાર ફાયદાકારક જણાય છે.

ટરપેન્ટાઇન (અથવા ટેરેબીન) શ્વાસવાટે ફેફસાંમાં લેવાથી ક્ષયની અંદર થતા શ્વાસમાર્ગના રસપડના વરમને ફાયદો કરે છે. અને તેથી બિધરસ કમિ આવે છે અને બલગમ ઓછાં પ્રમાણમાં પડે છે. ઇન્હોલેશન રેસ્પીરેટર નામના વાસણમાં ટરપેન્ટાઇન એકલું અગર કારબોલીક એસીડ, યુકાલીપ્ટોલ, કલોરોફોર્મ અગર કપૂરની સાથે શ્વાસમાં લેવાય છે. આ બધી જંતુવિનાશક દવાઓ સાથે ૧૦ ટકા કલોરોફોર્મ નાખવું એ વધારે સારું છે, કારણકે કલોરોફોર્મ પોતે જખરી જંતુવિનાશક દવા છે અને પોતે એકદમ હવારૂપ થઇને ઉઠી જવાવાળી હોવાથી તેની સાથે જે કોઈ દવા સ્હેલાઇથી હવા રૂપ ન થઇ શકતી હોય તેને પણ પોતાની સાથે શ્વાસમાં લેતી જાય છે. વળી ક્લોરોફોર્મ શ્વાસમાર્ગને શામક હોવાથી બિધરસ કમિ આવે છે.

ગ્વાયાકોલની પેઠે યુકાલીપ્ટોલ પણ પીચકારી વાટે ત્વચામાં દાખલ કરાય છે. જંતુરહિત ઓલીવ ઓઇલ ૪ ભાગ સાથે ૧ ભાગ યુકાલીપ્ટોલ એ પ્રમાણમાં ભેળવીને વપરાય છે. ઓલીવ ઓઇલ ૧૦ ભાગ અને મેન્થોલ એક ભાગ એ પ્રમાણમાં તેમજ મિશ્રણ વાયુનળીની અંદર પીચકારીથી નખાય છે. આ દવા દિવસમાં બે

(૧૨૦)

વખત નખાય છે. દર વખતે ૧ ડ્રામ જેટલું નખાય છે. મેન્થોલ જંતુવિનાશક છે તે ઉપરાંત anæsthetic છે. યુરોપમાં મેન્થોલ અને ક્લીઓસોલ બેગાં કરીને વાયુનળીમાં પીચકારી વાટે નખાય છે અને તેથી સારાં પરિણામ આવે છે, એમ કહેવાય છે. ત્યાં આ દવાઓ મોટી માત્રામાં વપરાય છે. એક બનાવમાં પાંચ ડ્રામ સ્વચ્છ તેલ સાથે ૩૦ ટીપાં ક્લીઓસોલ તથા ૧૫ ગ્રેન મેન્થોલ એકી વખતે આપવામાં આવેલ હતાં. આ ઉપચાર દરદીઓ સારી રીતે સહન કરી શકે છે અને તેમને ઉધરસ કે બીજી કોઈ જાતની પીડા થતી નથી. નીચે લખેલી દવા પીવી અને તેની સાથે પીપર-મીટનું તેલ સ્વાસવાટે લેવાથી ફાયદો થાય છે એમ પણ કહેવાય છે.

ક્લીઓસોલ ટીપાં ૨૪

ક્લીસરીન ડ્રામ ૩

ઓઇલમેન્થીપીપરેટી ટીપાં ૧૦

સ્પીરીટકલોરોફોર્મ ઓંસ ૧૩ સુધી

આ દવામાંથી ૧ ડ્રામ દિવસમાં બે વાર શરબત અને પાણી સાથે પીવી. ક્ષયમાં ખાસ કરીને જ્યારે શ્વાસમાર્ગની અંદર સડો થતો હોય ત્યારે મીરહોલ નામની દવાના બે કેપ્સ્યુલ (બે ગ્રેનવાળા ૧ કેપ્સ્યુલ) દર બે કલાકે આપવાથી ફાયદો જણાયો છે. ફેફસાંની અંદર પીચકારી વાટે દવા નાખવા માટે નીચેની જંતુ વિનાશક દવાઓ વપરાય છે:—સો ભાગ બદામના તેલ સાથે ત્રણ ભાગ ક્લીઓસોલ; સો ભાગ ક્લીસરીન સાથે ૨ ભાગ કારબોલીક એસીડ; ઓક્ષીવ ઓઇલ સાથે આયડોફોર્મ; આયોડીનનું થોડા પ્રમાણવાળું મિશ્રણ; મરક્યુરીક કલોરાઇડનું થોડા પ્રમાણવાળું મિશ્રણ; પણ આ દવા ફેફસાંમાં પીચકારી વાટે દાખલ કરવાથી પણ અકસ્માત થયા છે માટે આ રીત અજમાવવા જેવી નથી.

હીટાલ:—હીટાલ અથવા સોડીયમ સીનામેટ નામની દવા ક્ષયના દરદમાં દરદીની નસ ખોલીને તેમાં પીચકારી વાટે દાખલ કરાય છે. કોણીના આગળા ભાગમાં આવેલી મીડીઅન નામની નસમાં દાખલ કરાય છે. દાખલ કરતી વેળા સ્વચ્છતા તથા એપી

જંતુઓનો અભાવ પૂર્ણ રીતે છે કે નહીં તે ધ્યાનમાં રાખવું. કેડના પાછલા ભાગમાં પશુ આ દવા પીચકારી વાટે દાખલ કરાય છે. પ્રથમ આ દવા બહુજ થોડી માત્રામાં વાપરવી. સોએ એકભાગ હીટાલ હોય એવા મિશ્રણનો એક મીલીગ્રામ પ્રથમ દાખલ કરવો અને વખતો વખત ૩ થી ૧ મીલીગ્રામના પ્રમાણમાં વધવું. આવી પીચકારી એકાંતરાં મારવી. પુખ્ત ઉમરના પુરૂષ માટે ૧૫ થી ૨૦ મીલીગ્રામ અને સ્ત્રીઓ તથા છોકરીઓ માટે ૧૦ થી ૧૫ મીલીગ્રામની માત્રા સાધારણ રીતે હોય છે. થોડા વખત પછી સોએ પાંચ ભાગ હીટાલ વાળાં મિશ્રણનો ઉપયોગ કરવો.

બલગમમાંથી ક્ષયજંતુઓ દેખાતાં બંધ પડે એટલે આશરે ત્રણ માસ પછી આ માવજત બંધ કરવી. હીટાલથી બલગમમાં લોહી પડવાનો સંભવ રહે છે, તેથી કરીને આ દવા કેટલીક વાર બંધ કરવી પડે છે.

હોરમેલીન નામની દવા નસની અંદર પીચકારી વાટે નખાય છે પણ આ કામ બહુ જોખમ ભરેલું તથા મુશ્કેલ છે. ક્ષયની અંદર જે કાંઈ પણ ઉપાય કામે ન લાગતો હોય તો ફક્ત છેવટની અજમાયશ તરીકે નસની અંદર દવા દાખલ કરવી.

આલ્કાલાઇન હાઇપોફોસ્ફેટ્સ:—ક્ષયમાં કેટલીક વાર આ દવાઓ ઉપયોગી થઇ પડે છે. જ્યારે ક્ષય બહુ વધી ગયો હોય અને બન્ને ફેફસાંમાં હોય ત્યારે આ દવાઓ શારીરિક શક્તિ આપનારી છે અને જે દર્દી દરદથી તદ્દન ભરાઈ ગયો નહોય તેને અવશ્ય ફાયદો કરે છે.

દીર્ઘ ક્ષયવાળા નાણુક જીવાન દર્દીઓને આ દવાઓ ધણે (જોકે થોડા વખત માટે) ફાયદો કરે છે. યુવાન કરતાં વૃદ્ધને આ દવા ઓછી ઉપયોગી છે. ફેફસાંનાં દીર્ઘ દર્દવાળા (ખાસ કરીને ક્ષયજન્ય પ્રકૃતિવાળા) છોકરાંઓને તો આ દવાઓ અતિશય

ફાયદાકારક છે. જે જે દર્દીઓમાં આ દવા ફાયદાકારક જણાય છે, તે તે દરદીઓને આ દવાની અસર જલ્દીથી થાય છે. તેઓ કહે છે કે આ દવાથી તેમને ઘણું દીક છે, શક્તિ આવી જણાય છે, મન સ્ફુર્તિમાં રહે છે, કામ સારી રીતે કરી શકે છે, સારી રીતે ખાઈ શકે છે તથા ઉંઘ પણ સારી આવે છે, રાત્રે વખતે પરસેવો તથા ઉધરસ નાણુદ થઈ જાય છે, પણ જોકે સાધારણ શારીરિક સ્થિતિ સારી થાય છે તો પણ ફેફસાંની અંદરના દરદમાં ફેર પડતો નથી અને જે ફાયદો બહારથી જણાય છે તે ફક્ત થોડો વખત સુધી દેખાય છે. હાઇપોફોસ્ફાઇટ ઓફ લાઇમ સૌથી સારી તથા ઉપયોગી દવા છે. નીચેના પ્રારંભીકપ્રશ્ન પ્રમાણે તે આપવી સારી છે.

કેલ્સયમ હાઇપોફોસ્ફાઇટ	ઝેન ૩
બ્લીસરાઇન	ટીપાં ૨૦
ટીકચર કવાસ્યા	ટીપાં ૧૦
સીરપ ઓરેન્સ્યાઇ	દ્રામ ૩
પાણી	ઑસ ૩ સુધી

આ પ્રમાણે દર ટંકે તૈયાર કરી દીવસમાં ત્રણ ટંક જમ્યા પછી એક કલાકે લેવી. નાનાં છોકરાંઓ માટે નીચેની દવા સારી છે.

કેલ્સયમ હાઇપોફોસ્ફાઇટ	ઝેન ૧૧
સીરપ ફેરી ફોસ્ફેટીસ	દ્રામ ૩
સીરપ સીમ્પલીસ્ટીસ	દ્રામ ૩
એકવાલીસ્ટીલેટા	દ્રામ ૨ સુધી
જમ્યા પછી આવી દવા દીવસમાં ત્રણવાર પીવી.	

આર્સેનીક (સોમલ):—ક્ષયના ઉપચારમાં આ દવા ફ્રાન્સમાં ઘણી વપરાય છે. ક્ષયની અંદર જે આર્સેનીક લાંબો વખત સુધી ચાલુ રખાય તો ક્ષયના ફેરફારો અવશ્ય ઓછા થવા માંડે છે અને દરદ હટતું જાય છે. ફેફસાંના જ્ઞાનતંતુઓ ઉપર અસર કરીને આ દવા ક્ષયવાળા લાગમાં થયેલ લોહીનો ભરાવો ઓછો કરે છે.

(૧૨૩)

દીર્ઘ ક્ષયમાં આર્સેનીક જેવી ઉપયોગી દવા ખીજ કાઢ છેજ નહીં, પણ જ્યારે તાવ નિયમસર સાંજનો આવી જતો હોય અને ફેફસું જલ્દીથી ખવાતું જતું હોય ત્યારે તો આર્સેનીક નકામું છે. ક્ષયમાં દરેક દરદીને આર્સેનીકથી ફાયદો થાય છે એમ નથી પણ તે અજમાવી જોવું જરૂરનું છે. ખાસ કરીને દીર્ઘ ક્ષયની ઉધરસવાળા દરદીને ફાયદાકારક છે. તિક્ષ્ણ ક્ષયવાળા અગર વારસામાં ક્ષય ઉતર્યો હોય તેવા અગર મંદાગ્નિ, ઝાડો વિગેરે અન્યભાગનાં દરદો વાળા દરદીઓને આ દવા બહુ ઉપયોગી નથી પણ દીર્ઘ ક્ષયવાળા અગર જેના ફેફસાંનું શિખર ફેફસાંનાં રસપડ સાથે ચોંટી ગયું હોય તેવા તથા વાયુ પ્રકૃતિ વાળા દરદીઓને આ દવા કામની છે. ક્ષારની સાથે આપવાથી ઉધરસ વગેરે વરમનાં ચિન્હોને શાન્ત પાડે છે અને શરીરની સાધારણ સ્થિતિ સુધારે છે.

કેકોડાઇલેટ ઓફ સોડીઅમ:—નામની દવામાં આર્સેનિક આવે છે તે પણ ક્ષયમાં સારી દવા મળ્યા છે.

આયર્ન (લોહ)—ક્ષયની અંદર લોહ કેટલીક રીતે ઉપયોગી છે, પણ જ્યાં બલગમમાં લોહી દેખાતું હોય અગર લોહીની ઉલટી થતી હોય ત્યાં તે આપવું નહીં. જે દરદીઓને લોહીની ઉલટી થતી હોય તેમનાં રક્તાશય તથા રક્તનળીઓ જલ્દીથી ઉરકેરાઇ જાય એવી સ્થિતિમાં હોય છે. લોહથી આ સ્થિતિ વધે છે માટે આવી સ્થિતિમાં લોહ બિલકુલ આપવું નહીં; પણ દીર્ઘ ક્ષયનાં, કંગાળ હાલતનાં, શીકા લોહીવાળાં, ખરાબ ખોરાકને લીધે જેમની શારીરિક સ્થિતિ કમિ થઇ હોય તેવા દરદીઓને પૌષ્ટિક તરીકે લોહ બહુ ઉપયોગી છે અને તેવા દરદીઓમાં લોહ વધારે લાંબો વખત ચાલુ રાખવાની જરૂર છે. નીચેનું પ્રીસ્ક્રીપ્શન તેમને માટે સાફ છે.

લાઇકર ફેરી પરકલોરાઇડ

ટીપાં ૨૦

સ્પીરીટ ક્લોરોફોર્મ

ટીપાં ૧૦

ઇનફ્યુઝન ક્વાર્થા

ઑસ ૧ સુધી.

(૧૨૪)

આ પ્રમાણે એક ટંક દેવાની દવા દીવસમાં ત્રણ વખત પીવી.

જેઓમાં તાવ અગર અજીર્ણ હોય તેમને આ પ્રીસ્ક્રીપ્શન કામનું નથી. વળી લોહની ઉત્ત્ર બનાવટો ક્ષયના દરદીને ઘણીવાર માફક નથી આવતી. ધીમે ધીમે વધતા દીર્ઘ ક્ષયવાળા તથા જેમને શ્વાસનળીઓના વરમને લીધે બલગમ બહુજ પડતો હોય તેમને લોહ અતિશય ઉપયોગી છે. ક્ષયના નાની ઉંમરનાં દરદીઓને વાસ્તે કમ્પાઉન્ડ સીરપ એક હાઇપોફોસ્ફાઇટસ એક ડ્રામની માત્રામાં જમ્યા પછી એક કલાકે દીવસમાં બે વાર આપવાથી ધણે ફાયદો થાય છે. કંઠમાળનાં દરદીઓને સીરપ ફેરી આયોડીડ અર્ધાથી એક ડ્રામની માત્રામાં દીવસમાં બે અગર ત્રણ વખત જમ્યા પછી આપવાથી ગળાની ગાંઠો ગળી જાય છે.

કોડલીવર ઓઇલ:—આ દવા કેટલીકવાર ક્ષયના દરદીને રામબાણુ અસર કરે છે. નબળાં બાંધાનાં તથા અપૂર્ણ પોષણવાળાં દરદીઓને આ દવા ખાસ ઉપયોગી છે. તેમનામાં તે ખેરાક તરીકે કામ કરે છે. આગળની પેઠે ક્ષયના સમજા દરદીઓને આ દવા હાલમાં અપાતી નથી કારણ કે હર્ફીનું પોષણ ટકાવી રાખવા બીજા પણુ સાધનો મળી શકે છે. આગળ કરતાં હાલમાં આ દવા ઓછી માત્રામાં વપરાય છે. સાધારણ રીતે દર ટંકે બે દ્રામ દીવસમાં બે વાર જમ્યા પછી આપવું અને જેમ જેમ દવા માફક આવતી જાય તેમ તેમ તેની માત્રા વધારવી. જે દરદી કોડલીવર ઓઇલ રાજી ખુશીથી લઇ શકે અને સહેલાઇથી પચાવી શકે તો તે એક બહુ સાફ ચિન્હ છે. કારણ કે તેથી દરદીને પાચનશક્તિ મારી છે અને પોતે જ્વરરહિત છે એમ સિદ્ધ થાય છે. ક્ષયના તાવવાળા દરદીને આ દવા માફક આવતી નથી. જે તાવ ન હોય અને ફેફસાંની અંદર દરદ શાન્ત સ્થિતિમાં હોય તો આ દવા પચી શકે છે અને પોષણ આપી શકે છે. અજીર્ણ, ઝાડો અગર મંદ પાચનશક્તિ તિક્ષણ ક્ષયમાં સાધારણ રીતે હોય છે અને દીર્ઘ ક્ષયમાં પણ કોઈ

કોઇ વાર જણાય છે. આવી સ્થિતિમાં કોડલીવર ઓછાં આપવું નહીં અને જો આપવું હોય તો આ ચિન્હો થયે બંધ કરવું. કોડ-લીવર ઓછાં આપવામાં એટલું ધ્યાનમાં રાખવું કે જેને પચી શકે તેને આપવું અને જેને ન પચી શકે તેને આપવું નહીં. છોકરાં તથા તરૂં પુરૂષોમાં અને ખાસ કરીને ક્ષયજન્ય પ્રકૃતિવાળાં દર-દીઓમાં આ દવા ખાસ કરીને ચાલુ રાખવી અને એકદમ મૂકી દેવી નહીં. જો માદક આવે છે તો રૂચિ, શારીરિક શક્તિ, સ્પૃત્તિ તથા વજન વધે છે. તરૂં, નાજુક બાંધાના તથા ક્ષયજન્ય પ્રકૃતિ વાળા દરદીઓને ક્ષય ન થાય તેટલા વાસ્તે આ દવા હમેશાં થોડી માત્રામાં ચાલુ રાખવી જરૂરની છે. જો આ દવા નાનપણમાંથી અપાઈ ગઇ હોય તો આગળ ઉપર લેવામાં તથા પચાવી શકવામાં વાંધો આવતો નથી. કોડલીવર ઓછાં એકલું તથા ચોક્કસ કેટલાક દરદી લઇ શકતા નથી. તેઓ તે લઇ શકે તે વાસ્તે કોડલીવર ઓછાં કેટલાંક ઇમલ્શન તથા માલ્ટનાં સત્વવાળાં મિક્સચરો અને છે તે ચોક્કસ તેલ કરતાં પણ વધારે સહેલાઈથી લઇ શકાય છે.

ક્ષાર અગર ધાતુ ગુણાન્વિત પાણી:—કેટલેક સ્થળે પાણીના ઝરાઓમાં ક્ષાર અગર ધાતુ કેટલેક અંશે હોય છે. તેવા ઝરાઓનું પાણી ક્ષયમાં કેટલીક વાર ઉપયોગી થઈ રહે છે. આવા ઝરાઓમાં નીચે જણાવેલાં પાણી હોય છે:—૧. ગંધકવાળું પાણી. ૨. બાઇકારબોનેટ ઓફ સોડાવાળું પાણી. ૩. સોમલવાળું પાણી. ૪. મીઠાંવાળું પાણી, ૫. ગંધક તથા મીઠાંવાળું પાણી. ૬. ચુના વાળું પાણી.

તાવ વિનાના ક્ષયના દર્દીની જીર્ણ ઉધરસ માટે બાઇકારબો-નેટ ઓફ સોડાવાળું પાણી સારું છે. મીઠાંવાળું પાણી દીર્ઘ ક્ષ-યની દીર્ઘ ઉધરસ માટે છે. આસનળાઓના જ્ઞાનતાંત્રીઓને મીઠું ઉત્તેજિત કરે છે. જેથી બલગમ સહેલાઈથી બહાર આવે છે. જેઓની આસનળાઓ નબળી થઇને વિસ્તૃત થઈ ગયેલી હોય,

જેઓનાં ફેફસાંમાં ક્ષયને લીધે ખાડા પડી ગયા હોય અને તે ખાડામાં બલગમ ભરેલો હોય તે દરદીઓને મીઠાંના પાણીથી અવશ્ય ફાયદો થાય છે. ક્રાન્સની અંદર ક્ષયને માટે ગંધકનું પાણી સાઈ ગણાય છે. શરૂઆતમાં આવું પાણી એક અગર બે ઐંસ સુધી દીવસમાં પીવું અને જેમ જેમ માફક આવતું જાય તેમ તેમ વધારે પીતા જવું. સાધારણ રીતે દીવસમાં બે ત્રણ ખાલા પીવાય તો ઘણું છે. ગંધકવાળાં પાણીથી શ્વાસનળીનો રસ પડે તો વરમ શાન્ત થાય છે. તેથી બલગમ ઓછો થાય છે અને સહેલાઈથી નીકળી શકે છે. વળી ક્ષયજન્ય પ્રકૃતિ ઓછી થાય છે. ગંધકવાળાં પાણીથી નહાવાથી ત્વચાને શક્તિ આવે છે અને ક્ષયના દરદીની ત્વચા જે બહુ કામળ હોવાથી બહારની હવા વિગેરેની તેના પર અસર જલ્દીથી થાય છે તે ત્વચાની આવી નાજુક પ્રકૃતિ દૂર થાય છે, અને તેથી કરીને દરદીને સહેજમાં શરદી કે ઉધરસ થતી નથી. શરીરને પણ આ પાણી ઉત્તેજક તથા પૌષ્ટિક છે. કેટલાક દરદીઓમાં આ પાણીથી રૂચિ તથા પાચનશક્તિ મંદ પડી જાય છે માટે તેઓએ કડક પાણી નહીં પીવું અગર દૂધ, શરબત અને પાણી સાથે મેળવીને પીવું.

ક્ષયજન્ય પ્રકૃતિ વાળાં નબળાં બાળાના તથા મંદ ક્ષયવાળાં દરદીને માટે ગંધકનું પાણી સાઈ છે. જેઓનું શરીર બહુ ન નબળું ગયું હોય અને જેને વધુ તાવ ન હોય તેઓને આ પાણી લેવામાં વાંધો નથી.

જેઓને ઘણો તાવ આવતો હોય અગર લોહીની ઉલટી થતી હોય તેમણે આ પાણી વાપરવું નહીં. કાંઈ કાંઈ પાણીમાં ગંધક સાથે કલોરાઇડ ઓફ સોડીયમ હોય છે. જેઓનાં ગળાંની ગાંઠો સુજેલી, પાકેલી અગર પુટેલી હોય એવાં કંઠમાળનાં દરદીઓને માટે આ પાણી સાઈ છે.

(૧૨૭)

પ્રકરણ ૧૨ મું.

વરમ તથા લોહીનો ભરાવો.

ક્ષયની અંદર ફેફસાંમાં વરમ તથા લોહીનો ભરાવો થાય તે ચિન્હો તે સ્થળની ત્વચા ઉપર દાહક દવાના ઉપયોગથી મટી જાય છે. દાહક દવાના ઉપયોગથી ઉધરસ, તાવ તથા પીડા કમિ થાય છે અને ફેફસાંમાં સુધારો થવાનાં ચિન્હો જણાય છે. છાતી ઉપર દુખતા ભાગ ઉપર નાનાં નાનાં ખ્લીસ્ટરો વારંવાર મારવાથી ઉપર પ્રમાણે અસર થાય છે. પૈ પૈ જેવડાં બે ત્રણ ખ્લીસ્ટર દરદ વાળે સ્થળે અગર જ્યાં છાતી ઠોકવાથી બોહો અવાજ નીકળતો હોય ત્યાં લગાડવાં. આવી રીતે ખ્લીસ્ટરો જુદે જુદે સ્થળે પણ એક એકને અડે તેમ ઉઠાડવાં અને ત્વચાની નાજુકાઇના પ્રમાણમાં બેથી ચાર અગર પાંચ કલાક સુધી રાખવાં. ચામડી ઉપર ફેફસાં ઉઠે એટલી બધી વાર રાખવાની જરૂર નથી, પણ ચામડી ફક્ત લાલ થાય એટલે બસ, જેથી કરીને તેજ સ્થળે પાછું બીજાવાર ખ્લીસ્ટર મારી શકાય. આમ કરવાથી એક નાનું ખ્લીસ્ટર ધણે સ્થળે સારી રીતે હાંસડીની ઉપરના તથા નીચેના ભાગમાં અને ખભાની ઢાળ ઉપર વારા ફરતી ઉઠાડી શકાય છે. જ્યારે સધળે ચોખ્ખ સ્થળે ખ્લીસ્ટર ઉઠી ગયેલ હોય ત્યારે ચામડીને થોડા દીવસ આરામ આપવો અને વળી પાછું ખ્લીસ્ટર મારવાનું શરૂ કરવું. તે પછી ખ્લીસ્ટર વાળી જગ્યાએ ટીંકચર આયોડીન તથા લાઇકર આયોડીફોરટીસ સરખા પ્રમાણમાં મેળવીને લગાડવાં. આ દવાઓ એકલી વાપરવી નહોં. ટીંકચર બહુ નરમ છે તથા લાઇકર બહુ કડક છે માટે તે બન્ને સાથે મેળવીને લગાડવાં. રોજરોજ એકજ સ્થળે આ દવા ન લગાડવી, પણ આજે એક સ્થળે તો કાલે બીજે સ્થળે એમ ફરતી ફરતી લગાડવી. દાહક ઉપાય તરીકે ડાંમ પણ દેવાય છે. પેકવીલીનની કૉન્ટરીથી બહુ

(૧૨૮)

સારી રીતે ડાંમ દેવાય છે. વળી તેથી કરીને બહુ ઝડપથી તથા વારંવાર ડાંમ દબ શકાય છે. વળી ડાંમ નાનાં ટપકાં રૂપે દેવાય છે. આ ટપકાં સ્વચ્છ તથા પીડા વગરનાં હોય છે. દર પાંચ દીવસે એક અગર બે હાંસડી નીચે ૨૦ થી ૩૦ નાનાં ટપકાં કરવાં. કોટન ઓઇલ, લીનીમેન્ટ અગર ટાર્ટરાઇઝ એન્ટીમનીના મલમ કરતાં આ રીત વધારે પસંદ કરવા જેવી છે.

જવર:—ક્ષયમાં તાવ એ એક અગત્યનું તથા મોટું ચિન્હ છે, અને તે ક્ષયમાં ઘણું ભાગે હાજર હોય છે. તેને મટાડવાને બનતા આંપતા ઉપાયો લેવાની જરૂર છે. જ્યાં સુધી તાવ દબાયો નથી ત્યાં ક્ષય (દરદીના શરીરનો તથા શક્તિનો નાશ) જોરમાં છે એમ સમજવું. ક્ષયમાં લેવાતા ઉપાયો ફાયદો કરે છે કે નહીં તે તાવના પ્રમાણ ઉપરથી નક્કી થાય છે. ક્ષયના આંશ્વોપચારમાં જે જે ઉપાયો લેવાય છે તે તે ઉપાયો જો દર્દ ઉપર સારી અસર કરતા હશે તો તાવ અવશ્ય ઓછો થશેજ. ક્ષયવાળા ભાગની આસપાસના ફેફસાંનાં વરમને લીધે અગર તેમાં લોહીનો ભરાવો થવાથી જે તાવ આવે છે તે જાતી ઉપર દાહક દવાના ઉપયોગથી કમિ થઇ શકે છે. ઘણાક દરદીને તો ખુલી હવામાં ઘણો ભાંગો વખત રહેવાથી તાવ કમિ થઇ જાય છે. સાધારણ નિયમ એ છે કે જો દરદીને ૧૦૧ ડીગ્રી ઉપર તાવ હોય તો તેને ખુલી હવામાં ફક્ત તદ્દન આરામ આપવો. અગર ખુલી હવાવાળા ઓરડામાં રાખવો, પણ શારીરિક અગર સ્થાનિક ઉપાયો શિવાય બીજી દવા-ઓથી પણ તાવ હઠી જાય છે.

કવીનાઇન અને ડીજીટેલીસ એકલાં અગર સાથે ક્ષયમાં તાવ ઉતારવા માટે જવરધન તરીકે વપરાય છે. આ દવાઓ ઘણો ફાયદો કરે છે. કેટલાક દરદીમાં આ દવાથી અજીર્ણ વિગેરે થઇ જાય છે. જ્યારે ડીજીટેલીસ ચુર્ણના રૂપમાં અપાય છે ત્યારે ખાસ કરીને આમ થવા સંભવ છે. જ્યારે તાવ રોજ નિયમિત વખતે સાંજે ૬ ડી સાથે

(૧૨૯)

આવતો હોય ત્યારે આ દવાઓ ખાસ ઉપયોગી છે. બીજી દવાઓ કરતાં કવીનાઇન જવરજ તરીકે વધારે વપરાય છે તેનું કારણ એ કે તે પૌષ્ટિક પણ છે અને થોડી માત્રામાં રૂચિ પ્રદાન કરે છે. તરૂણ દરદીમાં ખાસ કરીને નીચેનું પ્રીસ્ક્રીપ્શન રૂચિ વધારે છે, શક્તિ લાવે છે, તાવને હટાવે છે તથા રાત્રીને વખતે થોડો પસીનો અટકાવે છે.

કવીનાઇન હાઇડ્રોક્લોરાઇડ	ગ્રેન ૨
કેલ્સયમ હાઇપોફોસ્ફાઇટ	ગ્રેન ૫
ટીકચર નક્સવોમીકા	ટીપાં ૧૦
„ એરેન્સ્યાઇ	ગ્રામ ૩
જીસરાઇન	ગ્રામ ૧
પાણી	ઔસ ૧ સુધી

આ દવા ૧ ટુંકે લેવાની છે. જમ્યા પહેલાં એક કલાકે દીવસમાં ૩ વખત લેવી.

ક્ષયમાં જવરને વારંવાર સોડીયમ સેલીસીલેટ અને સેલીસીલીક એસીડ પણ ઘણા વપરાય છે. તેઓ કવીનાઇન જેવા સારાં નથી અને વળી હૃદયને નબળું પાડે છે. જ્યારે ફેફસામાં ખાડા પડી ગયા હોય અને ફેફસાંમાં પર ધણું હોય ત્યારે જંતુ વિનાશક દવાઓ તરીકે આ દવાઓ કામ કરે છે.

એન્ટીપાઇરીન પણ તાવ ઉતારવા વારંવાર અપાય છે પણ આ દવાથી દર્દીની નબળાઇ વધે છે, ઉલટી થાય છે, કેટલીક વાર ખુબ પરસેવો વળે છે, હૃદયની શક્તિ હઠી જાય છે, તેથી તે વાપરતાં સાવચેતી રાખવાની જરૂર છે.

એન્ટીપાઇરીન કરતાં પ્રીનાસેટીન બે અગર ત્રણ ગ્રેનની માત્રામાં ૨ થી ૪ ગ્રેન હાઇડ્રોઓમાઇડ ઓફ કવીનાઇનની સાથે દીવસમાં ૩ વખત આપવું સારું છે. આ દવા અશક્તિ કર્યા વિના તાવ ઉતારે છે. ક્ષયનો તાવ દૂર કરવા માટે જર્મનીમાં પાઇરામી-

(૧૩૦)

૬૦ નામની દવા ૫ થી ૧૦ ગ્રેનની માત્રામાં દર ૪ અગર ૫ કલાકે અપાય છે. આથી એન્ટીપાઇરીન જેટલી અસક્તિ થતી નથી અને જસર પશુ વધારે લાંબો વખત સુધી રહે છે. દીવસમાં બે અગર ત્રણવાર કાયોજેમીન નામની દવા ૫ થી ૧૦ ગ્રેનની માત્રામાં તાવ વાસ્તે ઉપયોગી ગણાય છે. છાતી ઉપર તથા ખભાની વચ્ચેમાં કોલનવોટર અને વીનેગરવાળાં ઠંડાં અગર નવશેકાં પાણીમાં બોળેલાં પોતાં ફેરવવાથી દરદીને ઘણો આરામ મળે છે.

જ્યારે તાવ આવવાનો હોય ત્યારથી થોડો વખત પહેલાં એક દોઢ રૂપીઆભાર વ્હીસ્કી અગર ખાન્ડી દૂધ સાથે આપવો સારો છે. બાર ભાગ ઓલીવ ઓઈલની સાથે એક ભાગ ગ્રાયાકોલ મેળવીને તે મિશ્રણ શરીરપર ચોળવામાં વપરાય છે, પશુ તેથી વધારે અસક્તિ થવા સંભવ છે. શીનોકોલ (૭ થી ૧૫ ગ્રેન) નાની માત્રામાં ક્ષયજ્વર (હેક્ટીક) ને હટાવે છે નીચેની ઢરકોઈ દવાઓ તાવને માટે અપાય છે:—

ટીકઅર એકોનાઇટ	૨ થી ૫ ટીપાં
એસીડ સેલીસીલીક	૫ થી ૨૦ ગ્રેન
લાઇકર એમોનીઆ એસેટેટીસ	૨ થી ૬ દ્રામ
એમોન્યમ કાર્બોનેટ	૩ થી ૧૦ ગ્રેન
એન્ટીમોન્યમ ટાર્ટરેટમ	૨ ૧/૨ થી ૩ ગ્રેન
એન્ટીપાઇરીન	૫ થી ૨૦ ગ્રેન
ટીઅર બેલાડોના	૫ થી ૧૫ ટીપાં
મીનોલીની ટ્રાઇસ	૫ થી ૧૫ ગ્રેન
„ શેલીસીલાસ	„ „ „
સીકાનીન	૧ થી ૧૦ „
સીકોનીડીન સલ્ફસ	„ „ „
ટીઅર ડીજેલીસ	૫ થી ૧૫ ટીપાં
ચુકલીપ્સનાં પાંદડાનો જૂકો	૫ ગ્રેન અગર વધારે

(૧૩૧)

જેસેમીનમ	૫ થી ૧૫ ગ્રેન
કેષરીન	૫ થી ૮ ગ્રેન
પાષપરીન	૧ થી ૧૦ ગ્રેન
પોટાસી એસીટાસ	૧૦ થી ૬૦ ગ્રેન
„ કથોરસ	૫ થી ૧૫ ગ્રેન
„ સાર્થટ્રાસ	૧૦ થી ૪૦ ગ્રેન

કવીનીનની બનાવટ

કવીનીડીની સલ્ફાસ	૧ થી ૨૦ ગ્રેન
કવીનેટ્રમ	૧ થી ૫ ગ્રેન
સેલીસીન	૫ થી ૨૦ ગ્રેન
સોડીસેલીસીલાસ	૧૦ થી ૩૦ ગ્રેન
થેલીન	૩ થી ૫ ગ્રેન
વીરેટ્રમ વીરાધડ	૧ થી ૫ ગ્રેન
વોરબર્ગર્સ ટીકચર	૧ થી ૪ દ્રામ
એસીટાનીલાધડ	૧ થી ૩ ગ્રેન

ડીઝેટીક એસીડ

એન્ટ્રીથરમીન	૩ થી ૮ ગ્રેન
બેન્ઝેનીલાધડ	૩ થી ૧૨ „
યુકોરીન	૩ થી ૬ „
હાઇડ્રોસેડીન	૩ થી ૩ „
મેથાસેડીન	૨ થી ૬ „
મેનોબ્રોમેસીટનીલાધડ	૩ થી ૧૫ „
શીનાસેડીન	૫ થી ૩૦ ગ્રેન
સેલીપાધરીન	૧૫ થી ૩૦ „
સોડીફીઝેટાસ	૨ થી ૨૦ „
ક્લરમેડીન	૫ થી ૧૫ „

રાતનો પરસેવો:—ક્ષયમાં રાતના ભાગમાં ધણેજ પરસેવો વળે છે. બહુ પરસેવો વળવાથી દર્દીની શક્તિ બહુ લઘી જાય છે. આરોગ્ય ભવનમાં ખુદ્દી હવામાં રહેનાર ક્ષયના દર્દીને સાધારણ રીતે આવો પરસેવો આવતો નથી. પરસેવો ઓછો કરવા અને બંધ કરવા માટે ઘણા ઉપાયો છે. પરસેવો તાવ ઊતરી ગયા પછી થાય છે, કે અશક્તિને લીધે થાય છે, કે ક્ષયના દર્દીમાં ત્વચાની ઝેવી ખાસીયત હોય છે તેને લીધે છે. તે ઉપર વિચાર કરીને તેને યોગ્ય દવા કરવી. એટલે કે જે કારણથી પરસેવો થતો હોય તે કારણ દૂર કરવા તજવીજ કરવી. વળી ઉંઘથી પણ પરસેવો આવે છે. ક્ષયના દરદીને દીવસે સૂવાથી પણ પરસેવો વળે છે. વળી ઘણીવાર પરસેવો સાથે ઉપરાઉપર સખ્ત ઊધરસ આવે છે તેથી એમ પણ ધારી શકાય કે ક્ષયવાળાં તદ્દન નબળાં થઇ ગએલ શરીરને ઉધરસથી શ્રમ પડવાથી પરસેવો વળે છે. કેટલીકવાર ઓટેલાં અગર પહે-રેલાં કપડાં ગરમ અગર ભારે હોવાથી પણ રાત્રે પરસેવો વળે છે. આ બધાં કારણોની તપાસ કરવી અને માલુમ પડે તો દૂર કરવાં.

જ્યારે પરસેવો રોજ રાત્રે અમુક નીયમિત વખતે સાધારણ રીતે બે થી ચાર વાગ્યા સુધીમાં આવતો હોય ત્યારે તે તાવની સાથે સંબંધ ધરાવે છે એમ સમજવું; પણ જો દરદી એમ કહે કે જ્યારે જ્યારે હું રાત્રે અગર દીવસે ઊંઘમાંથી જાગું છું ત્યારે મને પરસેવો વળેલોજ હોય છે તો તે પરસેવો અશક્તિને લીધે અગર ત્વચાની ઝેવી ખાસીયતને લીધે થાય છે એમ સમજવું. માટે આવો પરસેવો અટકાવવા માટે બીજી દવાઓ કરતાં જે દવાઓ શક્તિ લાવે, શરીરનું પોષણ સુધારે તથા પુષ્ટી આપે તે કરવી યોગ્ય છે. તરણ દરદીમાં હાઇપોફોસ્ફેટ ઓફ લાઇમ દર ટ'કે ત્રણ ગ્રેનની માત્રામાં દીવસમાં ૩ વખત આપ્યાથી એકથી ત્રણ અઠવાડીયાની અંદર રાતનો પરસેવો બંધ થઇ જાય છે.

જ્યારે સાંજે તાવ વધારે હોય (ક્ષયમાં જ્વર ઘણીવાર બપોર

પછી ચડે છે) એટલે ૧૦૨ થી ૧૦૩ ડીગ્રી હોય ને તે પછી વળતો પરસેવો જો તાવનોજ છે એમ જણાય તો ક્વીનાઇન અગર ક્વીનાઇન અને ડેજીટલીસ એ ધણો સારો ઉપાય છે; રાત્રે સુતી વખતે ક્વીનાઇન આપવું નહીં કારણ કે તેથી ઊંઘ સારી આવતી નથી અને રાત્રે ઊંઘરસ વધે છે. વળી ડેજીટીજીટલીસ લાંબો વખત સુધી ઉપરા ઉપર અપાય તો તેથી પાચન શક્તિમંદ પડે છે. તે ઉપરાંત ક્ષયના દરદીને ક્વીનાઇનથી કેટલીકવાર માથું દુઃખી આવે છે. તોપણ તાવવાળા અને રાત્રે પરસેવાવાળા ક્ષયના દરદીને તાવ તથા તેના પરસેવાથી મુક્ત કરવા ક્વીનાઇન બહુ ઉપયોગી દવા છે. ક્વીનાઇન અને ડીજીટલીસ નીચે પ્રમાણે આપવું સાઈ છે:—

ક્વીનીન હાઇડ્રોક્લોરાઇડ	ગ્રેન ૩
એસીડ હાઇડ્રોક્લોરીક ડીલ્યુટ	ટીપાં ૫
ટીકચર ડીજીટલીસ	,, ૧૦
સ્પીરીટ ક્લોરોફોર્મ	,, ૧૦
એકવા સીનેમામાઇ	ઑંસ ૧ સુધી

આ પ્રમાણે એક ટંકની દવા તૈયાર કરી તેવી દવા દીવસમાં બે વાર (બપોરે બાર વાગે અને સાંજે ૭ વાગે) જમ્યા પહેલાં એક કલાક અગાઉ લેવી, અગર—

ક્વીનીન સલ્ફેટ	ગ્રેન ૩
પલ્વીસ ડીજીટલીસ	ગ્રેન ૩
એકસ્ટ્રેક્ટ લ્યુપ્યુલી	જોષએ તેટલું

આની એક ગોળી કરવી. આવી ગોળી ઉપર પ્રમાણે બે વખત લેવી. જે દરદીને ક્વીનાઇન માફક ન આવતું હોય તેમને આરસેનિક આપવું સાઈ. સીનીઅસ એસીડ કુઠો ગ્રેન અગર આરસેનેટ ઓફ આયર્ન ફોર્થ ગ્રેન ગોળીના ૩૫માં દીવસમાં ત્રણ વાર આપવું. જો પરસેવો અશક્તિને લીધે આવતો હોય તો સૂતી વખતે અગર રાત્રે બે ત્રણ વાગે આન્ડી અગર બ્લીસ્કી સાથે દુધ, આ અગર

હલકો ખોરાક લેવો. રાત્રે સૂતી વખત કોલેનવોટર અને વીનેગર સાથે થંડા પાણીથી છાતી, વાંસો અગર આખું શરીર લુછવાથી પણ પરસેવો કમિ થાય છે, અગર શરીરે ચોપડવા માટે નીચે પ્રમાણે લોશન આપવું:—

રેકટીફાઇડ સ્પીરીટ ઑંસ ૨
એસીડ એસેડીક ડીલ્યુટ ,, ૨
એકવા ફ્લોરીસએરેન્સ્યાઇ ,, ૧૨

જો આ લોશનને વધારે ઠંડું કરવું હોય તો તેની અંદર ખરફ નાખવો. વધારે ગ્રાહી કરવું હોય તો ૨ ગ્રેન ફટકડી નાંખવી. ટા-નીફોર્મની ભૂકી શરીરે ચોળવાથી ધણો ફાયદો થાય છે. ક્ષયનો પરસેવો કમિ કરવામાં ગ્રાહી દવામાં ઝીંક ઓક્સાઇડ જેવી બીજી એકે દવા લોકપ્રિય નથી. ૫ અગર ૧૦ ગ્રેનની માત્રામાં તે ગોળીના રૂપમાં રાત્રે સૂતી વખતે લેવી. એકસ્ટ્રેક્ટ ઓફ હેનબેનની સાથે આપવાથી તેની અસર વધે છે. જો પરસેવો સાધારણ હોય તો તળના પાણી સાથે રાત્રે સૂતી વખતે એરોમેટીક સલફ્યુરીક એસીડ ૧૫ થી ૨૦ ટીપાંની માત્રામાં આપવું.

જીર્ણ દરદમાં પરકલોરાઇડ ઓફ આયર્નનાં ૧૫ થી ૨૦ ટીપાં દીવસમાં ત્રણવાર આપવાથી ફાયદો થાય છે. આ દવા ગ્રાહી તથા પૌષ્ટિક છે અને લાઇકર સ્ટ્રીકનીનનાં ૩ થી ૫ ટીપાં સાથે આપવાથી તેની અસર વધારે સારી થાય છે. વળી ૧૫ થી ૨૦ ટીપાંની માત્રામાં ડાઇલ્યુટ ફોસ્ફોરીક એસીડ પણ દીવસમાં ત્રણવાર અપાય છે. જો ઉધરસને લીધે પરસેવો આવતો હોય તો જે દવાઓ ઉધરસ કમિ કરે તથા ઊંધ લાવે તે દવાઓ આપવાથી પરસેવો પણ મટી જાય છે. આ કારણથી ડોવર્સ પાઉડર ક્ષયમાં પરસેવો અટકાવી દે છે. સૂતી વખતે એક ગ્રેન ઓપીકાક્યુઆન્ડા સાથે અરીણુ ૧ ગ્રેન મેજવીને તેની ગોળી આપવાથી ફાયદો થાય છે. જ્યાં સુધી આ દવા ચાલુ રહે છે ત્યાં સુધી પરસેવો અટકી જાય છે. પણ હવા

(૧૩૫)

બંધ કર્યા પછી પાછો ચાલુ થાય છે. વળી અરીણને લીધે શ્વાસ નળીમાંથી શ્વતોરસ કમિ થઇ જાય છે. જેથી બલગમ પોચો હોવાને બદલે કઠણ અને ચીકણો થઇને શ્વાસનળીઓમાં ચોટી રહે છે, જેથી સવારે ઉઠતી વખતે તે બલગમ કાઢવા વખતે બહુ ઉધરસ આવે છે. પરસેવો ઓછો કરવામાં બેલાડોના અગર એટ્રોપીન પ્રસિદ્ધ છે, માટે કેટલીકવાર આ દવાઓ બહુ ઉપયોગી થઈ પડે છે, પણ કેટલીકવાર તે અસર કરતી નથી અને લાંબો વખત ચાલુ રાખ્યાથી અણુગમતાં ચિન્હો પેદા થાય છે. ઘણાંએક દરદીમાં કેટલીકવાર આ દવાથી ગળું સુકાય છે, મોઢું ખેસ્વાદ થઇ જાય છે અને જોવામાં પણ ફેર પડે છે. વળી તેથી પાચનશક્તિ મંદ પડવાની ધાસ્તી રહે છે. આટલું છતાં પણ આ દવા ક્ષયનો રાત્રીનો પરસેવો અટકાવવા માટે સૌથી સારી છે. ૧૦૦ થી ૨૦૦ ગ્રેન એટ્રોપીનની પીચકારી ત્વચા વાટે અપાય છે. ૧૦ થી ૩૦ ટીપાંની માત્રામાં સક્સ બેલાડોના પણ એજ અસર કરે છે. બેલાડોનાનું ટીચર અગર એક્સટ્રેક્ટ પણ વપરાય છે. આ ઉપરાંત બીજી દવાઓ પણ પરસેવો અટકાવવા માટે વપરાય છે. કેમ્ફેરીક એસીડ ૧૫ થી ૨૦ ગ્રેનની માત્રામાં ટીકડીના રૂપમાં અપાય છે. સ્પીરીટસ ઓફ કેમ્ફરનાં ૧૫ થી ૨૦ ટીપાં આપવાથી પાચનશક્તિને વાંધો આવતો નથી.

રાત્રીના પરસેવા માટે નીચેની દવાઓ પણ અપાય છે:—

એસીડ ગેલીક ૫ થી ૧૫ ગ્રેનની માત્રામાં.

એરોમેટીક સલ્ફ્યુરીક એસીડ ૫ થી ૨૦ ટીપાંની માત્રામાં.

એગરીકસ ઓલ્ગસ ૧૦ ગ્રેનની માત્રામાં.

એગેરીક એસીડ અથવા એગેરીસન ૧૩ ગ્રેનની માત્રામાં ગોળીના રૂપમાં આપવાથી ૬ કલાકની અંદર પરસેવો બંધ થાય છે.

એમીલ નાઇટ્રીસ ૬ થી ૧ ટીપુ મુખ વાટે અગર ૨ થી ૫ ટીપાં શ્વાસ વાટે અપાય છે. વેસેલીનમાં એટ્રોપીન મરમ કરીને તે

(૧૩૬)

શરીરે ચોળવાથી પણ પરસેવા બંધ થાય છે. વેસેલીન ૧૨૦ ભાગમાં ૧ ભાગ એટ્રોપીન (શુદ્ધ) મેળવવું.

કેસ્થમ ક્ષેરામ્લ પથ્થુ ૫ થી ૧૫ ગ્રેનની માત્રામાં અપાય છે. એકસ્ટ્રોક્ટ કોટાલીકવીડ ૨ થી ૬ ટીપાંની માત્રામાં, ટીકચર કોટા ૧૦ ટીપાંની માત્રામાં અથવા કોટાઇન $\frac{1}{2}$ થી ૨ ગ્રેનની માત્રામાં આપવાથી ફાયદો થાય છે. કોટાઇન ગોળીના ૩૫માં દર બે કલાકે આપવું.

હોમેટ્રોપીન હાઇડ્રોબ્રોમાઇડ $\frac{1}{100}$ થી $\frac{1}{50}$ ગ્રેનની માત્રામાં અપાય છે. તેની અસર એટ્રોપીન અને પીકેટોકસીન કરતાં ઊંચી છે. વધારે માત્રામાં આપવાથી દરદી ચાલવામાં લથડીઆં ખાય છે. હાઇપો ફોસ્ફાઇટસ પણ આ વાસ્તે અપાય છે.

લોહની બનાવટો પરસેવામાં ફાયદો કરે છે. પીકેટોકસીન $\frac{1}{100}$ ગ્રેનની માત્રામાં ગોળીના ૩૫માં બે અગર ત્રણ રાત આપવું. આ દવા શરીરની અંદર જમાવ થાય છે માટે વધારે વખત ચાલુ રાખવી નહીં. લાઇકર પીકેટોકસીન એસેટીકસ ૨ થી ૪ ટીપાંની માત્રામાં પણ અપાય છે. એટ્રોપીન અને બેલાડોનાની પેઠે આ દવાથી ગળું સૂકાતું નથી કે બીજી કાંઇ ખરાબ અસર થતી નથી. પીકેટોકસીન ત્વચા વાટે પણ અપાય છે. ક્વીનાઇનની બનાવટો પણ પરસેવા વાસ્તે વપરાય છે. આથાકોલ કારબોનેટ ૩ થી ૮ ગ્રેનની માત્રામાં પરસેવા અટકાવે છે.

સોડી ટાલ્યુરાસ $\frac{1}{2}$ થી ૩ ગ્રેનની માત્રામાં ગમે તેવા પરસેવા હોય તો પણ તરત અટકાવી દે છે. બે ફેફસાંનું દરદ વધી ગયું હોય તો તેથી કદાચ ઝાડો થઈ આવવા સંભવ રહે છે.

ગરમ દૂધ રાત્રે સૂતી વખતે પીવાથી ફાયદો થાય છે. આ સિવાય સ્ટ્રીકનીનની બનાવટો ટ્રાયોનલ, ટ્રીનીટ્રીન, ગ્વાયકોલ, કેમ્ફેરેટ, પીનાસોલ, ઇરીટ્રોલ, ટ્રેથનાઇટ્રેટ પણ વપરાય છે.

નવશેઠાં પાણીનું પોતું શરીરે ફેરવવાથી પરસેવા ઓછો થાય છે.

ઉધરસ:—ખાસ કરીને ન્યારે દરદી ઉધરસથી હેરાન હોય ત્યારે ક્ષયના દરદના ઉપચારમાં ઉધરસને શાન્ત પાડવી એ ખાખત ઉપર બહુ લક્ષ આપવું જરૂરનું છે. વળી તેમાં બહુ વિચાર કરીને કામ કરવાનું છે. પ્રથમ તો ઉધરસ કયા કયા કારણથી થાય છે તે જાણવું જોઈએ, તે કારણો નીચે પ્રમાણે છે:—(૧) છાતીમાં ભરાધ રહેલ બલગમથી શ્વાસોચ્છવાસની ક્રિયામાં અડચણ પડે છે. તે અડચણ દૂર કરવા માટે બલગમને બહાર કાઢવો જોઈએ તેથી ઉધરસ આવે છે. અગર (૨) ગળાંની અંદર સળવવાટ થાય છે. તેથી કરીને ઉધરસ કેટલીકવાર તદ્દન ઠાલી આવે છે. આવી ઠાલી ઉધરસની સાથે અગર પછી બલગમ પડતો નથી અગર (૩) ગળાની અંદર સળવળાટને લીધે અને કફને કાઢવા માટે એ બે કારણો સાથે હોવાથી ઉધરસ આવે છે. ક્ષયની અંદર સાધારણ રીતે આ ત્રીજા પ્રકારની ઉધરસનો ઉપાય કરવો પડે છે. ક્ષયની ઉધરસ ફક્ત ગળાંના સળવળાટને લીધે આવે છે. એમ સમજીને તે ઉધરસને અશીણુ વિગેરે શામક દવાઓથી બંધ રાખવી એ બૂલભરેલું છે, તોપણ, અશીણુ, મોરશીન, હીરોઇન, કોડીયા, એ દવાઓ ઉધરસ માટે બહુ ઉપયોગી છે. અને ક્ષયમાં વહેલા મોટી તે સાવચેતીથી વાપરવાની જરૂર પડે છે. એમ કહેવાય છે કે અશીણુ વિના ક્ષયની માવજત કરવી નકામી છે. તોપણ બલગમ અને ઉધરસનો શો સંબંધ છે તે જાણ્યા પછી ઉધરસની માવજત કરવી ચોખ્ખી ગણાય છે. જ્યાં સુધી ઉધરસની સાથે બલગમ પડતો હોય ત્યાં સુધી અશીણુ અથવા તેની બનાવટો વાપરવામાં બહુ સાવચેતી રાખવી કારણકે શ્વાસનળીના રસપડમાંથી આવતો રસ અશીણુથી ચીકણો તથા ઘટ થઈ જાય છે જેથી તેને કાઢવામાં દરદીને બહુ મુશ્કેલી પડે છે. જો રાત્રે સૂતી વખતે દરદીને અશીણુ મોટી માત્રામાં આપ્યું હોય તો તેની અંદર ભરાધ રહેલા ઘાટા તથા ચીકણા બલગમને કાઢવા માટે સવારના પહોરમાં દરદીને ઉપરાઉપર ઉધરસ આવે છે. ક્ષયના દરદીને સવારના પહોરમાં ઉધરસ

આવે છે તે સાધારણ રીતે બલગમને કાઢવા માટે હોય છે. કારણ કે ક્ષયના દરદીને શ્વાસનળીઓના રસપડનો પણ વરમ હોય છે જેથી રાત્રે ઊંઘમાં તે વરમને લીધે રસ ધણો શ્રવે છે અને ધણો બલગમ એકઠો થાય છે. આ બલગમ સવારે કાઢવો જોઈએ જેથી ઉધરસ આવે છે. આથી સવારની ઉધરસ બંધ કરવા માટે જો અપ્રીણ અપાય તો ક્ષયદાને બદલે ઉલટું તુકશાન થાય છે, કારણ કે અપ્રીણ વિગેરેથી શ્વાસનળીઓનું રસપડ બહાર મારી જાય છે, રસપડનું આ પ્રમાણે બહારમારી જવું ફક્ત થોડા વખતને માટે હોય છે, માટે ત્યારે રસપડ પાછું પૂર્વવત્ થાય છે ત્યારે કંઈ બલગમને કાઢતી વેળા દરદીને બેસુમાર મુશ્કેલી પડે છે; વળી સવારના પહોરમાં અપ્રીણ આપવાથી આખા દીવસને માટે રૂચી તથા જઠરાગ્નિ મંદ પડી જાય છે.

સવારની વખતે આવી ઉધરસને શાન્ત કરવા માટે આલ્કા-હોલવાળું ક્ષારનું ગરમ પાણી પાવું. ક્ષારના ગરમ પાણીમાં બલગમને ઓગાળી દેવાનો તથા કંઈ બલગમને પોચો કરવાનો ગુણ રહ્યો છે, જેથી કરીને રાત્રે જરાય રહેલ કંઈ બલગમ પોચો થઈને સ્હેલાઈથી નીકળી શકે છે. વળી બ્રાન્ડી, રમ અગર વ્હીસ્કીમાં ગરમ દુધ મેળવીને પાણી સાથે લેવાથી ઉધરસ કમિ થાય છે અને બલગમ નીકળે છે, અગર ૧૦ ગ્રેન સોડાબાઇકાર્બ, ૩ ગ્રેન મીઠું તથા ૨૦ ટીપાં સ્પીરીટ ક્લોરોફોર્મ ગરમ દૂધમાં, ગરમ પાણીમાં આપવાથી બધો બલગમ નીકળી જશે. આ પ્રમાણે સહવારની ઉધરસનો ઇલાજ થાય તો ઉધરસ ઘણો વખત સુધી આવતી નથી અને દર્દીને ગિરાંત રહે છે.

જો ઉપર પ્રમાણે ક્ષારવાળાં ગરમ પાણી પીવાની સાથે થોડી મીનીટ સુધી ગરમ પાણીમાં કોઈ ઉત્તેજક દવાની વરાળ શ્વાસ વાટે લેવાય તો વધારે સાફ થાય છે, અને ઘણા વખત સુધી ઉધરસ નથી આવતી. ઓલ્યમ પાઇનાઇ, સીલ્વેસ્ટ્રાસ, સેનીયસ આઇલિ, ટેરબીન અને બેન્ઝોઇન ટીચરની વરાળ શ્વાસ વાટે લેવાય છે, પણ વધી

(૧૩૯)

ગમેલ ક્ષયના દરદીમાં કેટલીકવાર બલગમ નીકળી ગયા પછી શ્વાસ માર્ગનાં રસપડમાં સળવળાટ રહે છે અને તે સળવળાટને લીધે ઉધરસ તો એમની એમ રહે છે.

આવા દરદીને ક્લોરોફોર્મનાં થોડાં ટીપાં સૂંઘાડવાથી અગર કોઈ શામક દવાનું શરબત પાવાથી ઉધરસ કમિ થાય છે અને શ્વાસ માર્ગમાંથી સઘળા બલગમ નીકળી ગયો છે અને શ્વાસમાર્ગ સાફ છે એમ આપણી ખાત્રી થાય તો પછી આવી શામક દવા આપવામાં આંચકો આવો નહીં.

આવી સળવળાટને લીધે આવતી ઉધરસ વાસ્તે ઓરોનેઝલ સ્પીરેટરમાં ક્લોરોફોર્મનું મિક્ચર અગર સ્પીરીટ ઓફ ક્લોરોફોર્મની સાથે કારબોલીક એસીડ મેળવી તે શ્વાસ વાટે લેવું. ક્ષયના કેટલાક દરદીઓમાં અને ખાસ કરીને ક્ષયની શરૂઆતમાં ફેફસાંનાં શિખરપરનાં રસપડના શુષ્ક વરમમાં અને જો સ્વરનળીમાં ક્ષયને લીધે ફેરફાર થયા હોય તો બલગમને નીકળવાને બદલે ફક્ત ઠાલી ઉધરસ આવે છે. આવી ઉધરસ દર્દીને બહુ હેરાન કરે છે કારણ કે તેથી બલગમ નીકળતો નથી અને ઉધરસ ઉપરા ઉપરી આવ્યા કરે છે. આવી ઉધરસથી દરદીને રાત્રે અતિશય કંટાળો તથા અશક્તિ થાય છે. જાંઘ આવતી નથી, તાવ ચઢી આવે છે અને નબળાઇ કરી નાંખે તેવો અત્યંત પરસેવો વળે છે. આ પ્રકારની ઉધરસને અટકાવવા માટે સઘળા ઉપાયો કામે લગાડવા. ફેફસાંના શિખરનો શુષ્ક વરમ હોય (આ વરમનાં ચિન્હો બન્ને ખભાની ઢાલની વચ્ચેમાં સાધારણ રીતે જણાય છે) તો તે સ્થળે દાહક દવાઓ લગાડવાથી ધણે આરામ થાય છે. આ માટે કડક આયોડીન પેઈન્ટ લગાડાય છે, અગર નાનાં બ્લીસ્ટર છાતી ઉપર આગળ તથા પાછળ લગાડાય છે, પણ આવી ઉધરસને માટે એક પછી એક ધણા ઉપાયો અજમાવવાની જરૂર છે, તે માટે બ્યુટીલ ક્લોરલ નામની દવા ધણી ઉપયોગી છે. આ

દવા ૨ થી ૫ ગ્રેનની માત્રામાં થોડાં ઝીસરાઇ, સીરપ ટોલુ અને ક્યુરના પાણી સાથે શરબત રૂપે આપવી.

કેસોરલ હાઇડ્રેટ અગર પોટાસ બ્રોમાઇડ એકલાં અગર સાથે આપવાથી ઘણો ફાયદો થાય છે. વાયુ પ્રકૃતિવાળા ક્ષયનાં દરદીઓ માટે આ દવાઓ ઘણી અકસીર છે. ૫ થી ૧૦ ગ્રેનની માત્રામાં રાત્રે સૂતી વખતે આ દવાઓ આપવી. ક્ષેરલ સાથે સોડીયમ બ્રોમાઇડ આપવાથી વધારે સારી અસર થાય છે.

આ દવા કોઇ કોઈ વખતે જરૂર જણાય તો આપવી અને વચમાં બીજી કોઇ દવા ચાલુ રાખવી. વધી ગયેલા ક્ષયમાં આ દવા દર ત્રીજી રાત્રે આપવાથી બહુ ઉપયોગી થઇ પડે છે. ક્ષયની ઉધરસ દૂર કરવામાં બેલાડોના પથ્થુ અતિ ઉપયોગી છે. નીચે પ્રમાણે આપવાથી સારો ફાયદો થાય છે.

સકસ બેલાડોના ડ્રામ ૧

સ્પીરીટ ક્લોરોફોર્મ ડ્રામ ૧

શરબત ને ગુંદનું પાણી ઓંસ ૧૩ સુધી.

આ દવાનું મિક્ચર કરી દર ટકે એક અગર બે ડ્રામ લેવું.

વળી આ દવા રાત્રે આપવાથી પરસેવો અટકે છે તે ક્ષયની દરેક જાતની ઉધરસમાં ઉપયોગી છે.

ખાસ કરીને જ્યારે બહુ બલગમ થવાને લીધે અને ગળાંના સળવળાટને લીધે ઉધરસ બહુ હેરાન કરે છે ત્યારે બહુ કામની છે. કારણ તેથી બલગમ ઓછો થાય છે અને સળવળાટ બંધ પડી જાય છે. અરીણુ અને બેલાડોના સાથે આપવાથી વધારે સારી અસર થાય છે. તેઓ એકબીજા ખરાબ અસરને નાશુદ્ધ કરે છે. રાત્રે સૂતી વખતે ૩ થી ૧ ગ્રેન સુધી એક્સટ્રેક્ટ ઓફ ઓપીયમ સાથે ૩ થી ૬ ગ્રેન એક્સટ્રેક્ટ ઓફ બેલાડોનાની ગોળી કરીને આપવી.

અરીણુનાં સત્ત્વ મોરશીનને બદલે હીરોઇન નામની દવા હાલમાં

(૧૪૧)

બહુ વપરાય છે. મગજની અંદર રહેલાં શ્વાસોચ્છવાસનાં જ્ઞાનતંતુ ઉપર તે અસર કરે છે. ક્ષયની ઉધરસમાં આ દવા સારી છે.

ઉધરસને માટે શામક દવામાં કોડીન સૌથી ઉપયોગી છે. અફીણની ખીજી બનાવટો જેમ હોબરી તથા ચક્તનાં કામમાં અડચણ કરે છે તેમ કોડીનથી થતું નથી અને ઉધરસ પણ ધણેભાગે બંધ થઈ જાય છે. ૩ થી ૧ ગ્રેનની માત્રામાં તે આપવું. કોઈ કોઈ વખતે કોડીનનો શરબત એક અગર બે ગ્રામની માત્રામાં લેવો.

વળી એકલાં અફીણ કરતાં નીચેની દવાઓ વધારે સારા ફાયદો કરે છે:—

એકસ્ટ્રેક્ટ ઓપાઇ લીકવીડ	ટીપાં ૮૦
ટીકચર એકોનાઈટ	,, ૩૬
એકવા લોરેાસીરસી	ગ્રામ ૨
શરબત	ઔસ ૧૩ સુધી

આ દવા તૈયાર કરી તેમાંથી દર ટાંકે ૧ ગ્રામ લેવી. ગળાની અંદર સળવળાટને લીધે આવતી ઉધરસ બરફવાળુ પાણી થોડું થોડું પીવાથી શાન્ત થાય છે, પણ કેટલીકવાર તેને માટે ગળાની અંદર સ્વરનળી તથા તેનાં ઢાંકણપર ૧ ઔસમાં ૧૦ ગ્રેનવાળું સીસ્વર નાઇટ્રેટનું પાણી લગાડવું જરૂરનું છે, પણ જે ઉધરસ ગળાનાં સળવળાટને લીધે અગર ગળાનાં રસ પડની જ્ઞાનશક્તિ બહુ ઉરકેરાઈ જવાને લીધે અને સ્વરનળીના વરમને લીધે આવતી હોય તો ટાંકણુખારના કોગળા ગરમ પાણીમાં કરીને તે લાગ સાફ થયા પછી નીચેની દવા ગળાની અંદર પીંછીથી લગાડવી એ સારું છે.

કોકેન હાઇડ્રો ક્લોરાઇડ	ગ્રેન ૫
મોરફન	,, ૧
ઝીસરીન	ગ્રામ ૨
કપૂરનું પાણી	ઔસ ૧ સુધી

(૧૪૨)

ગળાંના સળવળાટની ઉધરસને માટે મોરશીન અને આધપેકાક્યુ-
આન્હાની ટીકડીઓ સારી છે. વધી ગયેલ ક્ષયમાં ઉધરસને માટે મોર્ફીન,
હીરોઇન અગર અશીલુની બનાવટો આપવાની જરૂર પડે છે. જ્યારે
ઉધરસને માટે દરેક દવા અજમાવાઇ ગયેલી હોય અને કોઇથી
ફાયદો થયો ન હોય તો મોરશીન એ એક છેવટનો ઉપાય છે. ઉધ-
રસને માટે નીચે બનાવેલ શરબતો ઉપયોગી છે:—

લાઇકર મોરશીન એસીટેટીશ	ડ્રામ ૨
એકવા લોરોસીરેશી	„ ૨
સીરપ લીમોનીસ	ઑંસ ૩
એકવા ક્લોરોફોર્મ	„ ૧૩ સુધી
આ શરબત દર ટૉકે એક ડ્રામની માત્રામાં લેવો. અગર	
એસીડ હાઇડ્રોસ્થાનીક ડીલ્યુટ	ટીપાં ૩૬
ટીંકચર બેલાડોના	„ ૩૬
એકસ્ટ્રેક્ટ ઓપાઇ લીકવીડ	„ ૬૦
સીરપ લીમોનીશ	ઑંસ ૩
મ્યુસીલેજ એકેશીઆ	„ ૧૩ સુધી
આ શરબત પણુ દર ટૉકે ૧ ડ્રામની માત્રામાં લેવો.	

ક્ષયની ઉધરસની સાથે જો દમની પ્રકૃતિ હોય અગર દમનો
કાંઈ ભાગ જળાય તો અશીલુ અગર ધતુરાની બીઠી પીવાથી રાતની
ઉધરસ બંધ પડી જાય છે.

જો ઉધરસ સાથે શ્વાસનળીઓના રસપડના દીર્ઘ વરમને લીધે
બલગમ ધણો પેદા થતો હોય તો તે બલગમ ઓછો થાય તેમ કરવા
પ્રયત્ન કરવો. આ માટે ફીઓસોટ, ટાર, ઓલ્યુમપાઈનાઇ, સીલ્વે-
રટ્રીસ, ટેરેબીન, સ્પીરીટ ઓફ ટરપેન્ટાઇન વિગેરે દવાઓ શ્વાસ
વાટે લેવી. છાતી ઉપર સવાર સાંજ ટરપેન્ટાઇન લીનીમેન્ટ ચોળવા
થી પણ ફાયદો થાય છે. વળી હીરોઇન અને ટરપીન હાઇડ્રેટ સાથે
આપવાથી પણ સારી અસર થાય છે. ઉતાવળથી તથા પોચા મનના

(૧૪૩)

દર્દીએ ઉધરસને જેમ અને તેમ થોડી ખાવી અને શુંદની સાથે બનાવેલ કોઈ શામક દવાની ટીકડી મોંમાં રાખવી. રાત્રે ગળાંની અંદર સળવળાટને લીધે આવતી ઉધરસ માટે ડાઇલ્યુટ હાઇડ્રો બ્રોમીક એસીડ ૧૦ અગર વધારે ટીપાંની માત્રામાં અપાય છે. બેલાડોનાની બનાવટો પણ અપાય છે. ઉધરસ વાસ્તે બેન્ઝોલ (બેન્ઝીન) ૫ થી ૧૦ ટીપાંની માત્રામાં દેવાય છે. ફેફસાંના રસપડના વરમને લીધે જે થીડા થતી હોય અને ઉધરસ આવતી હોય તો ટીકચુરા આયોની ૧ થી ૧૦ ટીપાંની માત્રામાં આપવાથી ફાયદો થાય છે. ટીકચર કેમ્ફર કમ્પાઉન્ડ $\frac{1}{2}$ થી ૧ ડ્રામની માત્રામાં ઉધરસ માટે ફાયદાકારક છે. જે દમની સાથે ઉધરસ આવતી હોય તો કોનાઇન હાઇડ્રો બ્રોમાઇડ $\frac{1}{2}$ ટ્રેનની માત્રામાં દેવું. આ દવાની માત્રા ધીમે ધીમે ૨ ટ્રેન સુધી વધારી શકાય છે. $\frac{1}{2}$ થી ૧ ડ્રામની માત્રામાં સકસકોનાઇ અપાય છે. ક્ષયમાં ઉધરસ માટે હેલેનીન $\frac{1}{2}$ થી ૨ ટ્રેનની માત્રામાં દેવાય છે:—

મોરશીનનું ચાટણુ ઘણું ઉપયોગી ગણાય છે. તે નીચે પ્રમાણે બનાવાય છે:—

લાઇકર મોરશીન હાઇડ્રો ક્લોરાઇડ	૩ ટીપાં
સ્પીરીટ ઓફ ક્લોરોફોર્મ	” ”
અલિસરીન, ગોળ અગર મધ	૬૦ ટીપાં સુધી

આ દવાઓ મિશ્ર કરી તેનું સુવાસિત કરવા માટે લીથુનું શરબત નાખવું. આ પ્રમાણે ૧ ટંકનું મિશ્રણ થાય છે. આવો ડોઝ (સાઠ ટીપાં) દીવસમાં ત્રણ ચાર વખત લેવાં. અગર જ્યાં સુધી ઉધરસ શાન્ત થાય ત્યાં સુધી લેવો. આની અંદર પાણી નાંખવું નહીં. ધીમે ધીમે ગળવી અને ગળાંની અંદર થોડીવાર રહેવા દેવી. ૮ થી ૧૪ વરસનાં દરદી માટે ૧૦ થી ૨૦ ટીપાંની માત્રા આપવી. બહુ નાનાં બચ્ચાંને અગર જે બલગમ કાઢવામાં મહેનત પડતી હોય તો ન આપવી.

મેરશીનની અગર મેરશીનની સાથે આધપેકાકયુઆન્હાની ટીકડીઓ મેંમાં રાખવાથી ફાયદો થાય છે. ઘણી ઉધરસમાં શામક તરીકે સીરપ સકમનારસીન્ડી ૧ થી ૪ દ્રામની માત્રામાં આપવું. અશીલુની બનાવટો ઉધરસ માટે સારવેતીથી દેવી. શીઆળામાં જો ઉધરસ વધુ ઉપડતી હોય તો પીલપીસીસ લીકવીડ ૨ ગ્રેનની માત્રામાં દેવું. એક અગર બે ગોળી લેવી.

એકસટ્રેક્ટ પીસીડી ૨ થી ૫ ગ્રેનની માત્રામાં અને એકસટ્રેક્ટ પીસીડી લીકવીડમ ૨૦ ટીપાંથી ૨ ડ્રામની માત્રામાં ક્ષયની ઉધરસ માટે વપરાય છે. ૩ થી ૧ ડ્રામની માત્રામાં સીરપ પુનાઇ વરજીનીઆની અને ટીકચુરા પુનાઇ વરજીનીઆની ક્ષયની ઉધરસ માટે દરદીને ગમે એવી દવા છે.

કોથોસોટની વરાળ શ્વાસ વાટે લેવાથી ઉધરસ હલકી પડે છે. ટરપીનોટેલ ૧ થી ૫ ટીપાંની માત્રામાં ઉધરસને ફાયદો કરે છે. ટીકચરકેમ્ફર કે અકેક સીમેલસીલા અને સીરપ ઓફ ટોલુ સરખે ભાગે મેળવી તે ૧ દ્રામની માત્રામાં લેવાથી ઉધરસ બેસી જાય છે. ટીકચર કેનાબીસ ઇન્ડીકા ૫ થી ૨૦ ટીપાં તથા કેનાબીસ ટાનાશ ૨ થી ૧૦ ગ્રેનની માત્રામાં ક્ષયમાં ઉધરસ માટે અપાય છે.

વમન-ઉલટી:—દીર્ઘ ક્ષયના દરદીમાં કેટલીકવાર જમ્યા પછી ઉલટી થઇ જાય છે. જમી લીધા પછી તરતજ અગર જમતી વખતે ઉધરસ આવે છે અને તે ધીમે ધીમે વધતી જઇ અંતે ખૂબ આવે છે અને છેવટે થોડો શ્લેષ્મ પડે છે. અને તેની સાથે આંધેલું અનાજ પણ પાછું નીકળે છે. હોજરીના રસ પડની સાથે અનાજનો સ્પર્શ થવાથી વેગસ નામનાં જ્ઞાનતંત્રુઓનો હોજરીની સાથે સંબંધ ધરાવતો ભાગ ઉરકેરાય છે.

તેથી મને હોજરીનું રસગડ અતિશય સતેજ થઇ ગયેલું હોય છે તેથી ઉલટી થાય છે એમ જણાય છે. તેથી આવા પ્રકારની ઉલટીને રોકવા માટે જલદીથી અસર કરે તેવી કોઇ શામક દવા આપવાની.

જરૂર છે. એક ચમચા પાણીમાં ટીંકચર ઓફ ઓપીયમનાં થોડાં ટીપાં જમ્યા પહેલાં તરતજ આપવાં અને જમ્યા પછી તરતજ હાઇડ્રોકોલોરીક એસીડનાં ત્રણ ટીપાં થોડાં પાણી સાથે આપવાં. વળી એમ પણ મનાય છે કે ફેફસાંમાં ક્ષયવાળા ભાગની આસપાસ ઘટ તથા કઠણ તંતુઓનો અતિશય જમાવ થવાથી ક્ષયના ખાડા તથા ફેફસાંની અંદરની શ્વાસ નળીઓમાંથી બહાર કાઢતાં મહેનત પડે છે તેથી ઉલટી થઇ જાય છે. વળી એટલું પણ ધ્યાનમાં રાખવું કે ક્ષયના ઘણાક દરદીમાં શ્વાસમાર્ગના ઉપલા ભાગના રસપડનો વરમ સાધારણ રીતે હોય છે અને કાંઇ પણ ઉત્તેજન મળતાં તે ઉરકેરાઇ જાય છે. અને તેમાંથી ધણો રસ શ્રવે છે. સ્વરનળીના રસપડના સાધારણ વરમમાં જમ્યા પહેલાં ઉધરસ હોતી નથી પણ જમ્યા પછી તરતજ રસપડમાંથી રસ નીકળવા માડે છે અને ઉધરસ શરૂ થાય છે. એટલુંતો સ્પષ્ટ છે કે ખોરાક અને પાણી લીધા પછી રૂધિરાભિસરણને ઉત્તેજન મળે છે અને પીધેલું પ્રવાહી જલ્દીથી રક્તાનળીમાં જવાથી રક્તાનળીની અંદરનાં પ્રવાહીનું પ્રમાણ જલ્દીથી વધે છે. આથી શ્વાસમાર્ગના સુજ ગયેલ રસપડમાંથી અધિક રસ નીકળે છે. જમ્યા પહેલાં થોડોક રસ આવા રસપડમાંથી નીકળાને શ્વાસમાર્ગમાં એકઠો થયેલો હોય છે. તેની સાથે આ નવો રસ મળવાથી શ્વાસમાર્ગ બંધ થઇ જાય છે, તેથી આ અડચણને દૂર કરવા ઉપરા ઉપરી ઉધરસ આવે છે અને તેની સાથે ઉરોદર-પટલનું તથા પેટનાં સ્નાયુઓનું સંકોચન થવાથી શ્લેષ્મની સાથે હોઝરીમાં ગયેલ પદાર્થ પણ પાછો નીકળે છે. આવી ઉલટીની સાથે અગર પહેલાં ઉબકો આવતો નથી. ઉલટી પોતાની મેળે થાય છે. જો ઉલટીની સાથે ઉબકો આવતો હોય તો સાધારણ રીતે હોઝરીનાં રસપડનું દરદ હોવું જોઇએ અને માવજત પણ તેને અનુસરીને કરવી જોઇએ, મારે ક્ષયના જે દરદીને ઉધરસ સહિ ઉલટી થતી હોય તેની માવજત નીચે પ્રમાણે કરવી:—

(૧૪૬)

શ્વાસમાર્ગમાંથી સધળો બલગમ કાઢી નાખવાનો આપણો ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ માટે જમ્યા પહેલાં શ્વાસમાર્ગ નેટલો ચોકખો થાય તેમ કરવો. તેથી કરીને જમ્યા પછી શ્વાસ માર્ગમાં ઝાંઝો બલગમ ન હોવાથી ઉધરસ આવતી નથી અને તેટલા વખતમાં ખાધેલો ખોરાક પચાવવા માટે હોજરીને વખત મળે છે. આમ થવાં માટે દરદીએ જમ્યા પહેલાં અર્ધો કલાક થોડું ગરમ તથા ઉત્તેજક પ્રવાહી પીવું અને નેટલો અને તેટલો બલગમ ઉધરસ ખાધને કાઢી નાંખવો.

ઉલટી બંધ કરવા માટે નીચલી હરકોઈ દવાઓ અપાય છે.

એસીડ કારબોલીક ૧ થી ૩ ગ્રેન, ડાઇલ્યુટ લાઇટ્રો સ્થાનિક એસીડ ૨ થી ૬ ટીપાં, બીફ ઇસેન્સ (આન્ડ), ટીક્યર બેલાડોના ૫ થી ૧૫ ટીપાં. બીસમથની બનાવટો-કેલ્સ્યમ કેલારાઇડ ૫ થી ૧૫ ગ્રેન, એકવા કેલ્સીસ-સીરી ઓક્સેલેશ ૨ થી ૧૦ ગ્રેન, કલોરલ, કલોરોફોર્મની બનાવટો-ઇન્ડુલીન ૫ થી ૧૦ ગ્રેન, લાઇકર સોડી એક્રવેસન્સ, લાઇકર મેન્સી કારબોનેટીશ ૧ થી ૨ ઐાંસ, મોરશીન (તવ્યા વાટે પીચકારીના રૂપમાં); ટીક્યર નક્સવોમીકા ૫ થી ૧૫ ટીપા પોટાશઆઇકાઇ અને સાઇટ્રીક એસીડ; બરબેરીના ૨ થી ૫ ગ્રેન, વાઇનમ કેકી ૨ થી ૪ દ્રામ દાર અગર પાણી સાથે.

જેથી કરીને જમવા પહેલાં સધળો શ્વાસમાર્ગ સાફ થઈ જાય. ગરમ દૂધ અગર પાણીની સાથે આશરે સવા રૂપિયાભાર આન્ડી અગર વ્હીસ્કી મેળવીને પીવાથી ધણોખરો બલગમ નીકળી જાય છે. જો દૂધ માફક ન આવતું હોય તો માંસની ચા અગર મુરઘીનાં શેરવાની સાથે દાર લેવો, કીઓસોટ, પાઇનોલ, ટેરેબીન અથવા સેનીટાસ ઓઇલ જેવી ઉત્તેજક દવા ગરમ પાણીમાં નાંખી તેની વરાળ શ્વાસ વાટે જમ્યા પહેલાં લેવાથી સધળો બલગમ નીકળી જાય છે. આ પછી જમતી વખતે જેમ અને તેમ થોડું પ્રવાહી લેવું અને જમ્યા પછી તરતજ દસ ટીપાં ડાઇલ્યુટ લાઇટ્રો-

કલોરીક એસીડ સાથે ૧૦ ગ્રેન પેપસીન આપવું; પણ જો હોજરીનું રસપડ, ઉરકેરાઈ જવાથી ઉલટી થાય છે તેમ જણાય તો ત્રણ અગર ચાર ટીપાં એસીડ હાઇડ્રોસ્થાનીકમ ડાઇલ્યુટ સાથે બીસ્મથની કોઈ બનાવટ જમ્યા પહેલાં થોડે અંતરે આપવી. એટનીબીસેડીયા નામની દવા પણ ફાયદો કરે છે. તેમાં બીસ્મથ સાથે પેપસીન હાઇડ્રોસ્થાનીક એસીડ નથા મોરશીન આવે છે. ૧ દ્રામમાં મોરશીન ફેઝ ગ્રેન જેટલું હોય છે. કેટલીકવાર જમ્યા પહેલા ૧ કલાકે લાઈકર સ્ટ્રીકનીનનાં ૫ ટીપાં આપવાથી પણ ફાયદો થાય છે.

બલગમમાં લોહીનું પડવું:—લોહીની ઉલટી-આ ચિન્હ માટે વપરાતી દવાનું ઉત્તમપણું કેટલે દરજ્જે છે તે ચોક્કસ કહેવું સહેલું નથી. જેઓ સ્વચ્છ ખુલી હવાને માટે આગ્રહ કરે છે તેમનું માનવું એમ છે કે ક્ષયના જે દરદીઓ ખુલી હવામાં રહે છે તેમને ક્વચિતજ ઉધરસમાં લોહી પડે છે. કોઇ કોઇ વાર લોહી એટલું બધું પડે છે કે દરદી તરત અવશ્ય ગુજરી જાય છે. ક્ષયની છેવટની સ્થિતિમાં અંદર થયેલ આડાના આસપાસ જતી અગર તે આડાનો દીવાલમાં રહેલી પલ્મોનરી આર્ટરીની મોટી શાખા ઉપર થયેલું રક્તગડ અચાનક ફુટવાથી આ પરિણામ આવે છે. આ પ્રકારનો રક્તઆવ અટકાવવા કોઈ દવા શક્તિમાન નથી, પણ ધણીવાર તો ફેફસાંની અંદર લોહીનો જમાવ થવાથી ધણેધણે અંતરે ઉધરસમાં લોહી પડે છે. પ્રથમ લોહી ધણા પ્રમાણમાં સામટું નીકળી જાય છે અને પછી શ્વાસમાર્ગની અંદર બાકી રહેલું લોહી થોડું થોડું થોડો વખત નીકળ્યે જાય છે. આ પ્રકારની ઉલટી વળી ઉથલો ન મારે તેને માટે ઉપાયો લેવાની જરૂર છે. વળી કેટલીકવાર લોહી ખૂબ પડતું હોય તો પણ આખર તે પોતાની મેળે બંધ પડી જાય છે. લોહી પડતું પોતાની મેળે બંધ થઇ જાય છે તેથી લોહી અટકાવવાને આપેલી દવાથી શું ફાયદો થયો તે નક્કી કહી શકાતું નથી. વળી કેટલીકવાર ખૂબ લોહી પડી ગયા પછી છાતીની અંદરનાં ચિન્હો

હલકાં પડે છે અને ક્ષયની વૃદ્ધિ હઠી જાય છે. લોહીના જવાથી દરદીની શારીરિક સ્થિતિને ધકકો ન લાગે તેવા ઉપાયો આપણે લઇએ તો લોહીની ઉલટી પોતાની મેળે બંધ થઈ જાય છે. કેટલીક વાર લોહીનું પડવું કાયદાકારક હોય છે, કારણ કે તેથી ફેફસાંની અંદર ક્ષયના પ્રસરવાની ત્વરા ઓછી થઈ જાય છે.

માટે બધાએ (ખાસ કરીને તાવવાળા અને ફેફસાંની અંદર લોહીના જમાવવાળા) દરદીમાં લોહીને અટકાવવાની ઉતાવળ કરવાની જરૂર નથી પણ હમેશાં દરદીને તથા તેના મિત્રોને પરિણામ સાફ જ આવશે અને કાંઈ વાંધો નથી એમ વિશ્વાસ આપવો. એટલું તો ધ્યાનમાં રાખવું કે લોહીની ઉલટી થવાથી સાધારણ રીતે તરતમાં ભય જેવું હોતું નથી અને જ્યારે ભય જેવું હોય છે ત્યારે ડોક્ટરની વિદ્યા કાંઈ કામ લાગતી નથી. તો પણ હમેશાં કાંઈ કરવું તો ખરું જ કારણ કે આવી ભયંકરસ્થિતિમાં આપણે કાંઈ પણ ઉપાય કરીએ તો તેથી દર્દીનું તથા તેના મિત્રોનું મન શાંત થાય છે. કેટલાક દરદીમાં માનસિક વેગને લીધે કેશ વાહીનીઓની અંદર ચતા રૂધિરાભિસરણ ઉપર અસર થાય છે માટે મનને શાન્ત રાખવા કહેવું જોઈ રૂધિરાભિસરણનો વેગ ઓછો થવાથી લોહી પડતું બંધ થઈ જાય છે.

ફેફસાંમાંથી અમુક પ્રમાણમાં લોહી નીકળ્યું તેમ દરદીના કહેવામાં સાધારણ રીતે અતિશયોક્તિ હોય છે એ ધ્યાનમાં રાખવું. સાધારણ લોહીના પડવામાં સખ્ત ઉપચાર કરવાની જરૂર નથી. ઓળા-આની ગોળાથી અગર કેાઈ રેચક સફેદથી ઝાડાને ખુલાસો રાખવો, કારણ કે આંતરડાંમાંથી ભાર ઓછો થવાથી રૂધિરાભિસરણનું જોર તથા દબાણ કમી થાય છે. ખોરાક ઠંડો, સારો તથા હલકો જોઈએ અને દર્દીને કેટલાક વખત સુધી તદ્દન આરામ આપવો. લોહીની ઉલટી થઈ ગયા પછી જો બલગમ લોહીવાળો પડતો હોય અને જો શ્લેષ્મ ચીકટ તથા ઘટ હોય તો મીઠાનું ૮-૧૦ રા. ભાર અમ પાણી પાવું. જો બલગમ પાતળો હોય અને ખુબ નીકળતો હોય તો

(૧૪૯)

૬૬ ઝેન મોર્ફીન અગર ૬૬ ઝેન હીરાઇનની સાથે ૧૦ અગર ૨૦ ટીપાં ડાઇલ્યુટ સલ્ફ્યુરી એસીડનાં નાખી થોડા સરખત અને પાણી સાથે દીવસમાં ૨ અગર ૩ વખત આપવાં. જો ફેફસાંમાંથી એક 'સામટું' ધણું લોહી નીકળતું હોય તો તે લોહી કાઢી મોટી રક્તનળીમાંથી આવેલું હોવું જોઈએ. જ્યારે ફેફસું ખવાવા માંડે છે અને તેમાં ખાડા પડે છે ત્યારે સાધારણ રીતે રક્તનળીઓ બંધ થઇ જાય છે. આ ફેરફારમાં જો રક્તનળી બંધ ન થઈ જાય અને તેમાં ક્ષત પડે તો તેમાંથી ઘણું લોહી નીકળે છે અને તે મોંમાંથી બહાર આવે છે. ક્ષય જો જલ્દીથી વધતો જતો હોય તો 'દરદની સરખાતમાં' આ ચિન્હ જણાય છે. જો ફેફસાંમાં મોટા ખાડા પડી ગયા હોય અને પછી લોહી નીકળે તો તે ખાડાની આરપાર અગર તેની દીવાલમાં રહેલી રક્તનળીનું રક્તગડ પુટવાથી લોહી નીકળે છે. શાસનજીવોનાં રસપડના વરમને લીધે લોહીનો ભરાવો થવાથી અગર વાધતા જતા દરદની પાસેનાં ફેફસાંનાં ભાગમાંથી પણ લોહી એક સામટું અગર ધીમે ધીમે ઘણું નીકળે છે. આવી રીતે લોહીનો સ્થાનિક ભરાવો થવાથી જ લોહી નીકળે છે, તે લોહીને અટકાવવું સાધારણ રીતે સુગમ પડે છે.

બહુ અશક્ત તથા કુછંદથી ન'ખાઇ ગયેલ સ્ત્રીરવાળા માણસોમાં જ્યારે ક્ષય પ્રથમ દાખલ થાય છે ત્યારે તેમનામાં લોહી ધીમે ધીમે ઘણું નીકળે છે. આવા દરદીનાં ફેફસાં વિકારથી કુલી ગયેલાં હોય છે અને તેમનામાં લોહીને અટકાવવું બહુ વિકટ છે. લોહીની ઉલટીના દરેક દરદી માટે કેટલાક સાધારણ નીયમો છે તે પર અવશ્ય લક્ષ આપવાનું છે. દરદીની વાંસે પથારીમાં તકીઓ રાખી તેને અટલીને તદ્દન શાંત રીતે આરામ લેવા દેવો. દરદીએ બિલકુલ વાત કરવી નહીં અને મન ઉરકેરાઈ જાય તેવું કાંઈ પણ કરવું નહીં. દરદીને ઓરડો ઠંડો અને હવાવાળો જોઈએ. તેને ખાવા માટે ઠંડો પાતળો ખોરાક આપવો અને પીવા માટે ઠંડું બરફનું 'માણી' આપવું.

(૧૫૦)

લોહીની ઉલટી બંધ કરવા માટે જે જે દવાઓ વપરાય છે. તેમાં અરગટ, અરગટીન અને અરગટીનીન આગળના વખતમાં બહુ ઉપયોગી ગણાતાં. હાલમાં અરગટની બનાવટો વધારે વપરાતી નથી. કારણકે તેથી ફેફસાંમાં લોહીનો ભરાવો થવા સંભવ રહે છે; ગેલીક એસીડ પણ પહેલાં ધણું વપરાતું પણ તે ગ્રાહી નથી એમ માલુમ પડવાથી તેનો ઉપયોગ બહુ ઓછો થાય છે. જ્યારે લોહી કેમેય બંધ ન થતું હોય ત્યારે ટરચેન્ટાઇન બહુ ઉપયોગી ઉપાય છે. પાંચ ટીપાંનાં કેપ્સ્યુલ્સના રૂપમાં તે દર અર્ધે કલાકે દેવું. સાધારણ રીતે છ કેપ્સ્યુલ્સ આપવાં અગર ગુંદનાં પાણી સાથે તેનું ઇમલ્શન કરીને અગર ઈંડાના પીળા ભાગ તથા શરબત સાથે ૫ થી ૨૦ ટીપાંની માત્રામાં દીવસમાં ત્રણ અગર ચાર વખત દેવું. જે બહુ ધારતી જેવું ન હોય તો સલ્ફ્યુરીક એસીડ સારો ઉપાય છે, અને જે કાંઈ વાંધો ન હોય તો વિલાયતી મીઠું પણ સાથે આપવું. તેથી શારીરિક લોહીનો ભરાવો ઓછો થાય છે. આવા દરદીમાં સાધારણ રીતે તાવ હોય તો તેમને નીચે પ્રમાણે દવા આપવી સારી છે.

એરોમેટીક સલ્ફ્યુરીક એસીડ	૧૫ ટીપાં
મેગ્નેસીયમ સલ્ફેટ ૧	૨ ડ્રામ
ક્વીનીન સલ્ફેટ	૧ ડ્રામ
પાણી	૧ ઓ'સ સુધી

આ પ્રમાણે ૧ ટંકની દવા કરવી. આવી દવા દર ત્રણ અગર ચાર કલાકે લેવી. દર વખતે આ દવામાં ફટકડી (એલમ) પથી ૧૦ ગ્રેન નાખવી સારી છે. જે દરદીને તાવ ન આવતો હોય અને જેનું શરીર શીઠું પડી ગયું હોય તેને માટે પરક્લોરાઇડ ઓફ આયર્ન ઉપયોગી છે. લાઇકર ફેરી પરક્લોરાઇડ ૧૦ થી ૨૦ ટીપાંની માત્રામાં લોહી શરબત અને પાણી સાથે દર બે અગર ત્રણ કલાકે આપવું. ડીજેલીસથી લોહીનો ભરાવો થાય છે, તેથી કેટલીકવાર તે આપવામાં સાવચેતી રાખવી પણ તે દવા હૃદયને શાંત પાડે છે તેથી કેટલીકવાર

(૧૫૧)

સાધારણ રીતે અપાય છે. તેનો ઇન્દ્રિયુક્ત મોટી માત્રામાં દેવાય છે. ડીજીટલીસથી નાહી શાન્ત પડે છે. તેથી લોહી બંધ પડી જાય છે.

ન્યારે હૃદયગતિ બહુ આવેશવાળી હોય ત્યારે ડીજીટલીસ આપવું. તાવવાળા દરદીને જો લોહીની ઉલટી થાય તો ડીજીટલીસ મોટી માત્રામાં ધણું ફાયદાકારક છે, માટે લોહીની ઉલટીમાં ન્યારે હૃદયની ત્વરિત તથા ઉરકેરાએલી ગતિને શાન્ત પાડવી હોય ત્યારે ડીજીટલીસ આપવું. ફેફસાંની અંદર લોહીનો ભરાવો કમી કરીને લોહીની ઉલટી બંધ કરવી હોય ત્યારે એકોનાઇટનું ટીકચર એક ટીપાંની માત્રામાં દર કલાકે ૪-૫ વખત આપવું.

લોહીને વહેતું અટકાવવા માટે કેટલાક એડ્રેનેલીન ક્લોરઇડ પસંદ કરે છે, પણ તેથી લોહીનો ભરાવો વધે છે, તે વાસ્તે કેટલાક તેને નાપસંદ કરે છે. હાલના વખતમાં આ દવા વાપરવી એ ફેશન જેવું ગણાય છે. કેલશ્યમ ક્લોરાઇડ લોહીની જામી જવાની શક્તિને વધારે છે તેથી તે પણ આ ચિન્હ માટે વપરાય છે. લોહીને અટકાવવા માટે જીલાટીન ત્વચામાં પીચકારી વાટે અપાય છે અને મુખવાટે મુરખ્યાના રૂપમાં દેવાય છે. સોલ્યુશન ઓફ ટ્રીનાઇટ્રીન ૧ થી ૨ ટીપાંની માત્રામાં તથા એમીલનાઇટ્રીસ શ્વાસ વાટે સેવાથી શારીરિક રક્તનો ભરાવો ઓછો થાય છે, તેથી લોહી અટકે છે. આગળના વખતમાં લેડ એસીટેટ લોહી અટકાવવા બહુ વપરાતું પણ હાલમાં તેનો ઉપયોગ થોડો થાય છે. તેની અસર બહુ ધીમે ધીમે થાય છે તેથી તે બહુ ઉતાવળને વખતે નકામું છે અને ન્યારે થોડું થોડું લોહી લાંબો વખત સુધી નીકળ્યા કરે ત્યારે પણ તે નિષ્પયોગી છે કારણ કે તેથી બંધકુદ્દ થાય છે. લોહીને અટકાવવા વાસ્તે મીકું ધણું જીના વખતથી પ્રખ્યાત છે. ન્યારે કાંઈ પણ દવા હાજર ન હોય ત્યારે આવે વખતે મીકાંને પાણીમાં નાખી તે પાવું. પાણી વિના કોઈ મીકું પણ અપાય છે. તેની માત્રા ૦.૧ થી ૧ તોલો છે. આઇપેકાક્યુઆન્હાની બનાટો મોટી માત્રામાં દેવાય છે. આઈ-

(૧૫૨)

પેકાકયુઆન્હાનાં મુળાયાનો ભૂકે ૫ ઝેનની માત્રામાં દર ૧ અગર ૨ કલાકે આપવો, પણ તેથી ઘણીવાર ઉલટી થઇ જાય છે, તેથી આ દવા બનતાં સુધી વાપરવી નહી. કારણ કે લોહી નીકળવાથી અશકત થઇ ગયેલ દર્દીને ઉલટી થવાથી વધારે શ્રમ પડે છે અને તેના શરીરને ધકેલ પહોંચે છે. જ્યારે ફેફસાંમાં ખાડા પડી ગયા હોય અને એકસામટું ઝાઝું લોહી નીકળે ત્યારે સ્થાનિક ઉપાય તરીકે છાતી ઉપર ઠંડક થાય તેમ કરવું. બરફ ઉપર લુગડું મૂકી તે લુગડું ઠંડું થાય ત્યારે તે છાતી ઉપર ડાબી બાજુએ (હૃદયના ભાગ ઉપર) લગાડવું. જે દરદીને આવો શીતોપચાર માફક ન આવતો હોય તેને એક રૂમાલમાં બરફનો કકડો નાખીને એકદમ છાતી ઉપર લગાડી લેવો. બચકર સ્થિતિમાં અફીણ, મોરફીન અગર કોકીન ગમે તેવી ઘાહી દવા સાથે આપવું. જ્યારે બહુ લોહી નીકળી ગયું હોય ત્યારે ઉધરસને ગમે તેમ કરીને અટકાવવાની જરૂર છે. કારણ કે ઉધરસને લીધે બંધ થયેલું લોહી પાછું નીકળવા માંડે છે અને દરદી વધારે ગભરાય છે. વળી જ્ઞાનતંત્રુઓને અને રૂધિરા ભિસરણને શાન્ત પાડવાની જરૂર છે. આ સરવે અરીજીની બનાવટોથી થઇ શકે છે, માટે તે બહુ ઉપયોગી છે. ક્ષયના દારૂઓનાં દરદીને લોહીની ઉલટી થવાથી તેના શરીરમાં મલિન રક્તાવરોધ થાય છે. તેથી તેમને રચક દવાઓ દેવી. ૧ ગ્રામ વિલાયતી મીઠું અને ૧૫ ટીપાં ડાઇલ્યુટ સલ્ફ્યુરીક એસીડ, ગુલાબના ૧ ઑંસ ઉકાળાની સાથે દર ૩ અગર ૪ કલાકે આપવાં. જે જરૂર જણાય તો રચ વારંતે ૧૬ ઝેન એકસેટ્રેક્ટ એલોઝની ગોળા આપવી અત્યુત્તમ છે, પણ આવા દરદીની સ્થિતિ હમેશાં બચકર સમજવી.

ફેફસાનાં બીજાં દરદીમાં ફેફસાંમાં લોહીનો ભરાવો થવાથી જે લોહી નીકળે છે તે અટકાવવા માટે નસ ખોલાય છે પણ ક્ષયમાં કદી પણ નસ ખોલવી નહી.

ક્ષયમાં ફેફસાંમાં લોહીનો ભરાવો થવાથી અગર વરમને લીધે

(૧૫૩)

જે લોહી નીકળે છે તે લોહી જો કેમે કરતાં બંધ ન થાય તો છાતી પર બ્લીસ્ટર મારવાં. રેચથી શારીરિક લોહીનો ભરાવો કમી થાય છે માટે ચોખ્ખ જણાય તો રેચ આપવો. રેચ વાસ્તે સલ્ફેટસ સૌથી ઉત્તમ છે.

લોહીની ઉલટીવાળા દરદીને દારૂ આપવો કે નહીં એ બાબત વિચારવા જેવી છે. આ બાબત ડાક્ટરે પોતાની મુન્સફી ઉપર રાખવી. કેટલાક દરદીમાં બરફ અને પાણી સાથે થોડી માત્રામાં આન્ડી આપવો સારો છે. તેથી હૃદય શાન્ત થાય છે. શરીરને ધડકો ઓછો લાગે છે અને ધણું લોહી નીકળ્યા પછી થતી મુર્છા ચટકે છે.

કયા ફેફસાંમાંથી લોહી આવે છે, તે જો આપણને માલૂમ હોય તો તે બાબતે સુવાડવો જેથી કરીને લોહી બીજા ફેફસામાં ન જઈ શકે અને તેને ચેપ ન લાગે, પણ લોહી નીકળ્યું હોય ત્યારે દરદીને છાતી ઠાકીને તપાસવો નહીં.

ક્ષયવાળા જે દરદીઓને લોહી નીકળવાની પ્રકૃતિ હોય તેમણે લોહી ન નીકળે તેવા ઉપાયો આગળથી લેવા જોઈએ. આવી પ્રવૃત્તિવાળા દરદીઓને રહેજ કારણથી પણ જલ્દીથી લોહી નીકળે છે તે માટે તેમણે મનને ઉરકેરે અને શરીરને અમીત કરે તેવી રમતો અથવા કસરતો કરવી નહીં. જ્યારે સખ્ત ડાંડો પવન વાતો હોય ત્યારે તેમણે ધરની બહાર ફરવા જવું નહીં અને ચા, કાશી અગર દારૂ વિના જો નજ આલે તેમ હોય તો થોડા પ્રમાણમાં લેવાં. ગામ-ડાંની ખુલ્લી હવામાં રહેવું તેમને માટે વધારે સાફ છે. ટેકરીની હવા તેમને હાનીકારક નથી પણ દરીયા પાસે રહેવું સાફ નથી. લોહીની ઉલટી અટકાવવા માટે નીચેની હરકોષ્ટ દવાઓ વપરાય છે.

એસીડ પાઇરોએલ્ક	૩ થી ૧૩ ગ્રેન
એસીડ સ્ટેલેરેટીક	૩ થી ૬ ગ્રેન
એસીડ સલ્ફ્યુરીક ડીલ્યુટ	૫ થી ૨૦ ટીપાં
એલ્યુમેન	૫ થી ૧૦ ગ્રેન

(૧૫૪)

ટીકચર ડીજીટેલીસ	૫ થી ૧૫ ટીપાં
એક્સટ્રેક્ટ અસાટ	૨ થી ૮ ગ્રેન
ટીકચર હામામેલીશ	૩૦ થી ૬૦ ટીપાં
અરીણુની બનાવટો	
એબીઝ કેનેડેન્સીસ	
એન્ટીપાઈરીન	૫ થી ૨૦ ગ્રેન
એટ્રોપીન	(ત્વચા વાટે પીયકારીના રૂપમાં)

પાચન ક્રિયાની વિકૃતિ—ક્ષયના ધણુક દરદીઓમાં હોજરીના રસપડના વરમને લીધે શરૂઆતથી છેવટ સુધી પાચનક્રિયામાં ફેરફાર હોય છે. પાચનશક્તિ મંદ હોવી એ ક્ષયની અંદર અનિષ્ટ ચિન્હ છે અને ક્ષયના જે દરદીઓ સારી રીતે ખાઈ અને પચાવી શકે છે તે સાધારણ રીતે સુધારાપર હોય છે. પાચનક્રિયા વિકૃતિમાં અરૂચિ એ સામાન્ય ચિન્હ છે. ખુલી હવામાં રહેવાથી અને શહેરની ગીચ તથા ગંદકીવાળી હવામાંથી ગામડાંની છુટ હવામાં રહેવાથી અરૂચિ નાશુદ થઈ જાય છે.

(૧) જ્યારે હોજરીની શક્તિ મંદ હોવાથી અરૂચિ થાય છે, ત્યારે તેના ઉપાયમાં જન્યા પહેલાં થોડે વખતે સોડીઅમ બાઇકાર્બોનેટ સાથે વનસ્પતિની કડવાણી આપવી. કેલ્શ્બા, ચીરેટા, જનરચન, ક્વાસ્ચા, નારંગીની કડવી ઊલ, અને કવીનીન એ દવાઓ કડવાણીમાં ઉત્તમ છે અને સૌથી ઉત્તમ સ્ટ્રીકનીન, અને નક્સવોમીકા છે. જન્યા પહેલાં અરૂચી કલાકે નીચેની દવા આપવાથી રૂચિ ઉધડે છે.

ટીકચર નક્સવોમીકા	૫ થી ૧૦ ટીપાં
સોડાબાઈ કાર્બ	૧૦ ગ્રેન
સ્પીરીટ ક્લારોફોર્મ	૨૦ ટીપાં
ઇન્ફ્યુઝન કેલ્શ્બા	૧ ઓંસ

(૧૫૫)

જ્યારે ક્ષાર આપવાની જરૂર ન જણાય ત્યારે રૂચિ વધારવા માટે ડાઇલ્યુટ હાઇડ્રોક્ષોરીક અગર ફોસ્ફોરીક એસીડનાં ૧૫ ટીપાં સાથે લાઇકર સ્ટ્રીકનીનનાં ૩ થી ૫ ટીપાં ઓરેન્જ પીલના ૧ ઓઁસ ઇન્ફ્યુઝનમાં જમ્યા પહેલાં બે કલાકે દેવાં. (૨) હોજરીનાં રસપડના વરમને લીધે અગર હોજરીનું પોતાનું કામ અપૂર્ણ રીતે કરવાથી અગર હોજરીનો રસ કમી હોવાથી વિગેરે અનેક કારણોથી જે અશુભ થાય છે તેના પરિણામે અરૂચિ થાય છે. જે હોજરીના રસપડનો વરમ હોય તો દરદીને સવારે ઉબકા અને મોળ આવે છે. હોજરીમાંથી ચીકણો લાળ જેવો શ્લેષ્મ પડે છે અને ઘચરકામાં મોંમાં પાતળું પાણી આવે છે. હોજરીના રસપડના વરમને લીધે જે ચિન્હો થાય છે તેને માટે ખીસ્મથ સૌથી ઉત્તમ દવા છે અને રસપડ બહુ આવેશવાળું હોવાથી જે ઉલટી થતી હોય તો તેની સાથે અરીણની બનાવટનો થોડો ભાગ નાખવો. નીચેની દવા પીને જમવાથી સારી અસર થાય છે.

ખીસ્મથ સેલીસીલેટ	૧૦ ગ્રેન
ટીકઅર ઓપાઇ	૨ ટીપાં
મેઝીસ્થમ કારબોનાશ	૫ ગ્રેન
મીક્ચર ટ્રેગાકાન્થ	૨ ડ્રામ
ઇન્ફ્યુઝન ઓરેન્સ્યાઇ	૧ ઓઁસ સુધી

આ દવા ૧ ટંકની છે.

જે જમ્યા પછી હોજરી તથા આંતરડાં પુલી જવાથી પેટ ચડી આવતું હોય તો જમ્યા પછી તરતજ થોડાં ઝીસરીન અને પીપરમેટનાં પાણી સાથે ફીઓઝોટનું એક ટીપું આપવાથી બહુ ફાયદો થાય છે. જેવી રીતે જમ્યા પહેલાં ક્ષાર આપવાથી ફાયદો થાય છે તેવીજ રીતે જમ્યા પછી તરતજ ડાઇલ્યુટ હાઇડ્રોક્ષોરીક એસીડ પણ ઉપયોગી છે. જ્યારે હોજરીની અશક્તિ મંદ હોવાથી હોજરીનો રસ ઓછા પ્રમાણમાં અગર ઓછી શક્તિનો પેદા થાય

(૧૫૬)

છે ત્યારે આ દવા કામની છે. આવી પ્રકૃતિવાળા દરદીને જમ્યા પછી તરતજ ૧૦ ગ્રેન પેપસીન સાથે થોડા ઝીસરીન અને પાણીમાં ૧૦ થી ૧૫ ટીપાં ડાઇલ્યુટ હાઇડ્રોક્લોરીક એસીડનાં આપવાં. (૩) જ્યારે આવા દરદીઓને ઝાડો કબજ રહેતો હોય ત્યારે તેમને નીચે પ્રમાણે ગોળી આપવી.

એકસ્ટ્રેક્ટ એલોઝ (એફવીયસ) ૧ થી ૨ ગ્રેન

„ નક્સવોમીકા ૩ ગ્રેન

ઇપીકાઇયુઆનહાનો મુકો „ „

આ એક ગોળી રાત્રે સુતી વખતે લેવી અને સવારે રેચકક્ષારનો એક ડોઝ લેવો. ક્ષયના દરદીને જો ઉલટી સાથે પેટમાં દુખતું હોય તો તેનું કારણ શોધીને યોગ્ય ઉપાય કરવો.

પાચનક્રિયાની વિકૃતિ માટે નીચેની હરકોષ્ટ દવાઓ પણ અપાય છે.

એસીડ કાર્બોલીક ૧ થી ૩ ગ્રેન

„ નાઇટ્રીકડીલ્યુટ ૫ થી ૩૦ ટીપાં

એલોઇન ૩ થી ૨ ગ્રેન

એલોઝની બનાવટો.

એમોની કારબોનાઇડ ૩ થી ૧૦ „

આરજેન્ટી નાઇટ્રાઇડ ૩ થી ૩ ગ્રેન

આરજેન્ટી ઓક્સીડમ ૩ થી ૨ ગ્રેન

આરસેનીકની બનાવટો

બેલાડોનાની બનાવટો.

બીસ્મથ કાર્બોનેટ ૫ થી ૨૦ ગ્રેન.

„ ઓક્સી કલોરાઇડ „ „

„ સબનાઇટ્રાઇડ „ „

ટીફથર કેપ્સીસી ૫ થી ૧૫ ગ્રેન.

સીરી ઓક્સેલેસ ૨ થી ૧૦ ગ્રેન.

કનફેક્શીઓ એમ્બલીશી ૧ થી ૨ ગ્રામ.

(૧૫૭)

જન્મેરીન	૩ થી ૧ એન.
ટીકચર હાઇડ્રાસ્ટીસ	૨૦ થી ૬૦ ટીપાં.
એસીડ હાઇડ્રાસ્થાનીક ડીલ્યુટ	૨ થી ૬ ટીપાં.
લેપ્ટેન્ડ્રીન	૩ થી ૨ એન.
એકસટ્રેક્ટમ માલ્ટાઇન	૧ થી ૪ ડ્રામ.
એનીસ્પરમીન	૧ થી ૫ એન.
નકસવોમીકાની બનાવટો.	
પેન્ક્રીએટીન	૨ થી ૪ એન.
પપેલાટીન	૧ થી ૮ એન.
પેપસીન	૫ થી ૧૦ એન.
કવીનીનની બનાવટો.	
રીહાઇરેડીકસ	૫ થી ૧૦ એન.
રૂમીસીન	૧ થી ૪ એન.
સેલીસીન	૫ થી ૨૦ એન.
સેમીનેરીન	૩ થી ૧ એન.
સોડીસલ્ફેટ કારબોનાશ	૫ થી ૧૫ એન.
કાન્ડ્યુરેન્સો	૧૫ થી ૬૦ એન.
ઑરિકસાઇન ૩ એન.	
જ્વીસરાઇનમ પેપેન	૧ ડ્રામ (જમવા વખતે).
સોડીટારોકાલાશ	૨ થી ૬ એન.
સ્ટ્રોન્શાઇ લેક્ટાસ	૫ થી ૩૦ એન.
ત્રેસીપીટેડ ડેલ્ફમ કારબોનેટ	૩ થી એન
મેમ્બીસ્થમ કારબોનેટ	૨ થી એન
સોડીયમ કલોરાઇડ	૧ એન
બીસ્મથ સલ્ફીસ	૫ થી ૩૦ એન
પોટાસ બાઇક્રોમાશ	૫ થી ૧ એન.
કવાસીન	૩ થી ૩ એન.

ની ટીકડીઓ.

ઝાડો—ક્ષયના દરદીને ઝાડો થયો હોય તો તે ઝાડો આંતરડાંની અંદર ક્ષયજન્ય ક્ષતને લીધે થયો છે એમ પ્રથમ શંકા થાય છે. પણ ક્ષયના દરદીને ઝાડો કેટલીકવાર પાચનશક્તિની વિકૃતિને લીધે અગર આંતરડાંના રસપડના સાદા વરમને લીધે હોય છે. ઉપચાર કરવાથી ઝાડો કંઈ જાતનો છે તે નહીં થઈ જાય છે. જો પેટમાં એક સ્થળે ચાલુ સખત દુખાવો રહેતો હોય તો તે દુખાવો આંતરડાંની અંદર ક્ષયજન્ય ક્ષતને લીધે હોય છે. ઝાડો જોવાથી પણ કેટલીકવાર આ બાબત નહીં થઈ શકે છે. કંઈક ગાંઠા વાળા ઝાડાની સાથે પાણી જેવો ઝાડો છે કે ઝાડામાં શ્લેષ્મ અગર શ્લેશ્મ અને લોહી છે તે ખાસ જોવાની જરૂર છે.

ક્ષયની અંદર આંતરડાના રસપડના વરમને લીધે અગર બંધ-કુષ્ટ થવાથી અંદર રહેલા કંઈક મળના ઉપદ્રવને લીધે જે ઝાડો થઈ આવે છે તેના ઉપચારમાં પ્રથમ હલકી રેચક દવાઓનો ઉપયોગ કરવો તે ઉત્તમ છે. સવારના પહોરમાં એક દ્રામ દારૂ તથા અઢી રૂપીઆભાર ગરમ દૂધ સાથે ૧ ડ્રામ એરંડીઈ તેલ આપવું એ સાફ છે. જે જરૂર જણાય તો બીજીવાર પણ આપવું. તેમ છતાં પણ જે ઝાડો રહેતો હોય તો બીસ્મથ કારબોનેટ ૧૦ ગ્રેન, સોડા બાઈકાર્બ ૫ ગ્રેન અને કમ્પાઉન્ડ કાષ્ઠનાપાઉડર ૫ ગ્રેનનાં પડીકાં થોડા વખત ચાલુ રાખવાથી એકદમ આરામ થઈ જશે. આ સાથે પ્રવાહી હલકો તથા અનુત્તેજક ખોરાક આપવો.

જો ઝાડાની સાથે પેટ પણ ચડી આવેલું હોય અને અપાન વાયુ બહુજ દુર્ગંધ વાળો હોય તો જમ્યા પહેલાં તરતજ સવા રૂપીઆભાર લાઘમ વોટર સાથે ક્રીઓઝોટનું ૧ ટીપું હલાવીને આપવું. તે નહીં તો ૧૦ ગ્રેન બીસ્મથ સેલીસીલેટ આપવું.

ક્ષયની અંદર જે ઝાડો આંતરડાંના ક્ષતને લીધે ન હોય તે ઝાડો રોકવા માટે લાઘમવોટર જેવી બીજી દવા ઉપયોગી નથી. દર ૮ ક્કે ૧ ઓ'સ લાઘમવોટર તેલવાળા દુધ સાથે દીવસમાં કેટલીક

(૧૫૯)

વખત આપવું અગર ૩૦ થી ૬૦ ટીપાંની માત્રામાં લાઇકર કેલ્સીસ એક રસ દેવું. ખીસ્મથ સબ ગેલાશ ઝાડા વાસ્તે બહુ વખણાય છે. આ દવા દિવસમાં ૧૦ થી ૩૦ ગ્રેન સુધી આપવી.

ઝાડાનું કારણ આંતરડાનો ક્ષય હોય या ન હોય તો પણ જો ઝાડા સાથે બહુજ વીંટ આવતી હોય તો અશીણની કોઈ બનાવટનો ઉપયોગ કરવો. અને મુખ વાટે દેવા કરતાં ગુદા વાટે તે આપવી વધારે સારી છે. ૨ ઓસ સ્ટાર્ચ મ્યુસીલેનમાં અગર ૧૦ ગ્રેન ડોવર્સ પાઉડર (અગર લાડેનમનાં ૫ થી ૧૦ ટીપાં) અને ૫ અગર ૧૦ ગ્રેન ટાનીન મેળવીને દીવસમાં ૨ વખત અસ્તી આપવાથી બહુ સારો ફાયદો થાય છે અગર અશીણ અને લેડ એસીટાટની સોગડી ગુદામાં રાખવી, પણ તેની અસર બહુ ધીમે થાય છે અગર ફલાલીનનો કટકો ગરમ કરી તેમાં લાડેનમ છાંટી તે કટકો પેટ ઉપર મુકવો.

આંતરડાના ક્ષયજન્ય ક્ષન વધી જવાથી જો ઝાડો થાય છે તે અટકાવવો બહુજ મુશ્કેલ છે. ઉપર જણાવેલ ઉપાયો ઉપરાંત જ્યારે કોઈ પણ દવા ફાયદાકારક ન જણાય ત્યારે $\frac{1}{2}$ થી $\frac{3}{4}$ ગ્રેન નાઇટ્રેટ ઓફ સીલ્વર અને $\frac{1}{2}$ ગ્રેન અશીણની ગોળી દીવસમાં ત્રણ વખત આપવાથી ફાયદો જણાય છે. તેવીજ રીતે સલ્ફેટ ઓફ કોપર (મેરચુયુ) પણ સારી દવા છે જ્યારે દરદ બહુ વધી ગયું હોય ત્યારે એક્સ-ટ્રેક્ટ ઓફ કોટાચાર્ક બહુ ઉપયોગી છે.

ફ્લુઇડ એક્સ્ટ્રેક્ટ ઓફ કેટી	ટીપાં ૬૦
ટીંકચર કારડામમ કે	ટીપાં ૬૦
આ દવા મેળવીને તેને	

મ્યુસીલેજ ઓફ એકેશીયા દ્રામ ૩ તથા સીમ્પલ સીરપ દ્રામ ૨ સાથે હલાવીને છેવટ પાણી ઓંસ ૬ સુધી નાખવું.

આ દવા દર ટાંકે સવા રૂપિયાભાર (અરધો ઓંસ) લેવાની છે. મિક્ષચર અપારદર્શક છે અને તેનો સ્વાદ ગરમ તથા તમતમો

(૧૬૦)

છે. સખત ઝાડો આ દવા ૨ અગર ૩ વખત પીવાથી ફેટલીકવાર બેસી જાય છે.

ઝાડો અટકાવા માટે નીચેની હરકોષ્ટ દવાઓ વપરાય છે.

ગુદાવાટે દાખલ કરવાની દવા

ટેનીક એસીડની સોગટી

ટેનીક એસીડ તથા અપ્રીલુની સોગટી

સ્ટાર્ચની ખસ્તી

સ્ટાર્ચ તથા અપ્રીલુની ખસ્તી

ગોલ્ડની સોગટી

ગોલ્ડ તથા અપ્રીલુની સોગટી

ટરપેન્ટાઇન સ્ટુપ્શ

ઝાડા માટે અંદર આપવાની નીચલી હરકોષ્ટ દવાઓ વાપરવી.

કારબોલીક એસીડ ૧ થી ૩ ગ્રેન

બેલીક „ ૫ થી ૧૫ ગ્રેન

સલ્ફ્યુરિક ડીલ્યુટ „ ૫ થી ૨૦ ટીપાં

„ એરોગેટીક „ „ „

એગેરીકસ આલ્બસ ૧૦ થી ૩૦ ગ્રેન

એગેરીસીન (એસીડ એગેરીકમ) ૬ થી ૧ ગ્રેન

ટીંકચર એથેમીડીશ ૩ થી ૧૦ ટીપાં

બીસ્મથની હરકોષ્ટ બનાવટો

એકવા કેલ્સીસ

કેલ્સી કારબોનાસ ગ્રેસીપીટેટસ ૧૦ થી ૬૦ ગ્રેન

કેમ્ફર ૨ થી ૫ „

કેટેચ્યુ ૫ થી ૧૫ „ તથા તેની બનાવટો

ટીંકચર કોટો ૧૦ થી ૨૦ ટીપાં

કોટોઇન ૬ થી ૨ ગ્રેન

(૧૬૧)

પલ્લીસ કેટા એશમેટીક	૧૦ થી ૬૦ ગ્રેન
,, ,, કમ ઓપીઓ	૧૦ થી ૪૦ ,,
કુપ્રીસલ્ફાસ	૧ થી ૨ ,,
યુકાલીપ્ટસ ગમ	૨ થી ૫ ,,
ગ્વારના	૧૦ થી ૬૦ ગ્રેન
હાઈડ્રાજર્મ કમ કેટા	૧ થી ૫ ,,
પલ્લીસ આઇપેકાકયુઆન્હા કે	૫ થી ૧૫ ,,
કાયનો	૫ થી ૨૦ ,, અને તેની બનાવટો
લેપ્ટેન્ડ્રીન	૧ થી ૨ ,,
માઇરીસીન	૨ થી ૫ ,,
અશીબુની હરકોઈ બનાવટો	
પ્લમ્બી એસીટાસ	૧ થી ૫ ગ્રેન
એસીડ કેમ્ફેરીક	૧૦ થી ૨૦ ગ્રેન
,, લેક્ટીક	૫ થી ૨૦ ટીપાં
બેન્ઝો નેફથોલ	૪ થી ૧૦ ગ્રેન
બરબેરીના	૨ થી ૫ ,,
બીસ્મથસેલીસીલાસ	૫ થી ૨૦ ,,
કેલ્સી સેલીસીલાસ	૨ થી ૨૦ ,,
ટીંકચર કેનાબીસ	૫ થી ૨૦ ટીપાં
કુપ્રી આરસેન્ટીસ	૧ થી ૨ થી ગ્રેન
ફેરી સેલીસીલાસ	૩ થી ૧૦ ,,
નેફથેલીન	૨ થી ૧૫ ,,
બીટા નેફથોલ	૩ થી ૧૦ ,,
કવીનીન સેલીસીલાસ	૨ થી ૬ ગ્રેન
રેઝોર્સન	૩ થી ૮ ગ્રેન
યુકાલીપ્ટીઓલ	૨ થી ૬ ગ્રેન
સીલીસેટોલ	૧૦ થી ૩૦ ગ્રેન

(૧૬૨)

ટાનીજન

૩ થી ૮ ,,

દ્રાષ્ટ્રાભોષીનોલ બીસ્મથ

૫ થી ૨૦ ,,

અકરણુ ૧૨ ઝું.

ક્ષયનાં કોમ્પ્લીકેશન્સની માવજત.

(ક્ષયના ક્રમમાં થતાં દરદોની.)

ક્ષયના ક્રમમાં નીચેનાં દરદો થવા સંભવ રહે છે.

૧ સ્વરનળીમાં ક્ષયનો પ્રસાર (સ્વરનળીનો ક્ષય).

૨ ફેફસાંના રસપડનો વરમ.

૩ ,, રસપડમાં હવા અગર ૫૩ તથા હવાનો બરાવો.

૪ બગાંદર Fistula in ano.

૧ સ્વરનળીનો ક્ષય—

ફેફસાંના ક્ષયના ક્રમમાં જ્યારે ક્ષય સ્વરનળીમાં પ્રસારે છે, ત્યારે સ્વરનળીના રસપડના સાદા વરમથી માંડીને છેક સ્વરનળીના દૂર્યાઓના ક્ષયજન્ય સડાસુધી ફેરફાર થાય છે અને રસપડમાં તથા તેની નીચે ક્ષયના દાણાઓ પેદા થાય છે. આવી સ્થિતિમાં સ્થાનિક માવજતની જરૂર છે. હાલના સમયમાં સ્વરનળીના ક્ષયવાળા દરદીને આરોગ્યભવનમાં રાખીને સ્વરનળીને સંપૂર્ણ આરામ આપવામાં આવે છે. એટલે કે દરદીને બોલવાનું બંધ કરવામાં આવે છે. દરદી ન બોલવાથી દરદમાં ફાયદો જણાય છે. ઘણા વખત સુધી દરદી બોલવાનું બંધ રાખે એ જો કે અશક્ય જેવું જણાય છે; તોપણ દરદીએ પોતે વાત ન કરવી એવો કાણુ પોતાના મન ઉપર રાખવો જોઈએ. દરદીનું મોઢું બંધ રહે તેથી સ્વરનળીને આરામ મળે છે એટલુંજ નહિ પણ તેના શ્વાસમાર્ગમાં, રજવિગેરે હાનિકારક બાજી પદાર્થો દાખલ થઈ શકતા નથી.

(૧૬૩)

જ્યારે સ્વરનળીના રસપડનો તીક્ષ્ણ અગર Subacute વરમ હોય અને તે રસપડ શ્વાસનળી અને ફેફસાંમાંથી આવેલા બલગ-મથી ભરાઈ રહ્યું હોય ત્યારે એમ્સવોટર, સાલએમોન્યાક્ટુ' સોલ્યુશન અગર મીઠું અગર ટંકણખાર (સોએ ૧ થી ૫ ભાગ) વિગેરે દ્રાવક દવાના પાણીથી તે ભાગ ઘોષ નાખવો. જ્યારે સ્વરનળી આવા પદાર્થોના સ્પર્શને સહન ન કરી શકતી હોય ત્યારે ગ્લીસરીન-વાળી ગરમ પાણીની વરાળ આછપેકાક્યુઆન્હા વાધન અને લાડેનમ વિગેરે સ્નેહન દવાઓનો ઉપયોગ કરવો.

જ્યારે દર્દી જીભ હોય અને સ્વરનળીનું રસપડ મુજબને બાંકું થઇ ગયું હોય ત્યારે દર ૨ અગર ૩ દિવસે આયોડીન અને કાર-બોલીક એસીડનું થોડા પ્રમાણવાળું સોલ્યુશન તે રસપડ ઉપર ચોપ-ડવું અને ૫ ગ્રેન બોરેક્સ, ૧ ડ્રામ ગ્લીસરીન અને ૭ ડ્રામ ટાર-વોટરનાં મિશ્રણથી રસપડ ઉપર રહેલ બલગમ ઘોષ નાખવો.

જ્યારે સ્વરનળીમાં ક્ષત પડે છે અને ક્ષત સાથે વરમનાં પીડાકારક ચિન્હો થાય છે અને ગળેથી કાંઈ વસ્તુ ઉતારતી વખતે તે ક્ષત ધસાય છે, ત્યારે જે સ્થિતિ થાય છે તેને દૂર કરવી બહુ મુશ્કેલ પડે છે.

આયોડોફોર્મ ૪ ગ્રેન, મોરફીન એસીટેટ $\frac{1}{2}$ ગ્રેન અને બીરમથ સબ નાઇટ્રસ ૨ ગ્રેન સાથે મેળવી તે લુકો ક્ષત ઉપર છાંટવાથી દરદીને ઘણી શાન્તિ થાય છે. પણુ દવા છાંટવા પહેલાં ક્ષત ઉપર જે બલગમ ચોટી રહ્યો હોય તે પ્રથમ કાંઈ ક્ષારવાળાં પાણીથી સાફ કરી નાખવો અને પછી ક્ષત ઉપર લુકી છાંટવી જેથી દવા ક્ષતની ભોંપને લાગે અને ઉપર બલગમમાં નકામી રહે નહિ. ઓર્ગો-ફોર્મ નામની દવા સ્પર્શશાનવિનાશક તથા જંતુવિધ્વંસક છે, અને તે એકલી અગર આયોડોફોર્મ સાથે (આયોડોફોર્મ ૪ ગ્રેન અને ઓર્ગોફોર્મ ૬ ગ્રેન) ઘણી વપરાય છે. અગર ઓર્થોફોર્મ ૫ ગ્રેન, રેકટીફાઇડ સ્પીરીટ ૧ ઓંસ અને પાણી ૧ ઓંસના

પ્રમાણમાં પ્રવાહીના રૂપમાં પણ તેનો ઉપયોગ થાય છે. ન્યારે ક્ષતને લીધે ખોરાક ગળે ઉતારવામાં બહુ મુશ્કેલી પડે ત્યારે જમ્યા પહેલાં તરતજ જે સ્થળે દુખતું હોય તે સ્થળે સ્વરનળીમાં 'કેકેનનું' સોલ્યુશન (૧૦ ભાગ કેકેન અને ૧૦૦ ભાગ પાણી) લગાડવું અગર ચુકેનનો ઉપયોગ કરવો અગર સો ભાગ પાણીમાં ૨ થી ૪ ભાગ 'કેકેનવાળું' સોલ્યુશન સ્પ્રેના રૂપમાં વાપરવું. જે દરદ સખ્ત હોય તો કેકેન લગાડવાની સાથે $\frac{1}{2}$ થી $\frac{3}{4}$ ઝેન મોરફીનની ત્વચાની અંદર પીચકારી મારવી અને કેટલીકવાર ખોરાક અપાન માર્ગથી આપવો એ સાફ છે. આવા પ્રકારના કેટલાક દરદીઓમાં મેન્થોલ બહુ ઉપ-યોગી થઈ પડે છે. મીઠી બદામનું તેલ ૫ ભાગ અને ૧ ભાગ મેન્થોલ મેળવીને રૂનાં પુમડાંથી લગાડવું અગર સ્વરનળીની ખાસ પીચકારીથી લગાડવું અગર કોઈ સ્નેહન પદાર્થની સાથે રૂંધે તરીકે ૨૦ થી ૪૦ ઝેન મેન્થોલ, ૫ ઝેન કેકેન અને ઓઈલ વેસેલીન ૧ ઓંસ વાપરવું.

ક્ષયના દાણાઓનો નાશ કરવા માટેની દવામાં લેક્ટીક એસીડ સૌથી વધારે લોકપ્રિય છે. પ્રથમ આ દવાનું ઓછા પ્રમાણવાળું સોલ્યુશન (સોએ પાંચ ભાગ) વાપરવું અને જો દરદી સહન કરી શકે તો સોએ ૪૦ ભાગવાળું સોલ્યુશન વાપરવું.

આ અને આવી બીજી દવાઓ રૂના પુમડાંથી લગાડવી. પુમડું બહુ બીનું ન હોવું જોઈએ. કારણ કે જો તેમાંથી એક પણ ટીપું શ્વાસનળીમાં પડે તો (એટ્રીસ) કંઠદાર તરત બંધ થઈ જાય છે. વળી આ દવા લગાડતાં પહેલાં સ્પર્શજ્ઞાનવિનાશક દવા (સોએ દશભાગ 'કેકેનનું' પાણી) લગાડવી જરૂરી છે. લેક્ટીક એસીડને બદલે વપરાતી દવાઓમાં સલ્ફેરીસીનેટ ઓફ શીનોલ, પારામોનોક્લોર શીનોલ અને ફોર્મેલીન છે. ફોર્મેલીનનું સોએ ૧ થી ૧૦ ભાગવાળું પાણી લગાડાય છે. કેટલીક જંતુવિધ્વંસક દવાઓ ખનીજ તેલની સાથે મેળવીને શ્વાસનળીમાં પીચકારીવાટે વપરાય છે: જેમકે ગ્લા

(૧૬૫)

થાકોલ ૨ ભાગ, વેસેલીન ૬૬ ભાગ અને નેપથોલીન ૨ ભાગ. આ દવાને ૮૦ થી ૯૦ ડીગ્રી સુધી ગરમ કરવી. અને ખાસ પીચકારીથી ૦.૧૧ ઓંસ જેટલી દવા શ્વાસનળીમાં દાખલ કરવી. જ્યારે પીચકારી મરાય ત્યારે દરદીએ ઉંઠો શ્વાસ ખેંચવો અને અને તેટલો વખત ઉધરસ ન ખાવી.

જ્યારે આ ઉપાયો નકામા જાય છે ત્યારે દરદવાળો ભાગ કાપવો છોલવો વિગેરે શસ્ત્રક્રિયાની જરૂર પડે છે. જ્યારે એપીગ્લોટીસ દરદથી ભરાઈ ગયું હોય ત્યારે ગેલ્વેનોક્રીટરી સ્નેરથી તેને કાપી કાઢવું એ પણ એક ઉપાય છે. આવા દરદીનો ખોરાક સાદો તથા હલકો હોવો જોઈએ અને બીજા પદાર્થો કરતાં કાંજ તથા રાખ જેવા પદાર્થો તેઓ સારી રીતે લઈ શકે છે. જસતનાં કાણું-વાળાં પતરાતું ઇન્હેલેશન રેસ્પીરેટર કરી તેમાં ટેરેબીન, ક્રીઓઝોટ, કારબોલીક એસીડ અગર યુકાલીપટોલ નાખી તે શ્વાસવાટે લેવાથી તેમની જંતુવિનાશક, ગ્રાહી અને ઉત્તેજક અસર થાય છે અને લેમાંની કાંઈની સાથે કલોરોફોર્મ સરખા પ્રમાણમાં રેસ્પીરેટરની વારલીમાંથી શ્વાસવાટે લેવાથી આ પીડાકારક દરદની કંટાળાભરેલી ઉધરસ દૂર થાય છે અથવા એથીલ આયોડીડનો પણ આ રીતે ઉપયોગ કરવો.

જ્યારે ખોરાક ગળે ઉતારવામાં બહુ મુશ્કેલી આવતી હોય ત્યારે મોરશીન અગર ઓરથોફોર્મ સુંઘવું અને ક્રેકેન અગર યુકેનનું પાણી લગાડવું પણ જ્યારે આ દરદ વધી ગયું હોય અને દરદીને અંસજ પીડા થતી હોય ત્યારે ત્વચામાં મોરશીનની પીચકારી મારવી અગર કલોરોફોર્મનાં ૩૦ થી ૪૦ ટીપાં શ્વાસવાટે આપવાં જેથી દરદીને થોડો વખત આરામ મળે.

ફેફસાંનાં રક્તપડનો વરમ:—ક્ષયના ક્રમમાં કોઈ વખતે પણ ફેફસાંના રક્તપડનો વરમ અવશ્ય થાય છે. વરમ સાધારણ રીતે શુષ્ક પ્રકારનો હોય છે અને તેમાં બહુજ શૂળ ઉપડે છે. આ શૂળ શ્વાસ

(૧૬૬)

લેવો, ઉધરસ ખાવી, વિગેરે કારણોથી વધે છે. આ સિવાય ક્ષયના દરદીને છાતીની દીવાલમાં જાનતંતુઓ તથા સ્નાયુઓના ભાગમાં શૂળ થાય છે. આવી જાતનાં શૂળ બેલેડોના અને કલોરોફોર્મનાં લીની-મેન્ટ ગ્રોળવાથી બેસી જાય છે. અને શૂળ જો એકજ સ્થળે હોય તો તે ભાગપર બેલેડોના અગર અરીજુતું બ્લીસ્ટર મારવું.

શૂળ છાતીના ઉપરના ભાગમાં સાધારણ રીતે ઉપડે છે. આ ભાગઉપર નાનાં બ્લીસ્ટર મારવાથી, આયોડીનપેઈન્ટ વારંવાર લગાડવાથી અગર પેકવીલીન્સ ક્રાટરીથી કાપ દેવાથી શૂળ બેસી જાય છે. જ્યારે શૂળ છાતીના નીચેના ભાગમાં હોય ત્યારે સ્ટીકીંગ પ્લાસ્ટરની પટ્ટીઓથી તે ભાગને જેમ અને તેમ સ્થિર રાખવો.

આ પટ્ટીઓ ૪ કે ૫ ઈંચ પહોળા હોવી જોઈએ અને બરડા તેમજ સીનાને ઓળંગીને બે ત્રણ ઈંચ દૂર પહોંચે તેવી લાંબી હોવી જોઈએ. આમ થવાથી શ્વાસ લેવામાં તથા ઉધરસ ખાવામાં થતી પીડા ઓછી થાય છે અને દરદી વાળા ભાગને આરામ મળવાથી વરમ વધારે પ્રસરતો અટકે છે અને જો રસપડ ઉપર થયેલ દાણા પોચો પડવાથી રસપડમાં છિદ્ર પડવાનો સંભવ હોય તો તે ભય પણ આથી ઓછો થાય છે. જો પટ્ટીઓ સહન ન થઈ શકતી હોય તો ફલાલીનના ગરમ કપડાં ઉપર લાડેનમ છાંટીને તે છાતીએ લગાડવાથી પીડા હલકી પડે છે.

ક્ષયના લણાક દરદીઓમાં ફેફસાંના રસપડની અંદર પાણીનો ઘણો ભરાવો થયેલો આપણને માલુમ પડે છે. આ સ્થિતિનો ઇલાજ કરવામાં પ્રથમ તો દરદીને પથારીમાં જ રાખવો. તેનો ખોરાક નિયમિત તથા સારો જોઈએ. પેટમાં દસ્તનો ભરાવો ન થવા દેવો અને જો દરદીને તાવ વધુ પ્રમાણમાં હોય તો દર પાંચ કે છ કલાકે કોઈ ઉભરાવાળા રૈયક દવાની સાથે ૨ કે ૩ ગ્રેન ક્વીનીન આપવું.

ફેફસાંના રસપડની અંદરતું પ્રવાહી (જળમય કે પદ્મમય) નળી વાટે કાઢવું ? આ પાણી કોઈ પણ દિવસ કાઢવું નહિ. તે પાણી-

ના દબાણને લીધે શ્વાસ લેવામાં અત્યંત મુશ્કેલી આવતી હોય તો તે મુશ્કેલી મટાડવાને માટે ફક્ત થોડું પાણી કાઢવું.

જો ક્ષય એકજ ફેફસાંમાં હોય અને તેજ ફેફસાંના રસપડમાં (ફેફસાંને છેક દબાવી દે એવો) ધણો ભરાવો થયો હોય તો ન્યાં સુધી પાણી કાઢ્યું ન હોય ત્યાં સુધી તે ફેફસાંનો ક્ષય શાન્ત રહે છે અને વધતો નથી; પણ જો તે પાણી કાઢી નંખાય તો ક્ષય જલ્દીથી વધી જાય છે, માટે સૌથી સારો રસ્તો તો એજ છે કે ફેફસાંનાં રસપડમાં ભરાયલાં પાણીને તેમનું તેમ રહેવા દેવું અને જો શ્વાસમાં મુશ્કેલી કે એવું કાંઈ બીજું મોટું ચિન્હ માલુમ પડે તો ફક્ત થોડું પાણી કાઢવું.

ફેફસાંના રસપડમાં હવાનો તથા હવા અને પરનો ભરાવો:—ક્ષયની અંદર ફેફસું અચાનક કુટવાથી અને તેને લીધે રસપડમાં હવાનો ભરાવો થવાથી દરદીને જે પીડાથી શ્વાસ લેવામાં મુશ્કેલી અને ધક્કો લાગે છે, તેની માવજતમાં ઉત્તેજક પદાર્થો તથા અપ્રીયુનો ઉપયોગ કરવો. થોડા પાણી સાથે આન્ડી ૪ દ્રામ નાખીને આપવો અગર કેટલાક કલાક સુધી દર કલાકે એમોન્યા અને ઈથરનું મિક્ચર આપવું. અને આ મિક્ચરમાં ટીકચર એક એપીઅમનાં ૫ થી ૧૦ ટીપાં નાખવાં. જો પીડા તથા શ્વાસની મુશ્કેલી અત્યંત હોય તો ૬ ગ્રેન મોરફીનની પીચકારી ત્વચાવાટે આપવી. અને જો જરૂર પડે તો ૧ કલાક પછી પાછી તે પીચકારી આપવી.

ક્ષયની અંદર ન દબાએલાં ફેફસાંમાં જો અચાનકે લોહીનો ભરાવો થાય તો તે ભરાવો દૂર કરવામાટે ફક્ત ખોલવાની ક્વચિતજ જરૂર પડે છે. જે દરદીને ઇજાથી ભરાવો થયો હોય તેઓમાં ફક્ત ખોલવાની કોષવાર જરૂર પડે છે. પણ ક્ષયના ધણાખરા દરદી જેઓમાં આવો ભરાવો થાય છે તેઓમાં લોહી ધીમે ધીમે બટવું જતું હોવાથી ક્ષયવચરનાં ફેફસાંની અંદર અત્યંત ભરાવાથી મિત્તા કરવા જેવું નથી. સાજાં ફેફસાંમાં લોહીનો ભરાવો થયો હોય તો

તે બાળુએ સૂઝી રમઠી મુકવી એ સારું છે. દરદીને તદ્દન શાન્ત પડી રહેવા દેવો અને તેને બોલવા ન દેવો. ખોરાક હલકો તથા જલ્દી પચી જાય તેવો હોવો જોઈએ અને તેને તાવ ન ચડે તે માટે એમોન્યા અને પોટાસ સાઇટ્રેટનો ઉલ્લાસ ડોઝ એક અગર બે ગ્રેન કવીનાઇન સાથે કેટલીકવાર આપવો. જો જરૂર પડે તો અસ્તી-થી આંતરડાં સાફ કરવાં અગર એલોઝ અને સાલુની ગોળી દરરોજ આપવી. અરીણુ આપવાથી પેટ કબજ રહે છે. અને તેથી ઉરોદર-પટલપર ભાર થવાથી શ્વાસ લેવામાં મુશ્કેલી આવે છે માટે આંતરડાં સાફ રાખવાથી આમ થતું નથી. શ્વાસ લેવામાં મુશ્કેલી હોય અને હૃદય તથા બીજા અવયવોનું પોતાને સ્થળેથી ખસી જવું વિગેરે ચિન્હોથી જો છાતીની અંદર બહુ દબાણ છે એમ માલમ પડે તો આરીક ટ્રોકાર અને કેન્યુલાથી રસપડમાં ભરાઈ રહેલ હવાને બહાર કાઢવી. આમ કરવાથી કાંઈપણ નુકશાન થતું નથી ને દરદીને વ્યાધિ ઘણી ઓછી થઈ જાય છે. કેસમાં પડેલું છિદ્ર બંધ થયા વગર આ ઓપરેશનથી ફાયદો ન થાય એ તો દેખીતું છે પણ તે છિદ્ર બંધ છે કે નહિ તે પ્રથમથી નક્કી થવું મુશ્કેલ છે. પણ તે છિદ્ર જો નાનું હોય તો સાધારણ રીતે તે ત્રણ ચાર દિવસમાં પુરાઈ જાય છે. સ્તનની બહારની બાળુએ ૪ અને ૫ મી પાંસળી વચ્ચેની જગ્યામાં સાધારણ રીતે ટ્રોકાર નાખવો. આ ઓપરેશનમાં સરવે ચીજો અવશ્ય સ્વચ્છ હોવી જોઈએ. જો જરૂર જણાય તો કેન્યુલા છાતીની અંદર રાખી મુકવી અને તેનું કાણું યોગ્ય રીતે ઢાંકી રાખવું. કેન્યુલા કાઢી લીધા પછી તે સ્થળે થયેલો નાનો જખમ સ્ટીકીંગ-પ્લાસ્ટરની પટ્ટીથી અગર કોલોડીયનથી ઢાંકી દેવો. કેટલાક તે જખમ-ઉપર ચોવીશ કલાક સુધી બરફની કાચળી રાખી મુકે છે.

રસપડમાંથી હવા કાઢતી વખતે દરદીને જોરથી ઉધરસ આવે છે. તે બંધ કરવા માટે મોરશીનની પીચકારી ત્વચાવાટે આપવી. અગર ટ્રોકાર કાઢી લઇને ઉધરસ શાન્ત થાય ત્યાં સુધી કાણું દાખી

(૧૬૯)

રાખવું. જો આ સાવચેતી ન લેવાય તો ઉધરસ ખાવાથી રસપડની હવા જોરમાં ચામડી નીચે પ્રસરે છે અને તેથી આખા શરીર ઉપર ચામડી નીચે હવાનો ભરાવો થઇ રહે છે.

ફેફસાંમાં છિદ્ર પડ્યા પછી કેટલેક વખતે ફેફસાંનાં રસપડનો પરમથ વરમ થાય છે અને રસપડમાં હવાના ભરાવા ઉપરાંત પડનો ભરાવો થાય છે. આવી સ્થિતિમાં રસપડને ખાલી કરવામાં ઘણું સાવચેત રહેવાની જરૂર છે. જ્યારે ખીજું ફેફસું સાજું હોય અને દર્દવાળા ફેફસાંના રસપડમાં હવા તથા પડનો ભરાવો થયો હોય ત્યારે કેટલીકવાર દર્દવાળા ફેફસાંમાં દર્દ વધતું અટકી જાય છે. રસપડની અંદર હવા તથા પડવાળા દરદીઓ ઘણા વરસ સુધી જીવતા જોવામાં આવે છે. આવા દરદીઓમાં ફેફસાંનાં રસપડઉપર એક જાતનું જાડું પડ થઇ જાય છે જેથી અંદર રહેલાં પડનો બગાડ લોહીમાં જઇ શકતો નથી અને તેથી પડને લીધે થતો તાવ આવતો નથી. આવા દરદીઓમાં જો રસપડમાં છેકો દઇને પડ કાઢવામાં આવે તો તે જલ્દીથી મૃત્યુ જાય છે. જો રસપડમાં ભરાવાને લીધે શ્વાસ લેવામાં મુશ્કેલી આવતી હોય અગર હૃદય વિગેરે ખીજા અવયવો દબાણને લીધે પોતાને સ્થળેથી ખસી ગયા હોય તોજ તે ભરાવો ઓછો કરવામાટે ઓપરેશન કરવાની જરૂર છે. જો રસપડના વરમને લીધે અતિશય પીડા અને તાવ હોય તો અળસીની પોટીસ ઉપર લાડેનમ છાંટીને તે લગાડવી, અને સાધારણ રેચક દવાની સાથે થોડું કવીનાઇન દેવું. જો પીડા અસહ્ય હોય તો ત્વચા-વાટે મોરશીનની પીચકારી આપવી અગર અશીથુનો ઉપયોગ કરવો. રસપડની અંદર ભરાયેલા રસમાં જો સડો પેદા થાય અને તેના ચેપને લીધે તાવ આવે તો ઓપરેશનથી તે ભરાવો દૂર કરવાની જરૂર છે.

ભગંદર:—ક્ષયને લીધે દરદીને ભગંદર થાય તો તેના ઉપાય-તરીકે ઓપરેશન કરવું કે કેમ તે નક્કી કરવું. ક્ષયની અંદર આ

(૧૭૦)

દરદુનું ઓપરેશન કેટલાક સરજનો કરતા નથી. જો ઓપરેશન કરવાથી આ દરદ મટી જતું હોય અને દરદીને કાંઈ પણ રીતે જોખમ જેવું ન હોય તો ઓપરેશન કરવાથી દરદીને ઘણો આરામ મળે છે અને અશક્તિનું કારણ દૂર થાય છે. પણ દરદીની શારીરિક શક્તિ ઓપરેશનનો ધક્કો ખમી શકે તેમ છે કે નહિ અને ક્ષયના ક્રમમાં કાંઈ પણ ફેરફાર થશે કે નહિ તે બાબત ઉપર પ્રથમ પુખ્ત વિચાર કરવો જોઈએ. કારણકે ક્ષયની અંદર થયેલી અશક્તિને લીધે ઓપરેશનથી થયેલો જોખમ સંપૂર્ણ રીતે રૂઝાતો નથી અને ઓપરેશન ફોલોઅપ થતું નથી પણ જો ક્ષયનું દરદ શાન્ત હોય, દરદી બીજી રીતે તંદુરસ્ત હોય, તેની શારીરિક શક્તિ સારી હોય અને ઓપરેશન કરાવવામાટે આતુર હોય તો ઓપરેશન કરવામાં વાંધા જેવું નથી. ભગંદરની આસપાસ ક્ષયના દાણા થઈ જાય છે અને તેથી રૂઝાવામાં અડચણ આવે છે તેનો પણ યોગ્ય વિચાર કરવો જોઈએ.

પ્રીસ્ક્રીપ્શન્સ.

ક્ષયજ્વર વાસ્તે.

કવીનીન હાઇડ્રોક્લોરાઇડ	ગ્રેન ૧૫
સોડા સેલીસીલાસ	ગ્રામ ૩
,, આઇકોર્બોનાસ	ગ્રેન ૪૫

આ દવા મેળવીને તેનાં ૧૦ પડીકાં કરવાં. દર ૮ કલાકે અઠેકું પડીકું દિવસમાં બે અગર ત્રણ વખત લેવું.

ક્ષયજ્વર વાસ્તે.

કવીનીન સલ્ફેટ	ગ્રેન ૨૪
પલ્વીસ ડીજીટેલીસ	,, ૧૨
,, આઇપેકાક્યુઆન્હા	ગ્રેન ૬
,, ઓપાઇ	,, ૬

એક્સ્ટ્રેક્ટ ઝીસરાઇઝા પ્રમાણમાં. આ દવા મેળવીને તેની ૨૪ ગોળી કરવી. અઠેક ગોળી દિવસમાં ત્રણ વખત લેવી.

(૧૭૧)

ક્ષયની Subfebrile સ્થિતિ વાસ્તે.

પોટાસ બાઇકાર્બોનાસ	દ્રામ ૬
લાઇકર મેરશીન હાઇડ્રોક્લોરાઇડ	„ ૧
એક્વા લોરાસીરેસાઇ	„ ૨
„ ડીસ્ટીલેટ	ઑંસ ૮ સુધી

આ પ્રમાણે મિક્ચર કરવું. તેમાંથી સવા રૂપીઆભાર દવા તેટલાજ લીધુના તાજ રસ સાથે મેળવી દર ચાર કલાકે ઉભરે હોય ત્યારે પીવું.

લોહીની ઉલટી વાસ્તે.

અર્ગટીન	દ્રામ ૩
મેરશીન હાઇડ્રોક્લોરેટ	ગ્રેન ૧૩
આ દવાની ૧૦ ગોળી કરવી. અડેક ગોળી દિવસમાં ૩ વખત લેવી.	

લોહીની ઉલટી વાસ્તે

સ્પીરીટ ટરપેન્ટાઇન	દ્રામ ૧૩	} આ દવા મેળ- વીને તેમાંપાણી ઑંસ ૮ સુધી ઉમેરવું.
મીઠી બદામનું તેલ	„ „	
મ્યુસીલેજ એકેશીઆ	„ ૪	
સીમ્પલ સીરપ	„ „	

આમાંથી દર ૦૧ કલાકે સવા રૂપીઆભાર પીવી.

રાતના પરસેવા વાસ્તે.

સેલીસીલીક એસીડ	દ્રામ ૨૩
સ્ટાર્ચ પાઉડર	„ „
આઇરીસ પાઉડર	દ્રામ ૬

આ ચૂર્ણ શરીરપર ચોપડવું.

રાતના પરસેવા માટે.

એગેરીસીન	ગ્રેન ૧૩
ડોવર્સ પાઉડર	„ ૨૦
ગુદ	પ્રમાણ્યમાં

આની ૨૦ ગોળી કરી તેમાંથી રાત્રે એક અમર બે લેવી.

(૧૭૨)

રાતના પરસેવા વાસ્તે.

ગ્રીક એકસાઇડ	ગ્રેન ૩ $\frac{1}{2}$
એક્સટ્રેક્ટ બેલાડોના	„ ૧
„ હાયોસ્કામી	„ ૨ $\frac{1}{2}$

આવી એક ગોળી સૂતી વખતે લેવી.

ક્ષયના ઝાડા વાસ્તે.

એક્સટ્રેક્ટ ઓપાઈ	ગ્રેન ૧ $\frac{1}{2}$
સીરપ એરેન્ચાઇ	ગ્રામ ૫
ઇન્ડ્યુઝન કેલમ્બા	ઑન્સ ૫ સુધી

આ મિક્ચરમાંથી દર બે કલાકે સવા રૂપીઆભાર લેવું.

ઉધરસ સાથે લોહીની ઉલટી વાસ્તે.

ફ્લુઇડ એક્સટ્રેક્ટ ઓફ હાઇડ્રાસ્ટીસ કેનાડેન્સીસ ઓન્સ ૩	
ટીકચર હાઇડ્રાસ્ટીસ કેનાડેન્સીસ	„ „
કેલીન	ગ્રેન ૬

આ મિક્ચરનાં ૨૦ થી ૫૦ ટીપાં દિવસમાં ૩ વાર લેવાં.

અથવા

બીસ્મથ સબનાઇટ્રેટ	ગ્રામ ૩
એક્સટ્રેક્ટ ઓપાઇ	ગ્રેન ૩

આની ૧૦ ગોળી કરવી. દર ૨ અગર ૩ કલાકે ૧ લેવી.

ક્ષયમાં વપરાતી બીજી દવાઓ.

લેક્ટીક એસીડ ૧૦ ટીપાંની માત્રામાં આપવાથી ઉધરસ બંધ રહે છે અને તૃપા ઓછી લાગે છે.

ક્ષયના ઝાડાને અટકાવવા લેક્ટીક એસીડ રોજ ૧૫૦ થી ૨૦૦ ગ્રેન સુધી સારી રીતે મિશ્રણ કરીને અપાય છે.

ગળાના તથા સ્વરનળીઓના ક્ષત ઉપર લેક્ટીક એસીડ લગાડાય છે. ટીકચર એકાનાઇટ ૨ થી ૫ ટીપાંની માત્રામાં આપવાથી જ્વર ઉતરી જાય છે.

(૧૭૩)

બેનઝોઘક ઝેસીડ (૫ થી ૧૫ ગ્રેન) ઝેમોની બેનઝોઝાસ (૫ થી ૧૫ ગ્રેન) અને સોડી બેનઝોઝાસ. (૫ થી ૩૦ ગ્રેન) ક્ષયમાં જંતુ વિશ્વંસક તરીકે ધણું વપરાય છે.

કેશીન વેલેરીયનાસ (૩ થી ૩ ગ્રેન) ક્ષયમાં રૂચિ વધારે છે. શક્તિ આપે છે, શરીરનાં તંતુઓના નાશને ઝોછો કરે છે.

લાઇકર કેલ્સી ક્લોરોઇડી (૧૫ થી ૫૦ ટીપાં) ક્ષયને અટકાવે છે.

કોઠીન એન્ડ ઝીસરીન બેલી ૧ દ્રામની માત્રામાં સ્વરનળીના દીર્ઘવરમમાં તથા ક્ષયની ઉધરસમાં ઉપયોગી છે.

સીરપ સ્પીસીસ ક્રમકોડીના (૩ થી ૨ દ્રામ) ક્ષયમાં કામનું છે. ઝોલ્યમ ગાઇનોકારડાઇ દર અઠવાડીએ ૨ થી ૪ ઝૉસ બેટલું ક્ષયમાં છાતીઉપર ધસવાથી ફાયદો થાય છે.

જ્યારે કોડલીવર ઝોઇલ વિગેરે ચરબીમય પદાર્થો માફક આવતા નથી ત્યારે પેન્ક્રીઆટીક હમલ્શન ૧ થી ૩ દ્રામની માત્રામાં થોડા દૂધ અગર પાણી સાથે (યોગ્ય જથ્થાએ તો થોડો દારૂ મેળવીને) દિવસમાં ૧ અગર ૨ કલાકે અપાય છે.

ક્ષયમાં શ્વાસનળીના તીક્ષ્ણ વરમને લીધે આવતી ઉધરસમાં પીસીડીયા અપાય છે. આ દવા બલગમનો અવરોધ કરતી નથી અને શારીરિક જીવનશક્તિને ઘટાડતી નથી.

ઝેમોન્યા કારબોનેટની સાથે ૧૦ ગ્રેન સેલીસીન આપવાથી ક્ષયજ્વર અટકે છે.

કેલ્સ્યમ હાઇપોફોસ્ફાઇટથી રાતનો પરસેવો અટકે છે.

વરબેસ્કમ થેપ્સસ નામની દવા ક્ષયની પ્રથમ સ્થિતિમાં શરીરનું વજન વધારે છે ને ક્ષયને હઠાવે છે અને તેનાં પાંદડાંની બીડી પીધાથી સખ્ત ઉધરસ બંધ થાય છે. ટીંક્યુરા વરબેસી ૨૦ થી ૬૦ ટીપાંની માત્રામાં અપાય છે.

એન્ટીફીબીન (૧ થી ૩ ગ્રેન) થી ક્ષયનો તાવ કાણમાં રહે છે.

ફેનીલેસેટીક ઝેસીડ (૧ થી ૩ ગ્રેન) ક્ષયના ઝેરનો નાશ કરે.

(૧૭૪)

છે. આ દવા આદેકોહોલમાં મેળવીને ઘણા પાણી સાથે આપવાથી વજન, શક્તિ તથા મોઢાનું તેજ વધે છે અને ઉધરસ તથા બલગમને કમી કરે છે.

ફેનીલ પ્રોપીઓનીક એસીડ (૧ થી ૩ ગ્રેન) પણ ફેનીલેસેટીક એસીડ પ્રમાણે અપાય છે પણ તેથી ઉધરસ તથા બલગમઉપર અસર થતી નથી. આ દવા ખાડા પડ્યા હોય ત્યારે કામની છે.

આ બે દવાઓ ક્રાડલીવર ઓઈલ સાથે દેવાથી તેમની તીખાશ ઘટી જાય છે.

ક્ષયની શરૂઆતમાં બેન્ઝોસોલ, ફીઓઝોટને બદલે વપરાય છે. આ દવા દરદીને માફક આવે છે અને તેથી નુકશાન થતું નથી. ક્ષયના ઝાડાને રોકવામાં આ દવા કામની છે.

ક્વોરશીનોલ ક્ષયમાં શ્વાસવાટે લેવાને વપરાય છે.

૧૦૦૦ ભાગ પ્રવાહીમાં ૨ ભાગ એમોની ક્વોરીડમ નાખીને ક્ષયમાં શ્વાસવાટે લેવાય છે.

હેલેનીન ક્ષયના ઝાડાને માટે ઉપયોગી છે. આ દવાથી બલગમ ઓછો પેદા થાય છે. ૧૦૦૦૦ ભાગ પ્રવાહીમાં એક ભાગ હેલેનીન હોય તો તે મિશ્રણ ક્ષયજનું ની વૃદ્ધિને અટકાવે છે અને ક્ષયની સામે શરીરને બચાવી રાખે છે.

આયોડોપાઈરીન (૫ થી ૩૦ ગ્રેન) ક્ષયના જ્વરને જલદીથી ઉતારે છે અને પરસેવો લાવે છે.

નેફથોલ કેમ્ફરની પીચકારી ક્ષયવાળાં ફેફસાંમાં મરાય છે. તેથી ક્ષયઉપર સારી અસર થાય છે.

એકબો ઓક્સીજન (પ્રાણુવાયુ) શ્વાસવાટે લેવાય છે. પોટાસી કેન્થેરીડાસ (જુઠું થા જુઠું ગ્રેન ત્વચાવાટે)ની પીચકારી અપાય છે. પણ તેથી મૂત્રદ્વારમાં વિકાર થવા સંભવ છે. પોટાસી ટેલ્યુરાસ (૩ ગ્રેન) શતનો પરસેવો અટકાવે છે. દિવસનો પરસેવો અટકાવવા

(૧૭૫)

માટે વધારે માત્રામાં દેવી. આ દવા ગોળીના રૂપમાં રોજ એક વખત આપવી.

રેઝોર્સિન (૩ થી ૮ ગ્રેન) ક્ષયના પરસેવાને તથા જ્વરને માટે ઉપયોગી છે,

ક્ષયની માવજતમાં સલ્ફુરેટેડ હાઇડ્રોજનનો ઉપયોગ:-

સલ્ફુરેટેડ વોટરની અંદરથી કાર્બોલીક એસીડગેસ પસાર કરી તે ગેસ સફરામાં દાખલ કરાય છે. સફરામાંથી આ હવા જલ્દીથી સોસાઇ જાય છે, અને ફેફસાં તથા શ્વાસનળીઓ મારફત બહાર નીકળે છે, જેથી ફેફસાંમાં રહેલ ક્ષયજંતુઓ ઉપર તે અસર કરે છે. આ રીતથી ઉધરસ ઓછી થાય છે, બલગમ સુધરે છે, પરસેવો અટકે છે, પરપોટાવત્ ધ્વનિ શુષ્ક થાય છે, અને સાધારણ શારીરિક સ્થિતિ સુધરે છે.

એલીયમ (ગારલીક, લસણ)નો રસ ૧૦ થી ૩૦ ટીપાંની માત્રામાં આપવાથી બલગમની દુર્ગંધ કમી થાય છે અને બલગમ ઓછો થાય છે. શ્વાસ નળીઓની વિસ્તૃતતામાં ઉપયોગી છે. એલીક-સીર ક્રીઓઝોટી ક્ષયમાં કામનું છે. તેની માત્રા ૧ થી ૪ ગ્રામ છે. પીટ્રાલિયમ ઇમ્બ્રશન તથા ટેરેલ (૧ થી ૨ ગ્રામ), ફેરાટીન (૮ થી ૧૫ ગ્રેન), ગ્લીસેવો (૧ થી ૪ ગ્રામ), ફેસ્ફેટ ઓફ કેલ્શિયમ (૩ થી ૧૦ ગ્રેન) ગ્લીસેરોફેસ્ફેટ ઓફ કેલ્શિયમ (૩ થી ૧૦ ગ્રેન), ગ્લીસેરો ફેસ્ફેટ ઓફ આયર્ન (૧ થી ૧૦ ગ્રેન) તથા સોમેટોઝ નામની દવાઓ ક્ષયમાં વપરાય છે.

(૧૭૬)

પ્રકરણ ૧૩ મું.

હવાફેર કરવાનાં સ્થળો.

હિંદુસ્તાનની અંદરના ભાગમાં નીચે પ્રમાણે હવાફેર કરવાની ટેકરીઓ છે:—

એમોટાબાદ, આદમોરા, કસૌલી, કારમીર, નૈનીતાલ, દલહૌસી, દારજીલીંગ, ધરમસાલા, મસુરી, મરી, તથા સીમલા. મધ્ય પ્રાન્તમાં પંચમહારી છે. દક્ષિણ રજપુતાનામાં આણુ છે. મદ્રાસમાં નીલગિરિ છે અને મુંબઈ ઇલાકામાં મહાબળેશ્વર, માથેરાન તથા ખંડાલા છે.

આરોગ્યના વિષયમાં આ ટેકરીઓના ૨ વિભાગ પાડી શકાય છે. (૧) ઉષ્ણકટિબંધમાં આવેલી ટેકરીઓ. (૨) ઉષ્ણ કટિબંધની બહાર આવેલી ટેકરીઓ. હિમાલયની ટેકરીઓનો પહેલા વિભાગમાં સમાવેશ થાય છે. બાકીની બધી ટેકરીઓ બીજા વિભાગમાં જાય છે. કારમીર સિવાયની બીજી બધી ટેકરીઓ ઉપર ઉનાળામાં હવાની ગરમી મેદાનોની હવાની ગરમી કરતાં ૧૦ થી ૨૦ ડીગ્રી ઓછી હોય છે તથા ધુમસ અને ભીનાસ વધારે પ્રમાણમાં હોય છે. આ કારણને લીધે (મુંબઈ ઇલાકામાં આવેલી મહાબળેશ્વર તથા માથેરાનની ટેકરીઓ એમાસામાં રહેવાને માટે લાયક નથી પણ શરદ ઋતુમાં હવા ઘણી સારી હોય છે) ઉષ્ણકટિબંધની બહાર આવેલી ટેકરીઓમાં મેદાનો કરતાં શિયાળો વધારે સખ્ત હોય છે અને જાન્યુઆરી મહીનામાં બરફ પણ બહુ પડે છે. ઉષ્ણકટિબંધમાં આવેલી ટેકરીઓપર શિયાળો બહુ સખ્ત હોતો નથી.

હિમાલયઉપર ઉત્તર તરફના બરફવાળા પ્રદેશમાંથી આવતી હવાથી જેમ હિમાલયની હવાની ગરમીમાં ફેરફાર વધારે પ્રમાણમાં થાય છે તેમ ઉષ્ણકટિબંધમાં આવેલી ટેકરીઓઉપર થતું નથી. નીલગિરિ પર્વતો વિષુવૃત્તની પાસે હોવાથી તેમની નજીક દરીયો

(૧૭૭)

હોવાથી તથા Altitude ને લીધે ત્યાંની હવા ઠંડી છે અને ગરમી સમતામાં રહે છે તેટલા માટે આ પર્વતોની હવા આરોગ્યવર્ધક છે.

કોઈપણ જાતનું જંતુજન્ય દરદ અગર છાતીનું દરદ થવા સંભવ રહે એવી જે દરદીઓની પ્રકૃતિ હોય તેઓએ સાધારણ રીતે ઉષ્ણકટિબંધમાં આવેલાં સ્થળો ઉપર હવાફેર કરવા જવું એ સાફ છે. જ્યારે ગરમીને લીધે, અત્યંત કામના બોળને લીધે અથવા કોઈ પણ દરદમાંથી સાળ થતી વખતે જે અશક્તિ રહી ગઈ હોય અગર જે દરદીને બેચેની, અરૂચિ, જરા શ્રમ કરવાથી થાકી જવું, શરીરમાં સ્ફુર્તિ ન હોવી તથા કામ કરવામાં મન ન ખુલ્લું વિગેરે ચિન્હો થતાં હોય તો ગમે તે વખતે ગમે તે ટેકરી ઉપર હવા ફેર કરવા જવાથી ફાયદો થાય છે. હવા ફેર કરવાથી શરીરમાં ચેતન આવે છે, રૂચિ તથા પાચનશક્તિ સુધરે છે, શરીરની શક્તિ સતેજ થાય છે, અને બાંધો મજબૂત થાય છે. ટેકરીઓ ઉપર હવા ફેર કરવાથી ફક્ત શારીરિક સ્થિતિમાં સુધારો થાય છે એટલુંજ નહિ પણ માનસિક ફાયદો પણ થાય છે. હમેશનાં ઉપાધિરૂપ કામોથી છુટાપણું, જુદી જુદી જાતના કુદરતી કેખાવો જોવા તથા જુદા જુદા માણસોના સહવાસમાં આવવું વિગેરે કારણોથી મન ઉપર એટલી સારી અસર થાય છે કે તેથી મેદાનની ગરમીને લીધે મંદ પડી ગયેલ શક્તિ પાછી સતેજ થાય છે અને માણસ ઉમંગ તથા આનંદમાં રહે છે. કારણ કે મેદાનની ગરમીથી પાચનશક્તિ મંદ પડી જાય છે, શરીરના અવયવો નિર્બળ થઈ જાય છે તથા લોહી બગડી જાય છે. આ બધા ફેરફારો ટેકરીની હવાથી દૂર થઈ જાય છે. મેદાનોની ગરમીથી શક્તિ હરાઈ જાય છે, મગજ વ્યગ્ર થઈ જાય છે, શરીર ક્ષીણ થઈ જાય છે અને તેથી માણસ આળસુ થઈ જાય છે તથા શુદ્ધિ બગડી જાય છે. કારણ કે ખરાબ શરીરમાં રહેલું મન અતે ખરાબ સ્થિતિને પ્રાપ્ત થાય છે. માટે મેદાનના દરદીઓએ ટેકરી ઉપર હવા ફેર કરવા જરૂર છે. જેમ જેમ આપણે મેદાનમાંથી

(૧૭૮)

ટેકરી તરફ જમ્યે તેમ તેમ તંદુરસ્તી સુધરતી આવે છે. વળી જુદી જુદી જાતની વનસ્પતિ, જુદાં જુદાં પ્રાણીઓ તથા માણસો હોવાથી મન ઉપર આરોગ્યવર્ધક શામક અસર થાય છે. જેમ જેમ ટેકરી ઉપર ઉંચે જમ્યે તેમ તેમ હવા હલકી તથા આનંદદાયક થતી જાય છે અને ટેકરીના શિખર ઉપરની હવા શરીરની સર્વે શક્તિને જાગૃત કરી દેછે અને શરીરની શીકાશ, શક્તિની મંદતા તથા તંદુરસ્તીનો અભાવ વિગેરે કારણો તુરત નાશ પામે છે.

ટેકરીઓ ઉપરની હવા સાધારણ રીતે ઠંડી હોવાથી દરદીને શરદી ન લાગે તેવો અંદોજસ્ત કરવો જરૂરનો છે. ટેકરીને શિખરે જવાય તો તે સ્થળની ઠંડી હવાને લીધે ત્વચાની અંદર રહેલી રક્તન-જાઓ સંકોચાય છે જેથી તેમાં રક્તપ્રવાહ થોડો ચાલે છે. આમ થવાથી શરીરના અંદરના ભાગમાં લોહીનો ભરાવો થાય છે અને તેથી કરીને શરીરના અંદરના અવયવોનો જે ભાગ નિર્બળ, દર્દવાળો તથા મંદ હોય તે ભાગને વધારે નુકશાન પહોંચે છે. જો કે ટેકરીઓ ઉપર રહેવાથી કેસેરા, મરડો થતો નથી, લુ લાગતી નથી તથા ટાઢીયા તાવ આવતા નથી તો પણ કોઈ કેાઇવાર છાતીનાં તથા ગળાનાં સંધિવા વિગેરે જુદી જુદી જાતનાં વાતજન્ય દરદો થવા સંભવ રહે છે. કોઇ કોઇ ટેકરીપર રહેવાથી કેટલાકેને ઝાડો થઇ આવે છે. શરીરના રક્ષણ માટે લુગડાંનો અંદોજસ્ત કર્યા સિવાય બે છોકરાંને ટેકરીપર લઇ જવામાં આવે તો તેમને ગળાનાં અને છાતીનાં દરદો અથવા ઝાડો થવાનો સંભવ રહે છે માટે ટેકરીના શિખર ઉપર પહોંચ્યા પહેલાં ગરમ કપડાં પહેરી લેવાં એ જરૂરનું છે. મેદાનની ગરમ હવામાંથી ટેકરીઓની ઠંડી હવામાં જવાથી પેસાળ વધારે વખત તથા વધારે છુટથી ચાય છે, આથી અત્રે સિદ્ધ થાય છે કે ત્વચાપર ઠંડીની અસર થઇ છે, માટે ગરમ કપડાં પહેરવાં. એક હજાર ફીટની ઉંચાઇએ મેદાનની ગરમી આશરે ૧૨ ડીગ્રી ઓછી હોય છે, સાધારણ રીતે ટેકરીની હવા એટલી બધી

(૧૭૯)

શુદ્ધ હોય છે કે જો માણસ ત્યાં આરોગ્યના સાધારણ નિયમો સાચવે તો તેને કોઈ પણ દરદ થવા સંભવ રહે નહિ. હવા ફેર કરવાની આબતમાં એક અગત્યની સૂચનાની જરૂર છે. તે એ કે દરદને સુધારવામાં ફક્ત હવા ફેર ઉપર આધાર રાખવો નહિ. આરોગ્યના નિયમો સાથે ઔષધોપચાર પણ ચાલુ રાખવો. આ સૂચનાને ધ્યાનમાં ન લેવાથી દરદીને હવા ફેરથી જ ફાયદો થતો નથી.

હિંદુસ્થાનમાં હવા ફેર કરવાનાં સ્થળોવિષે થોડું વર્ણન જરૂરનું છે.

અમોટાખાદ:—આ જગ્યા નાની છે. તે પશ્ચિમ હિમાલયમાં આવી છે. તેનો ઘેરાવો આશરે ૩૦ ચોરસ માઇલ છે, તેની આસપાસ ડુંગરો છે. તે ડુંગરો પર વિલાયતી સરળ જાતનાં ઝાડોનાં વન છે. આ ઝાડની હવા ક્ષયના દરદીને અત્યંત ફાયદાકારક છે. અમોટાખાદનું સ્ટેશન જુરીથી ૪૦ માઇલ દૂર છે. ત્યાંની જમીન માટીવાળી છે. માટી નીચે નાના પથરોનો થર છે. અમોટાખાદનું સ્ટેશન ટોળાવ વાળા ઉંચા પ્રદેશમાં રહેલું હોવાથી ત્યાં પાણીનો ભરાવો થઈ રહેતો નથી. ડીસેમ્બરથી ફેબ્રુઆરીની આખર સુધી ત્યાંની હવા બહુ ઠંડી હોય છે, ઉતરાદો પવન વાય છે તથા દર વરસે બરફ પડે છે. ઉનાળામાં જાંવડાની ગરમી ૯૦ ડીગ્રી સુધી હોય છે. ઉતરાદો પવન સવારે ૧૦ વાગ્યે શરૂ થાય છે અને આખો દિવસ ચાલુ રહે છે જેથી ગરમી શાન્ત થાય છે. વસંત તથા શરદ રત્નમાં ત્યાંની હવા ઇંગ્લંડના નિર્મળ ઉનાળાની હવાને મળતી આવે છે. જુલાઈ તથા અગસ્ટમાં વરસાદ પડે છે. અક્ટોબર નવેમ્બર સિવાયના દરેક માસમાં વરસાદનાં ઝાપટાં આવે છે. ત્યાં વાર્ષિક વરસાદ આશરે ૪૦ ઇંચ સુધી થાય છે. રૂળનાં ઝાડ તથા ગુલાબ વિગેરે અનેક જાતનાં ફુલોનાં ઝાડ ત્યાં જમ્યાર્થે છે. ત્યાં કુવાનું પાણી વપરાય છે તે પાણી સાફ તથા પુષ્કળ છે. દરેક રત્નમાં હવામાં અત્યાનંક ફેરફાર થતા હોવાથી તથા ઉતરાદો પવનને કીધે નબળા ખાંધાના માણસો માટે આ સ્થળ

(૧૮૦)

સાફ નથી. તેમાં ખાસ કરીને જેઓની છાતી નબળી હોય અગર જેઓ શ્વળ વિગેરે વાયુના દરદી પીડાતા હોય તેવા દરદીઓ આંહી હવાફેર કરવા આવવું નહિ. જે દરદીને શામક હવાની જરૂર છે તેને માટે અહીં ઉનાળાની ગરમી સખ્ત છે. આંતરડાંનાં તથા યકૃતનાં દરદવાળા દરદીઓ કે જેને વાસ્તે તદ્દન ઠંડી હવા નુકસાનકારક છે તેઓ માટે આ સ્થળ સાફ છે. ખોરાક તથા કપડાં વિગેરે ઉપર યોગ્ય ખ્યાન આપવાથી તાવ અગર ખીજાં કોષપણુ કારણુને લીધે થયેલી અશક્તિવાળા દરદીઓ સુધરે છે.

આયુ:—આ સ્થળ શિરાહી તાપે રજપુતસ્થાનમાં છે.

આ પર્વત લાંબો અને પાતળો છે. તે ડીસાથી ૪૫ માઇલ છે અને રેલ્વે રસ્તે મુંબઈથી ૪૨૦ માઇલ છે. આયુ પર્વત અગ્નિમાંથી નીકળેલા અડદીયા પથ્થરનો બનેલો છે. કોષ કોષ સ્થળે આસમાની સ્લેટ તથા ચક્રમકના થરો જોવામાં આવે છે. આયુનું સૌથી ઉંચું શિખર ગુરૂ શિખર કહેવાય છે. આ શિખર સમુદ્રની સપાટીથી આશરે ૫૬૦૦ ફીટ ઉંચું છે. આયુનો ભપકાદાર તથા રમણીય દેખાવ જોઈને માણસ છક થઈ જાય છે. આયુની હવાની ગરમી ૭૦ ડીગ્રી છે પણ આટલી બધી ગરમી કવચિતજ જોવામાં આવે છે. શિયાળામાં બહાર રાખેલું પાણી જમી જાય છે અને જમીને સફેદ ઝાકળથી ઢંકાઈ જાય છે. સાધારણ રીતે ત્યાંની હવામાં અચાનક ફેરફાર થતા નથી અને તે સ્થળ શિયાળાના ઉતરાદા પવન સામે રક્ષિત થયેલું છે. વરસાદ આશરે ૬૪ ઇંચ પડે છે. આગસ્ટ માસમાં ત્યાં ભર ચોમાસું હોય છે અને ત્યારે તે ડુંગર કટલાક દિવસ સુધી વાદળોથી ઘેરાયેલો રહે છે. આવે વખતે જો કપડાં બિછાનાં સૂકાં રાખ્યાં હોય તો કાંઈ નુકસાન થતું નથી. આયુ ઉપર ઉનાળાની ગરમી વધારે પડે છે. રજપુતસ્થાન તથા ગુજરાતનાં ધગધગતાં મેદાનોની ગરમીથી આકુળ થયેલા દરદીઓ વાસ્તે આયુની હવા બહુજી કાયદાકારક છે કારણુ કે જોકે ત્યાં સૂર્ય વધારે તપે છે તોપણ

પવનની લહેરથી ગરમી શાંત થાય છે.

હવા હલકી તથા શરીરને સ્પર્તિ આપનારી છે. રાત્રિ ઠંડી હોય છે. હિમાલયનાં કેટલાંક સ્થળોની પેઠે આંતરડાના વ્યાધિ અહીં થતા નથી. શ્વાસનળીઓનાં દરદો કવચિતજ નોવામાં આવે છે. અક-ટાબરથી ડીસેમ્બર સુધી આણુની હવા મેલેરીયાવાળી હોય છે. વળી આ વખતે દિવસ તથા રાત્રિની ગરમીમાં ઘણો તફાવત રહે છે તેથી જે દરદીની પ્રકૃતિ જલ્દીથી તાવ આવી જાય એવી હોય તેણે આ વખતે તથા જ્યારે ઉત્તરદો પવન હોય ત્યારે આણુપર રહેવું નહિ. આ સિવાયની બીજી રૂતુમાં આંતરડાં તથા યકૃતનાં જીર્ણ વ્યાધિઓ સિવાય બીજાં બધાં દરદોને કાયદો થાય છે. ઉનાળામાં જળાશયો સુકાઈ જવાથી પાણીની મુરકેલી પડે છે.

આલ્મોરા:—આલ્મોરાનું સ્ટેશન કુમાઉન પ્રદેશમાં છે. આ-લ્મોરા નૈનીતાલથી ૩૦ માઇલ દૂર છે અને ત્યાંથી આલ્મોરા રહે-લાઈથી પહોંચી શકાય છે. આલ્મોરાની જમીનમાં મુખ્યત્વે કરીને અજબ તથા ચક્રમક છે. ત્યાંની ઉંચાઈ આશરે ૫૪૦૦ ફીટ છે. વરસાદ આશરે ૩૦ ઇંચ પડે છે. નૈનીતાલ કરતાં અહીંમાં ધુમસ તથા બીનાશ ઓછા પ્રમાણમાં છે. મે મહીનામાં વધુમાં વધુ ગરમી ૮૮ ડીગ્રી હોય છે અને જાન્યુઆરીમાં ઓછામાં ઓછી ૩૬ ડીગ્રી હોય છે. જાનેવારી તથા ફેબ્રુઆરીમાં બરફ પડે છે. પાણીનો નીકાશ સારો છે. પાણી ઝરાનું વપરાય છે. જે ચોમાસું મોટું બેસે તો સતત ગરમીથી તે સ્થળ આરોગ્યને નુકસાન કરનાર છે. આવી સ્થિતિમાં ખાસ કરીને યુરોપીઅન છોકરાંઓને પિત્તજ્વર તથા આંતર-ડાના વ્યાધિ થવા સંભવ રહે છે. વરસાદ સર થયા પછી આલ્મોરાની હવા ઠંડી તથા આરોગ્યવર્ધક થાય છે. શરદ રૂતુ સામક છે. જે વરસાદ વધુ પડે તો બેજ શરદીથી શ્વાસનળીનાં દરદો તથા સંધિવા વિગેરે વાયુનાં દરદો સાધારણ રીતે સારાં થતાં નથી અને મેદાનની ગરમીથી અશક્ત થઈ ગયેલા દરદીઓ અહીંમાં ધણી ત્વરાથી સુધરી

(૧૮૨)

જય છે. બચ્ચાંએને માટે આ સ્થળ બહુ આરોગ્યદાયક છે.

કસૌલી:—આ સ્થળ અંબાલાથી ૪૫ માઇલ દૂર છે તથા સીમલાના પ્રદેશમાં આવેલું છે. કસૌલીની ટેકરીનો ઘેરાતો પાંચ માઇલ છે. કસૌલીની ટેકરીની ઉંચાઇ આશરે ૬૦૦૦ ફીટ છે. વરસાદ આશરે ૭૨ ઇંચ જેટલો પડે છે. ચોમાસામાં સીમલા કરતાં બેજ તથા ધુમસ વધારે પ્રમાણમાં હોય છે. ટેકરી બહુ ઢોળાણવાળી હોવાથી પાણીનો નીકાસ બહુ સારો છે તેથી ત્યાં પાણી બરાબ રહેતું નથી. ત્યાં ઝરાનું પાણી બહુ સાફ છે. ટેકરીના શિખરપર તથા ઉત્તર તરફ વિલાયતી સરળનાં ઝાડો છે. અરુ પડવાથી જન્યુઆરી, ફેબ્રુઆરી તથા માર્ચની હવા ઠંડી છે. એપ્રિલ મે અને જુનમાં હવા ગરમ હોય છે અને તે વખતે ગરમી ૮૯ ડીગ્રી જેટલી હોય છે. અક્ટોબર, નવેમ્બર તથા ડીસેમ્બરમાં હવા શામક તથા સ્ફુર્તિવાળી હોય છે. જાનેવારીમાં ઓછામાં ઓછી ગરમી ૩૯ ડીગ્રી હોય છે અને જુનમાં વધુમાં વધુ ૬૭ ડીગ્રી હોય છે. આ ટેકરીપર તાવ કદી આવતો નથી અને તાવનાં પરિણામેને સુધારવામાટે આ સ્થળ સાફ છે. યકૃત, હૃદય તથા છાતીનાં દરદોને તથા ચોમાસામાં આંતરડાંનાં દરદોને આ સ્થળ ફાયદાકારક નથી. બચ્ચાંએને માટે આ સ્થળ ધાતું સાફ છે.

કાશ્મીર:—કાશ્મીરની ખીણ અમિજન્ય લીલા તથા કાળા પથ્થરની બનેલી છે. યુનાના તથા ચક્રમકના થરો પણ કેટલેક સ્થળે જોવામાં આવે છે. ધરતીકંપ ધણીવાર થાય છે અને વુલર તળાવની ઇશ્તાન કોણ તરફ ચક્રમકના ગરમ પાણીના ઝરા છે. શ્રીનગરની ઉંચાઇ ૫૨૫૦ ફીટ છે. હવા ધણી જીનાશવાળી હોય છે અને પાણીનો નીકાસ સારો ન હોવાથી જમીન બેજવાળી રહે છે. વસંત ઋતુ (માર્ચ, એપ્રિલ તથા મે) ઠંડી તથા વરસાદનાં ઝાપટાંવાળી હોય છે. મે માસની મધ્યમાં ઉનાળો શરૂ થાય છે અને તેની ગરમી આનંદદાયક છે. જુલાઈ તથા અગસ્ટમાં થોડો વરસાદ પડે છે. અ-

(૧૮૩)

કોટાબરમાં મર્વત ઉપર બરફ પડે છે અને રાત્રિ હંડી થતી જાય છે. નવેમ્બરમાં ધ્રુમસ શરૂ થાય છે અને વરસની આખરે કેટલીકવાર બે મહીના સુધી બરફ પડ્યા કરે છે. બરફને જમાવી દે તેટલી હંડી શીયાળામાં પડતી નથી. ગરમીથી જેમ જેમ બરફ ઓગળતો જાય છે તેમ તેમ નવો બરફ પડ્યા કરે છે, આ વખતે ધ્રુમસ હોય છે. જુલાઈ તથા ઓગસ્ટમાંસ બહુ ગરમ ગણાય છે અને સપ્ત ગરમીને વખતે હવાની ગરમી આશરે ૮૯ ડિગ્રી જેટલી હોય છે. જુલાઈ તથા ઓગસ્ટ આ સ્થળમાં નુકસાનકર્તા છે. પીવાના પાણીની મુશ્કેલી પડે છે. લોકોનો ઘણો બરાવો થવાથી આંતરડાના વ્યાધિ વિશેષ જોવામાં આવે છે. યકૃત તથા આંતરડાના વ્યાધિ માટે કાશ્મીર સાફ નથી. માર્ચ મહીનામાં હવા સખ્ત હોય છે અને ધણીવાર શરદી લાગી જાય છે. જેઓને કાશ્મીરમાં હવાફેર કરવા જવું હોય તેમણે શ્રીનગરમાં રહેવું યોગ્ય નથી. કાશ્મીરની ખીણમાં કેટલેક સ્થળે ખોરાક સારો તથા હવા સ્વચ્છ હોય છે. મે થી સપ્ટેમ્બર સુધીના પાંચ મહીના કાશ્મીરમાં રહેવું સાફ છે. ખાસ કરીને જુલાઈ તથા અગસ્ટમાં શ્રીનગરમાં રહેવું નહિ. બચ્ચાઓને ઝાડો થવા સંભવ છે. દોરોને ખરાબ ચારો ચરાવવાથી તથા પાણીના ભેગથી આ સ્થળે દુધ સાફ મળતું નથી.

ડલહૌસી:—આ સ્થળ ધરમસાલાથી ૮૦ માઈલ છે, ત્યાંની જમીન સ્લેટ તથા જુરા પથ્થરોની બનેલી છે. નજીકમાં ગંધક તથા હિના પાણીના ઝરા છે. સમુદ્રની સપાટીથી આ સ્થળ ૬૯૮૦ ફીટ ઉચું છે. વરસાદ ૪૫ થી ૭૫ ઇંચ જેટલો પડે છે. ચોમાસામાં વાદળો તથા ધ્રુમસ ઓછા પ્રમાણમાં હોય છે. જમીનની ખાસ બનાવટને લીધે ચોમાસા પછી રસ્તા સુકા થઈ જાય છે. જુનમાં વધુમાં વધુ ગરમી ૮૯ ડિગ્રી સુધી હોય છે અને ડીસેમ્બરમાં ઓછામાં ઓછી ૨૮ ડિગ્રી હોય છે. પાણીનો નીકાસ કુદરતી રીતે ઘણો સારો છે અને આરોગ્યસંરક્ષક કામદાઓનો સારી રીતે અમલ કરવામાં

આવે છે. પીવાનું પાણી ઝરામાંથી સાધારણ રીતે સાફ છે. ત્યાં વન-સ્પતિ ઝાઝી નથી. સ્ટેશનની અંદર તથા આસપાસ કસરત કરવાને જગ્યા વિશાળ છે. વરસાદ સાધારણ રીતે વધારે નહિ હોવાથી, ઉનાળો ઠંડો હોવાથી, શિયાળો સખ્ત નહિ હોવાથી અને જો બરફ ન પડે તો વાતાવરણ સ્વચ્છ તથા સુકું હોવાથી આ સ્થળ શક્તિ તથા સ્ફુર્તિ આપનાર ગણાય છે અને બચ્ચાને માટે ધણું સાફ છે. તાવ તથા તેથી થતાં અશક્તિ વિગેરે પરિણામોને વાસ્તે દીર્ઘ રોગી તથા નિર્બળ થઇ ગયેલ પ્રકૃતિવાળાં દરદીઓ માટે, માનસિક દર્દવાળાં બ્લેમી દરદી માટે તથા અત્યંત ઓછી શક્તિથી કંટાળેલા માણસો માટે આ સ્થળ બહુ ઉપયોગી છે. ત્યાંની હવા તંદુરસ્તી જાળવનારી તથા શક્તિ આપનાર તરીકે ધણી ઉપયોગી છે.

દારજીલિંગ—કલકત્તાથી ૪૮૦ માઇલ દૂર છે. ત્યાંની જમીન કાળા જુખરા તથા પાટીના પથ્થરની બનેલી છે. કોઇ કોઇ ડેકાણે ચક્રમક જેવામાં આવે છે. આ સ્થળ સમુદ્રની સપાટીથી ૧૧૬૯ ફીટ ઉંચું છે. વરસાદ સખ્ત પડે છે. સખ્ત વરસાદ પડ્યા પછી પણુ રસ્તા તરત સુકાઇ જાય છે. સઘળો વખત વાતાવરણ બીનું રહે છે. તેમાં ખાસ કરીને ચોમાસામાં વરસાદ તથા ધુમસને લીધે વધારે હોય છે. જુલાઇમાં બહુમાં બહુ ગરમી ૭૦ ડીગ્રી જેટલી હોય છે. ડીસેમ્બરમાં ૫૨ ડીગ્રી હોય છે. સાધારણ રીતે ત્યાંના વાતાવરણની ગરમી ૫૬ ડીગ્રી જેટલી ગણાય છે. પાણીની નીકાસ તથા આરોગ્ય સંબંધી સગવડ વિષે ત્યાં સારી સગવડ છે. પાણી સાફ છે. બહુ વરસાદ પડે છે તથા ધુમસને લીધે જુલાઇ, અગસ્ટ તથા સપ્ટેમ્બર-માં વાતાવરણ બહુ બીનું હોય છે તોપણ ગરમી સમતામાં રહેવાથી આ સ્થળ યુરોપીઓ માટે હવા ફેર કરવા માટે ધણું સાફ છે. જુનમાં ચોમાસાની શરૂઆત તથા સપ્ટેમ્બરમાં તેની આખર સિવાય બાકીના વખતમાં પવન હલકો હોય છે અને તોફાન થતાં નથી. માર્ચ તથા મે માસમાં ત્યાંની હવા ઇચ્છીશ હવા જેવી હોય છે.

ચોમાસું સખ્ત નથી હોતું પણ ધણે વખત ચાલુ રહે છે. જો ખીજાનાં તથા કપડાંને સુકાં રાખવાની કાળજી રખાય તો ધુમસ તથા ભેજથી નુકસાન થતું નથી. અકટોઅરથી ફેબ્રુઆરી સુધી દિવસ તેજવાળો તથા આનંદકારક હોય છે અને રાત્રિ ઠંડી, ચોખ્ખી તથા ધુમસવાળી હોય છે. શિયાળામાં બરફ પડે છે પણ સીમલા કરતાં અર્ધા પ્રમાણમાં હોય છે. સાધારણ રીતે શિયાળો સખ્ત હોતો નથી. મેદાનમાં રહેવાથી અશક્ત થયેલાં બાળકો માટે આ હવા ઘણી સારી છે. અહીં રહેવાથી ચોમાસામાં પણ છોકરાં ઠીલમાં થાય છે તથા ગાલ ઉપર લાલી આવે છે. ગરમી સમતામાં રહેવાથી પુખ્ત ઉમરે થતા રોગોને ફાયદો થાય છે. મેલેરીયાનો તાવ અહીં કદી આવતો નથી અને તાવવાળાં દરદીઓ જલ્દીથી સુધરી જાય છે. વા વિગેરે શરદીથી થતા રોગો અહીં કવચિત્ જ જોવામાં આવે છે. ઝાડનો ઉપદ્રવ સાધારણ રીતે થતો નથી. શરદી તથા ઉધરસ જો કે શિયાળામાં હોય તોપણ તેમાંથી છાતીનાં દરદ થતાં નથી. દમના, હૃદયના તથા મગજના રોગવાળા દરદી અહીં સુધરતા નથી.

ધરમસાલા:—જમીન તથા તેની નીચેના ચરો રાત્રી માટી, જુખરા પથ્થર તથા ચુનાનાં ખડકોના બનેલા છે. ડલહૌસીથી ધરમસાલાનો રસ્તો ૩૬ કલાકનો છે. ધરમસાલા જલ્દીથી ૧૦૪ માઇલ થાય છે. ચોમાસું વધારે હોય છે. વરસાદ આશરે ૧૨૦ ઈંચ જેટલો પડે છે તેથી વાતાવરણમાં બીનાશ વધારે રહે છે. વધુમાં વધુ ગરમી મે મહીનામાં ૧૦૦ ડીગ્રી જેટલી હોય છે. ઓછામાં ઓછી ૫૬ ડીગ્રી સુધી થાય છે. જમીનની ખાસ ગનાવટને લીધે પાણીનો નીકાસ સારો છે. પીવા માટે ઝરાઓનું પાણી વપરાય છે. પાણીની અંદર અકમક તથા અભ્રકનો લાગ હોવાથી ઝાડો થવા સંભવ રહે છે, પણ જો પાણી ગાળીને પીવાય તો તેવી ભીતિ રહેતી નથી. જો વરસાદ વધુ ન હોય તો ધરમસાલા હવા ફેર કરવાનાં સ્થળ તરીકે ઘણુંજ સાઈ છે. ચોમાસામાં જો કે આ સ્થળ તંદુરસ્તીને નુકસાન-

(૧૮૬)

કર્તા નથી તોપણ ધુમસ તથા બેજને લીધે અણુગમતું થઇ પડે તેહું છે. તેની આસપાસ પવન હોવાથી હવા કેટલીકવાર સ્થિર તથા ગંદી જેવી જણાય છે. અહીંયાં કેસેરા ધણીવાર આવી ગએલ હોવાથી આ સ્થળ હવા ફેર માટે ઘણું વપરાતું નથી.

ખંડાલા તથા લાનોલી:—ખંડાલા મુંબઈ રસ્તે ૭૭ માઇલ છે અને પુનાથી ૪૨ માઇલ થાય છે. ખંડાલા સમુદ્રની સપાટીથી ૨૦૦૦ ફીટ ઊંચું છે. માથેરાન કરતાં વરસાદ ઓછો પડે છે. જે કે ચોમાસું સખ્ત હોય તો પણ રહેવામાં વાંધો આવતો નથી. પાણીનો નીકાસ સારો છે. પીવાનું પાણી કુવામાંથી લેવાય છે અને સાફ છે. એપ્રિલ તથા મે મહીનામાં સમુદ્ર તરફથી પવનની લહેરો આવવાથી ખંડાલા બહુ આનંદકારક જગ્યા છે. મે મહીનામાં કેટલીકવાર વરસાદનાં ઝાપટાં આવે છે અને સવારના ટેકરીઓ ઉપર ધુમસ હોવાથી ઉનાળામાં હવા ઠંડી, સ્વચ્છ તથા કૌવત અને સ્ફુર્તિ આપવાવાળી હોય છે. ચોમાસા પછી ખંડાલામાં દિવસની ગરમી ૮૦ ડીગ્રી સુધી હોય છે અને રાત્રે ૭૬ ડીગ્રી થાય છે. હવા સાધારણ રીતે સૂકી હોય છે અને પવનની મંદ મંદ લહેરો આવે છે. ટેકરીઓપર સમુદ્ર તરફથી પવનની લહેરો આવવાથી ખંડાલાની હવા શ્રામક તથા માફક આવે તેવી છે. શરીરની સાધારણ રીતે સંભાળ રાખે તો મુંબઈના રહેવાસીઓ માટે ખંડાલા બહુ સાફ સ્થળ છે. ખંડાલાથી લાનોલી ૨ માઇલ થાય છે. ખંડાલા કરતાં લાનોલીની જગ્યા વધારે ઉંચાડી તથા વિશાળ છે. ખંડાળા તથા લાનોલીની હવામાં વધારે ફરક નથી પણ લાનોલીની હવા વધારે ઉષ્ણ છે.

મહાબળેશ્વર:—પુનાથી ૭૪ માઇલ, સતારાથી ૩૦ માઇલ તથા મુંબઈથી પુના રસ્તે ૨૬૪ માઇલ થાય છે. અહીં રહેવાનું ખર્ચ વધારે પડતું નથી પણ સાફ દુધ મોંઘું છે તથા મુસ્કેલીથી મળી શકે છે. જમીન રાત્રીમાંથી તથા રેતીની ખેલી છે. આ સ્થળની ઉંચાઈ ૪૫૦૦ ફીટ છે. ઉનાળામાં વધુમાં વધુ ગરમી ૮૯ ડીગ્રી

(૧૮૭)

હોય છે, શિયાળામાં સાધારણ રીતે ૪૦ ડીગ્રી હોય છે. માથેરાનની પેટે અહીં ચોમાસુ સખત હોવાથી તે વખતે રહેવું મુશ્કેલ પડે છે. પાણીનો નિકાસ સારો છે તથા આરોગ્યના નિયમોવિષે સાઈં ધ્યાન અપાય છે. પીવા માટે ઝરાનું પાણી સાઈં છે. ઘોડા પર બેસીને ફરવા માટે અહીં સારા રસ્તા છે. ઉનાળા પછી સવારમાં વાદળાં હોય છે. માર્ચની ૧૨ મી તારીખથી એપ્રિલની ૧૫ મી તારીખ સુધીનો વખત વધારે ગરમ લેખાય છે. તે વખતે દિવસની ગરમી આશરે ૯૦ ડીગ્રી સુધી પહોંચી જાય છે. પણ રાત્રિ ઠંડી તથા શાન્તિકારક હોય છે. સમુદ્ર તરફથી પવનની લહેરો આવવાથી ઉનાળાની ગરમી જણાતી નથી. એપ્રિલની આખરથી માજવીજ સાથે વાવાઝોડાં કેટલીક વાર થાય છે. મે માસમાં દિવસે વાતાવરણ બીનું લાગે છે રાત્રે તથા પરાડીયે ટેકરી વાદળાં તથા ધુમસથી ઢંકાઈ જાય છે. જુન મહીનામાં ચોમાસુ શરૂ થાય છે ત્યારે ત્યાં રહેવાય તેમ નથી. સપ્ટેમ્બર સુધી ધુમસ તથા વરસાદ વધુ પડે છે. ચોમાસામાં ગરમી ૬૩ ડીગ્રી જેટલી હોય છે. સપ્ટેમ્બર પછી આકાશ સ્વચ્છ થઈ જાય છે. આ વખતે મેદાનનાં સ્થિર, બંધેજવાળાં તથા ઉખ્ય વાતાવરણમાંથી અહીંની, ઉત્તેજક કૌવત આપનાર અને મંદ લહેડીવાળી ઠંડી હવા ખાવા વાસ્તે આ સ્થળ બહુ ઉપયોગી છે. આવખતે ટેકરી પરની હવા ૬૬ ડીગ્રી જેટલી હોય છે. વાદળાં તથા વરસાદનાં ઝાપટાં વારંવાર થવાથી હવા ઠંડી તથા તાજી રહે છે. નવેમ્બરમાં વાદળાં હોતાં નથી. વરસાદનાં ઝાપટાં બંધ પડી જાય છે અને હવા સૂકી તથા શાન્તિ આપે તેવી ઠંડી હોય છે. ફેબ્રુઆરીની આખર સુધી હવા મારી રહે છે. જોકે શિયાળામાં પૂર્વ તરફથી વાતા પવનને લીધે હવા સૂકી તથા કડક ગણાય છે તો પણ દિવસ શાન્ત તથા સુખકારી હોય છે અને હવા ઠંડી, ઉત્તેજક તથા કૌવત આપનારી હોય છે. હવાની સ્થિરતાને લીધે રાત્રિ ઠંડી લાગે છે. મહાબળેશ્વર ઉપર દાઢીઆ તાવ કઢી આવતા નથી, વળી કાલેરા પણ થતો નથી.

વાતાવરણની સમતાને લીધે યકૃતનાં દરદો, સંગ્રહણી તથા સંધિવા સિવાયનાં બધાં દરદોને કાયદો થાય છે. અહીં રહેવાથી શરીરમાં શક્તિ તથા સ્પૃત્તિ જલ્દીથી આવે છે અને પાચન શક્તિ વધે છે. મેદાનની ગરમીથી થતી અશક્તિને લીધે ખોરાક તરફ જે કંટાળો આવે છે તે દૂર થઇને સારી રૂચિ ઉઘટે છે અને જે દરદીના અવયવો ન બગડ્યા હોય તો તન્દુરસ્તી તથા શક્તિ જલ્દીથી આવે છે. અરૂચિવાળા દરદીઓએ અહીં રહેવાથી જ્યારે ખુબ ભુખ ઉઘટે ત્યારે શરૂઆતમાં વધારે પડતું ખાધ પાચનશક્તિને મંદ ન કરવા ધ્યાનમાં રાખવું.

માથેરાન:—માથેરાનની ટેકરી સમુદ્રની સપાટીથી આશરે ૨૨૦૦ ફીટ ઉંચી છે. ચડાવ બહુ ઊંચો હોવાથી અહીંનું વાતાવરણ ઠંડું છે. અહીંયાં ઠંડી રતુ બહુ આનંદદાયક હોય છે. આ વખતે ગરમી દિવસે ૭૮ ડીગ્રી તથા રાત્રે ૭૦ ડીગ્રી જેટલી હોય છે. માર્ચ તથા એપ્રિલ મહીનામાં પવન નહિ હોવાથી ખાસ કરીને દિવસે ગરમી ભારે જણાય છે કારણકે આ વખતે હવાની ગરમી ૯૦ ડીગ્રી સુધી પહોંચી જાય છે. મુંબઈથી આવનારાઓને મે મહીના પછી રહેવું વધારે માફક આવે છે. મેદાનો ઉપર વરસાદનાં વાદળાં ન જણાય તે પહેલાં મે માસની શરૂઆતમાં માથેરાનની ટેકરીપર સવારે વાદળાં થાય છે અને સૂર્ય ઠંકાઈ જાય છે અને ત્યારે ચોમ.સુ. બેઠું તેમ જણાય છે. આ વખતે રાત્રે વાતાવરણ બેજવાળું હોય છે અને બિજાનાં તથા કપડાં વિગેરે સુકાં રાખવાની જરૂર છે. આવી સાવ-ચેતી રાખવાથી ઉનાળાની હવા મજેદાર જણાય છે અને રાત્રે ઉંઘ ધણી મીઠી આવે છે. મુંબઈની વરાળ તથા ધુમાડાવાળી ગરમ હવાથી કંટાળી ગયેલ માણસો માટે માથેરાનમાં મે માસમાં રહેવું બહુ સાઈ લાગે છે; વળી મુંબઈનાં ગંદાં તથા સ્થિર વાતાવરણ સાથે સરખાવતાં અને અહીંની હવા સ્વચ્છ, સ્પૃત્તિ, શક્તિ તથા ઉર્મત આપનારી છે. ગરમ રતુમાં મુંબઈ કરતાં માથેરાનમાં રહેવું ફરક રીતે સાઈ છે. કમનસીબે

માથેરાનમાં ઉનાળો બહુ ટુંકો હોય છે કારણકે જુનથી ૨૫ ઇંચ જેટલો સખત વરસાદ પડે છે અને તેથી ચોમાસામાં અકટોબર મહીના સુધી અહીં રહેવા જેવું બિલકુલ રહેતું નથી. જે જે વનસ્પતિ સહીને મેલેરીઆનો ઉપદ્રવ કરે છે તે આ વરસાદથી ઘોવાઈ જાય છે. અકટોબરથી માર્ચ સુધી હવા શામક તથા મળની હોય છે. અતિશય વ્યવસાય તથા ગરમીથી કંટાળી ગએલ અને તાવ અગર બીજા અશક્તિકારક વ્યાધિમાંથી સાજા થતા માણસો માટે ઉનાળાની આખરમાં તથા શિયાળાની શરૂઆતમાં માથેરાનમાં રહેવું બહુ સાફ છે. ભર શિયાળામાં તાવ તથા યકૃતના વ્યાધિવાળા દરદીઓએ માથેરાન છોડી દેવું, છોકરાંએ માટે આ સ્થળ બહુ ફાયદા કારક ગણાય છે પણ તેમને માટે માથેરાન કરતાં મહાબળેશ્વર વધારે સાફ સ્થળ છે. ઝરાનું પાણી પીવા માટે વપરાય છે અને સાફ છે.

મુરી:—આ સ્થળ રાવળપીંડીથી ૩૬ માઇલ દૂર છે અને હિમાલયના પશ્ચિમભાગમાં આવેલું છે. મુરી રહેવાને માટે સાફ છે, પણ રહેજ શરદ તથા ઉધાડું છે. વરસાદ આશરે ૬૦ ઇંચ જેટલો પડે છે. વાતાવરણ સાધારણ રીતે સુકું હોય છે. એપ્રિલ અને સપ્ટેમ્બર વચ્ચે ગરમી આશરે ૬૮ ડીગ્રી રહે છે તથા નવેમ્બરમાં ૪૮ ડીગ્રી હોય છે. જમીન લોઢાવાળી જમ્બેલી માટી, કંઠણ જુખરા પથ્થર તથા ચોખ્ખા આશમાની ચુનાની બનેલી છે. પાણીનો નિકાશ કુદરતી રસ્તે ધણો સારો છે. આરોગ્યતાની બાબતમાં આ સ્થળ હવે સુધર્યું છે. સંરક્ષિત ઝરાઓમાંથી પીવાનું પાણી સાફ તથા પૂરતું મળે છે. ચોમાસામાં વરસાદ ઓછો પડવાથી આ સ્થળ બીજા બધી ટેકરીઓ કરતાં હવાફેર કરવા માટે બહુ સાફ છે તો પણ ચોમાસામાં રહેજ ખુમસ તથા ભેજ હોય છે. ઉનાળા (મે અને જુન)માં સૂર્ય વધારે તપે છે અને વાતાવરણ ઝાંખું હોય છે. શિયાળામાં ઉગમણ પવનની સાથે બરફ પડે છે નહિંતો હવા સાધારણ રીતે ઉત્તેજક તથા સ્ફુર્તિ આપનારી હોય છે. માર્ચમાં ટેટલીકવાર બરફનાં ઝાપટાં આવે છે.

એપ્રીલ મહીનો શાન્ત તથા તાવહર હોય છે. જે દરદીએના અંદરના અવયવો બગડી ગયા હોય તેમને વાસ્તે આ સ્થળ સાફ નથી, બાકી બીજી બધી જાતના દરદીએને ફાયદો થાય છે. બાળકોને માટે આ સ્થળ સાફ છે પણ કોઇ કોઇવાર એરી, મોટી ઉધરસ, ખાંસી, શરદી વિગેરે બાળકોના રોગો જોવામાં આવે છે. અહીંયાં છોકરાંએને ઉનાળામાં સવારે ૭ વાગ્યા સુધી અને એમાંસામાં સાંજ પહેલાં ઘરમાં રાખવાં અને તેમને એમાંસામાં ફલાલીનનાં ગરમ કપડાં પહેરાવવાં. કોલેરા વારંવાર આવી જવાથી આ સ્થળ વધારે વપરાતું નથી.

મસુરી:—અને લેન્ડોર:—આ સ્થળો હિમાલયની બહારની હારોમાં આવેલાં છે અને મીરતથી ૧૨૦ માઈલ થાય છે. મસુરીથી લેન્ડોર પૂર્વ તરફ છે. અહીંની જમીન માટી, પાટી, ચુનો તથા લુખરા પથ્થરની બનેલી છે. લેન્ડોરની ટેકરી પર ચક્રમક પણ જોવામાં આવે છે. આ સ્થળો દરીયાની સપાટીથી આશરે ૬૫૦૦ ફીટ ઊંચાં છે. લેન્ડોર કરતાં મસુરી આશરે ૭૦૦ ફીટ નીચું છે. વરસાદ ૭૫ ઇંચ જેટલો પડે છે. એમાંસું વાવાઝોડાં સાથે જુનમાં શરૂ થાય છે અને સપ્ટેમ્બરમાં અંધ થઈ જાય છે ત્યારે વાતાવરણ વાદળાંથી છવાઈ રહે છે. ઉનાળામાં મે માસની આખરે ગરમી ૮૦ ડીગ્રી જેટલી હોય છે અને શિયાળામાં જાન્યુઆરીમાં ૩૨ ડીગ્રી હોય છે. ઉનાળામાં ગરમી એટલી વધી જાય છે તથા દક્ષિણ તરફનો પવન વાય છે. આ પવન સવારે ૧૦ વાગ્યે શરૂ થાય છે અને છેક સાંજ સુધી વાય છે. રાત્રિને વખતે ઉત્તર તરફથી મંદ પવન વાય છે. શિયાળાના પાછલા ભાગમાં ધુમસ તથા કેટલીકવાર બરફ પડે છે. વસંતઋતુની શરૂઆતમાં એટલે માર્ચમાં વરસાદનાં ઝાપડાં આવે છે અગર ગડગડાટ સાથે કરા પડે છે. લેન્ડોર જિંચું તથા વધારે ઉધાડું હોવાથી ત્યાંની ગરમી મસુરી કરતાં આશરે ૪ ડીગ્રી એટલી હોય છે પણ ત્યાં ગરમી વધારે પ્રમાણમાં વધે ઘટે છે. જમીનની કુદરતી રચના ઉપરથી પાણીનો નિકાસ સારો છે. એમાંસાની આખરે વાતાવરણ

(૧૯૧)

કેટલીકવાર જાંબુ થઈ જાય છે પણ આશરે ૧ કલાકમાં પાછું સ્વચ્છ થઈ જાય છે. ટેકરીપરના રસ્તા માંદાં માણસોને માટે ખુલ્લી સ્વચ્છ હવામાં ફરવા હરવા તથા કસરત કરવા માટે માફક આવે તેવા છે મસુરીની હવા આ માટે ઘણી સારી ગણાય છે પણ તેમાં કેટલીક વાર ફેરફાર થાય છે. મસુરીની ગરમી ઉણુ નથી તથા તેની દર શરદ નથી. ચોમાસામાં મસુરીમાં બીજી ટેકરીઓ કરતાં ધ્રુમસ તથા ભેજ ઓછા પ્રમાણમાં હોય છે અને શિયાળો શરદી કરતો નથી પણ પુષ્ટિ આપનાર છે. હિમાલયના બહારના ભાગમાં આવેલી ટેકરીઓ કરતાં મસુરીની ટેકરી સૌથી સરસ ગણાય છે. સતત તથા સંતત-તાવવાળા, અજીર્ણવાળા તથા ગમે તે કારણથી થયેલી નબળા તથા અશક્તિવાળા દરદીને અહીં ફાયદો થાય છે. મસુરીની ટેકરી દક્ષિણાભિમુખ હોવાથી અહીં ક્ષયની શરૂઆતવાળા તથા સંધિવાળા દરદી સુધરે છે. ચક્રત તથા આંતરડાંના જીર્ણ વ્યાધિવાળા દરદી આ હવા માફક નથી આવતી પણ હિમાલયનાં બીજાં બધાં સ્થળે કરતાં અહીં ઝાડાનો મરજ ઓછા પ્રમાણમાં જેવામાં આવે છે હૃદયના વ્યાધિવાળા દરદીઓ અહીં બગડે છે. છોકરાંઓને આ હવા બહુ સદી જાય છે અને તેમના સંધના રોગો અહીં દૂર થાય છે જે કે હવા વારંવાર બદલતી રહે છે તે પણ છોકરાંઓની આંદ છાતીના તથા શ્વાસમાર્ગનાં તથા ઝાડાનાં દરદો સાધારણ સાવચેતીથી મટી જાય છે. અહીંથી સીમલા ૧૪૭ માઇલ થાય છે તથા નૈની તાલ ૨૧૭ માઇલ થાય છે.

નૈનીતાલ:—આ સ્થળ આમ્બોરાથી ૨૨ માઇલ દક્ષિણમાં છે તથા મીરતથી ૧૪૦ માઇલ થાય છે. વરસાદ સાધારણ રીતે બે ઈંચ જેટલો પડે છે અને કહેવાય છે કે વરસમાં ૨૧૬ દિવસ ચોખ્ખા હોય છે. ૬૮ દિવસ વાદળાંવાળા હોય છે અને બાકીના બરફ અથવા વરસાદથી ભેજવાળા હોય છે. ઓગસ્ટમાં બર ચોમાસું હોય છે અહીંની જમીન માટી, પાટી, તથા ચુનાના પથ્થરની બનેલી છે

ઉનાળામાં ગરમી આશરે ૮૦ ડીગ્રી સુધી હોય છે પણ શિયાળામાં ૦ ડીગ્રી સુધી થઇ જાય છે. પાણીનો કુદરતી નીકાસ સારો છે. પીવાનું પાણી ઝરામાંથી વપરાય છે અને સાફ છે. ચોમાસા સિવાયની હવા ઉત્તેજક તથા પૌષ્ટિક છે. સવારે વાતાવરણ શાંત હોય છે. દિવસના વખતમાં દક્ષિણ અગર નૈરત્ય તરફનો પવન વાય છે તથા સાંજે ઉત્તર તરફથી વાય છે. છોકરાં તથા નાજુક પ્રકૃતિનાં માણસો માટે આ શરદ હવા નુકસાનકારક હોવાથી તેમણે સાંજે બહાર ફરવું યોગ્ય નથી. ઉનાળામાં સવારની હવા સારી તથા તંદુરસ્ત હોય છે. શિયાળામાં સૂર્ય સખ્ત નહિ હોવાથી તથા ઝાંયડો હોવાથી છોકરાં તથા માંદાં માણસોને દીવસમાં ઘરની બહાર ફરવું બહુ માફક આવે છે. ચોમાસામાં વરસાદ જો કે ચાલુ રહે છે તો પણ ગરમીમાં વધારે ફેરફાર થતો નથી. ધુમસ સાધારણ રીતે ઓછા પ્રમાણમાં હોય છે તથા બેજને લીધે કેાઇ પણ વ્યાધિ થતો નથી. ફેબ્રુઆરીમાં ખરફ અગર વરસાદ સાથે તોફાન થાય છે અને પવન બહુ ઠંડો વાય છે તથા સપ્ટેમ્બરમાં શરીર ઠીલું થઇ જાય છે. સાધારણ રીતે આ ટેકરીપર રહેવાથી ઝાડો થતો નથી પણ રાત્રે ઉત્તરના પવનમાં ઉધાડા રહેવાથી કેટલીકવાર સંધિયા તથા બીજી જાતનાં વાયુનાં દરદો થઇ આવવા સંભવ રહે છે. ધણું કરીને આજ કારણથી છોકરાંઓમાં કુપ તથા મોટાં માણસોમાં ઉધરસ થઇ આવે છે. મેદાનની ગરમીથી અગર ટાકીયાં તાવના વારંવાર થતા ઉથલાથી અશકત થઇ ગયેલ દરદા માટે આ હવા સારી છે. યકૃતના તથા ખરોલના વ્યાધિઓને આ હવા માફક આવતી નથી પણ ત્યાં મંધકનો ઝરો હોવાથી તે ઝરાનાં પાણીથી યકૃતનાં કેટલાંક દરદો સારાં થાય છે. હૃદયનાં રોગવાળાં દરદીઓએ નૈનીતાલ જવું સાફ નથી.

નીલગિરિ:—હવાની ઉંચાઇ તથા પાતળાપણાને લીધે તથા હિંદી મહાસાગર સમીપમાં હોવાથી અને તેનો પડછાયો હવામાં પડવાને લીધે આ પર્વતો ઉપરનું વાતાવરણ આસમાની રંગનું લાગે

છે જેથી આ પર્વતો નીલગિરિ-આસમાની-પર્વતો કહેવાય છે. નીલગિરિ ઉપર કુનૂર તથા ઉટાકામંડ નામનાં હવા ખાવાનાં સ્થળો છે. નીલગિરિ મદ્રાસથી ૩૫૦ માઇલ થાય છે. ઉટાકામંડ જેટલું કુનૂર ઉંચું નથી. આ સ્થળ દરીયાની સપાટીથી ૬૫૦૦ ફીટ ઉંચું છે. વરસમાં સાધારણ ગરમી ૬૪ ડીગ્રી જેટલી હોય છે. કુનૂરની હવા ઉટાકામંડ કરતાં વધારે ઉષ્ણ તથા શિથિલ કરનારી છે. પણ શિયાળામાં ઉટાકામંડમાં જે ઉતરાદો પવન લાગે છે તે અહીં લાગતો નથી. કુનૂરથી ઉટાકામંડ ૧૩ માઇલ દૂર છે. વરસાદ આસરે ૫૫ ઇંચ જેટલો પડે છે, ઉટાકામંડ આસરે ૭૦૦૦ ફીટ ઉંચું છે, પણ તે વધારે ઉંચાડું સ્થળ છે. નીલગીરીમાં ચોમાસું નૈરત્ય દિશા-માંથી શરૂ થાય છે. ધણોખરો વરસાદ જુન તથા જુલાઇમાં પડી જાય છે. બધો મળીને વાર્ષિક વરસાદ ૧૧૨ ઇંચ જેટલો પડે છે. ચોમાસામાં વાવાઝોડાં થાય છે. વરસાદ તથા ધુમસને લીધે અહીંનું ચોમાસું માણસને ગમે તેવું નથી. વરસાદ પડતો બંધ થાય તેટલીવાર ટેકરીઓ ધુમસથી ઢંકાઇ જાય છે. પર્વતની ઉંચાઇને લીધે ચોમાસું કેટલીકવાર ઇશાનકોણ તરફથી પણ વર્ષે છે. આ ચોમાસું અકટો-બરમાં શરૂ થાય છે અને સાધારણ રીતે વરસાદ પડે છે. નવેમ્બર તથા ડીસેમ્બરમાં પણ કેટલીકવાર વરસાદનાં ઝાપટાં આવે છે. ડીસેમ્બર મહિના શરૂ છે. ડીસેમ્બરની આખરે ઝાપટાં બંધ પડી જાય છે અને વાતાવરણ સૂકું થાય છે. જન્યુઆરી, ફેબ્રુઆરી, માર્ચ, તથા એપ્રિલમાં આકાશ સ્વચ્છ રહે છે અને પૂર્વ તથા ઉત્તરનો પવન વાય છે. ફેબ્રુઆરી તથા માર્ચમાં આ પવન ધણો સૂકો હોય છે. એપ્રિલ પછી નૈરત્ય કોણનો પવન વાય છે અને વરસાદનાં ઝાપટાં પણ કોઇ કોઇવાર આવે છે. મે મહિના સૌથી ઉષ્ણ ગણાય છે. કેટલીકવાર ડીસેમ્બર તથા જન્યુઆરીમાં રાત્રે ગરમી છેક ૦ ડીગ્રી સુધી ઘટ જાય છે. ઉંચાઇને લીધે હવા પાતળી હોવાથી અને મહાસાગર નજીક હોવાથી નીલગીરીની હવા સૂકી, પૌષ્ટિક, ઉત્તેજક તથા આરોગ્ય

વધક છે. વાતાવરણ સુકું હોવાથી શિયાળામાં પણ કેટલીકવાર ગરમી સખ્ત પડે છે. શિયાળામાં સાંજ પછી વાતાવરણ એકદમ સુકું જણાય છે. વાતાવરણમાં આવા અચાનક ફેરફારો થતા હોવાથી ત્યાં રહેતા માંદા માણસોએ બહુ સંભાળ રાખવાની છે. ઉટાકામંડ વધારે ઉંચું હોવાથી કુતૂર કરતાં આવા ફેરફારો ત્યાં વિશેષ જોવામાં આવે છે. નિલગીરીમાં આવા ફેરફારો થવાથી જુદી જુદી જાતના દરદીને જુદે જુદે વખતે અહીં રહેવું ઠીક પડે છે. મેદાનની ગરમીમાંથી આવેલા દરદીને જો ઉટાકામંડની પૌષ્ટિક હવા વધારે શરદ જણાય તો તેમણે કુતૂરની ઉબ્બુ હવામાં રહેવું. નાજુક પ્રકૃતિવાળા દરદીઓને પ્રથમ કુતૂરની શાન્ત હવામાં રહેવું વધારે માફક આવે છે. ચક્રતનાં દરદો તથા સંઘ્રહણી સિવાયનાં ઉબ્બુ પ્રદેશમાં થતા દરેક દરદો માટે નિલગીરીની હવા ઘણી સારી છે. છોકરાંઓને આ હવા ખાસ માફક આવે છે. ટેકરી પર ચડતાંજ શરીરમાં સ્ફુર્તિ તથા કૌવત આવે છે, કેટલાક દરદીઓ એટલા બધા ઉત્તેજિત થઈ જાય છે કે તેમને રાત્રે ઉંઘ પણ આવતી નથી. કેટલાક માણસો આવી સારી અસર હમેશને માટે રહેશે એમ માનીને છૂટથી ખાય પીયે છે તથા હરે ફરે છે જેથી કરીને પિત્ત જોર કરી આવે છે તથા ઝાડો થઈ આવે છે, કેટલાક દરદીઓને આ ટેકરીપર આવતાં વધારે પેશાબ છુટે છે. પેશાબ વધારે થવો એ સુચવે છે કે શરીરને ગરમ કપડાંની જરૂર છે.

પાચમારી:—આ સ્થળ મધ્યગ્રાંતમાં સાતપુડા પર્વતમાં આવેલું છે તથા નાગપુરથી ૫૦ માઇલ થાય છે. પાચમારી ૩૫૦૦ ફીટ ઉંચું છે. વરસાદ ૭૫ ઇંચ જેટલો પડે છે. ગરમી આશરે ૭૧ ડીગ્રી જેટલી હોય છે. મે મહીનો સૌથી ઉબ્બુ ગણાય છે પણ રાત્રિ હમેશાં ઠંડી હોય છે. અક્ટોબર તથા નવેમ્બર બહુ આનંદદાયક હોય છે અને હિમાલયમાં આવેલાં સ્થળો કરતાં અહીં ધુમસ તથા ઝાકળ ઓછા પ્રમાણમાં હોય છે.

(૧૯૫)

જમીન હલકી, ઊદ્રમય, રેતાળ તથા કુદરતી નીકાશવાળી છે. ઉજ્જણ પ્રદેશનાં જે દરદીઓને હિમાલયની હવા સરદ લાગતી હોય તેમણે અહીં રહેવું સાફ છે. બચ્ચાંઓને હવા બહુ માફક આવે છે અને યકૃતનાં દીર્ઘ દરદો તથા સંમહણી સિવાયનાં તમામ વ્યાધિમાં અહીં ફાયદો થાય છે.

શીલોંગ:—આ સ્થળ આસામમાં આવેલું છે. આસામના વતનીઓ શિવાય ખીજ દરદીઓ અહીં આવતા નથી. યકૃતનાં દીર્ઘ દરદો તથા મરડાના મરજ શિવાયના તમામ જાતના દરદીને અહીં સારો ફાયદો જણાય છે, અને અહીંની હવા અતિશય ઠંડી છે.

સીમલા:—આ સ્થળ અંબાળાથી ૮૦ માઇલ છે. અહીંની જમીન રૂપાંતર થઇ ગયેલા ખડકો, કાંકરીઆ પથર, અબ્રખ તથા ચુનાની બનેલી છે. આ સ્થળ ૭૧૦૦ ફીટ ઉંચું છે. વરસાદ અનિ-યમીત આવે છે પણ આશરે ૭૬ ઇંચ જેટલો પડે છે. વરસાદની સાથે ધુમસ તથા ઝાકળ હોય છે. ગરમી આશરે ૬૦ ડીગ્રી જેટલી પડે છે.

ઉનાળામાં દીવસે ગરમી આશરે ૮૫ ડીગ્રી જેટલી પડે છે. શરદ રૂઠુમાં રાત્રે ૨૨ ડીગ્રી થઇ જાય છે. માર્ચ તથા એપ્રિલમાં સવાર તથા સાંજનો વખત શિતળ તથા આરોગ્યવર્ધક હોય છે. દિવસ ઉજળો તથા મનરંજક લાગે છે. મે મહીનો ઉજ્જણ તથા સુકો હોય છે. જુન મહિનો સૌથી ઉજ્જણ ગણાય છે. જુનમાં રહેજ વરસાદ પડ્યા પછી હવા મજબૂત લાગે છે. જુલાઇમાં ચોમાસુ શરૂ થાય છે અને સપ્ટેમ્બરમાં પુરું થાય છે. આ વખતે ટેકરીઓ વાદળાંથી ઘેરા-એલી હોય છે અને બીનાશને લીધે વાતાવરણ નાજુક પ્રકૃતિનાં માણસોને સહે તેવું હોતું નથી તથા છોકરાંઓને ઝાડો થઇ આવવા સંજવ રહે છે. સપ્ટેમ્બરની આખરે વરસાદ બંધ પડે છે, વાદળાં વિખરાઇ જાય છે અને પૌષ્ટિક, ઉત્તેજક તથા સ્વચ્છ હવા ફેલાય છે. સીમલામાં અક્ટોબર મહીનો સૌથી સરસ લાગે છે. નવેમ્બરમાં

(૧૯૬)

રહેજી ધુમસ પડે છે. હીસે'બરમાં રહેજી બરફ પડે છે પણ હવા સ્વચ્છ હોય છે. હીસે'બર તથા જાનેવારીમાં વારા ફરતી બરફ અને ધુમસ પડે છે તથા સૂર્યનો તડકો તપે છે પણ હવા ઉત્તેજક તથા સ્વચ્છ હોય છે. જો કે કેટલીકવાર ઠંડી સખ્ત પડે છે તો પણ શરદ પ્રકૃતિવાળા સિવાય દરેકને માફક આવે છે. અવયવોના બગાડ વિનાના મેલેરીયાના દરેક દરદીને તથા મેદાનની ગરમીમાંથી મુક્ત થઇને પૌષ્ટિક હવાને લીધે યોગ્ય માણસોને આ હવા ફાયદાકારક છે. જેઓમાં આંતરડા, યકૃત, હૃદય અથવા ફેફસાંના વ્યાધિઓ ધર કરી ગયા હોય તેમને માટે અહીંની હવા સારી નથી. ઝાડા તથા મરડા શિવાયનાં બાળકોનાં તમામ દરદોમાં અહીં ફાયદો થાય છે. અહીં શિયાળામાં રહેવાથી નાબુક પ્રકૃતિનાં બાળકોના કેટલાક રોગો મટી જાય છે. જે છોકરાંઓમાં છાતીનો કોષપણ વ્યાધિ નહોતો પણ જેઓ નખળાં બાંધાનાં હોય તેવાં માટે આ સ્થળ પસંદ કરવા પહેલાં કોષ અનુભવી ડાક્ટરની સલાહ લેવી જરૂરની છે.

ગુજરાત આયુર્વેદિક ફાર્મસી.

સ્થાપના સને ૧૯૮૦

ગુજરાતમાં સૌથી જૂનું, મોટું, પ્રખ્યાત ઔષધ કાર્યાલય.

એને માટે

નામાંકિત પુરસ્કાર અને યુરોપીયન વિજીટરોના ઉંચા અભિપ્રાય છે.

મહાત્મા આંધીજી શું કહે છે ?

“ આ સંસ્થા મેં બે વખત જોઈ છે. વૈદ્યરાજનું સાહસ મોટું છે. આ ઔષધશાળાની સુઘડતા ઘણી સરસ છે.”

ઇન્ડિયન નેશનલ કોન્ગ્રેસ અને અખિલ ભારતવર્ષીય વૈદ્યસંમેલને

આ ફાર્મસીને ઓના રૂપાના ચાંદ આપ્યા છે.

અમારી ગુણકારી અને તદ્દન દેશી શાસ્ત્રસિદ્ધ

ઔષધીઓ મંગાવો.

કેટલોગ મફત મંગાવો.

જેમાં આ ફાર્મસીની દવાઓ અને બીજી બજારવાજેગ વિગતોનો સમાવેશ કર્યો છે.

ગુજરાત આયુર્વેદિક ફાર્મસી-૭૪ રીઝીરોડ-અમદાવાદ.

શાખાઓ. { કલ્યાણદેવી રોડ, ભાંગવાડીને નાકે, લાથીમીબીડીંગ-મુંબઈ.
ચાંદપુલ, કાપરોડ-સુરત.

